

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_I 192460

UNIVERSAL
LIBRARY

एका निर्वासिताची कहाणी

ग. त्र्यं. माडखोलकर

मूल्य पांच रुपये

प्रकाशक
जा. मा. वाचासुंदर, बी. ए.
टिळकरस्ता, नागपूर, नं २

एकमेव विक्रेते
श्री. रा. ज देशमुख
देशमुख आणि कंपनी, पुणे

● ● ●

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, अनुवादाचे, उतारे घेण्याचे
वगैरे सर्व अधिकार सौ. शांता माडखोलकर, गृहीतागमा,
साहित्यविशारद (हिंदी-अलावाद् विद्यापीठ), 'प्रसाद',
अभ्यकर रस्ता, धतोली, नागपूर, न. १, यांच्याकडे आहेत.

मु ख पृ ष्ठा व री ल चि त्र :— श्री. दी ना ना थ द ला ल

● ● ●

नागपूर, जून
१९४९

मुद्रक
जा. मा. वाचासुंदर, बी. ए.
नरकेसरी प्रेस, नागपूर २

•

आमचे प्रिय मुद्दद्

सौ. हिराबाई आणि श्री बाबासाहेब
भोंसले

यांस अत्यंत प्रेमादरपूर्वक
समर्पण

•

माडरवोलकर वाङ्मय

प्रबंध

आधुनिक कविपंचक
विष्णु कृष्ण चिपळूणकर
विलापिका
माझे आवडते लेखक
वाङ्मयविलास
स्वैर विचार
अवशेष
आव्हान
जीवन-साहित्य
माझी नभोवाणी
परामर्ष
हाक
सुभाषवाद
दोन तपें

कादंबऱ्या

मुक्तात्मा
भंगलेलें देऊळ
शाप
काता
मुखवटे
दुहेरी जीवन
डाक बंगला
नागकन्या
चंदनवाडी
प्रमद्वरा
नवे संसार
कथासंग्रह
रातराणीचीं फुलें
शुक्राचें चांदणें

निवेदन

ही कहाणी मंगळवार ता. ३ फेब्रुवारी १९४८ रोजी मी लिहावयाला घेतली आणि ता. २६ फेब्रुवारी १९४८ रोजी पूर्ण केली.

तिच्या समारोपाचा भाग भारतीय स्वातंत्र्याच्या पहिल्या वाढदिवशी म्हणजे ता. १५ ऑगस्ट १९४८ रोजी लिहिला त्या दिवशी पुन्हा नागपूर शहरात दंगल होणार, अशी अफवा उठली होती. त्या संवत्सरात वातावरणातच हा समारोप लिहिला गेला

दैनिक 'तरुण भारत' आणि त्याचा संपादक याच्या निर्वासनाच्या कालातली ही दैनंदिनी आहे. त्या काळात प्रसंग जसे घडत गेले तसे, संभाषणे जशी होत गेली तशी आणि विचारही जसे सुचत गेले तसे लिहिले

म. गांधी याच्या खूनानंतर सोमवार ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजी नागपूर शहरात जी दंगल, जाळपोळ आणि लूटमार झाली, तीत 'शातानिवास' 'नर-केसरी' प्रेस आणि 'तरुण भारत' कार्यालय याचा विध्वंस करण्यात आला. ता. २ रोजी दुपारी आम्ही 'शातानिवासा'तून राजे श्री प्रतापसिंहमहाराज भोसले यांच्या वाड्यात त्यांच्या आश्रयाला आलों, व तेथून ता. ३ रोजी सायंकाळी, मध्यप्रातः सरकारचे आरोग्यमंत्री ना. डॉ. वा. शि. बारलिंगे यांनी केलेल्या व्यवस्थेनुसार, असेंब्ली रेस्ट हाऊसमध्ये रहावयाला गेलों. तेथून सोमवार ता. १६ फेब्रुवारी रोजी सायंकाळी पुन्हा 'शातानिवासा'त परत आलों त्यानंतर गुरुवार ता. १९ फेब्रुवारी रोजी दुपारी 'तरुण भारता'चा छोटा आणि ता. २६ रोजी सकाळी मोठा अंक प्रसिद्ध झाला

चौदास दिवसांच्या या चिमुकल्या कालखंडातील बहुतेक प्रसंग, काही संभाषणे आणि तात्कालिक विचार याची गुंफण या कहाणीत केलेली आहे.

'तरुण भारत' पुन्हा सुरू होऊन मनाला थोडी स्वस्थता आल्यावर रेस्ट हाऊसमध्ये असताना सवडीनुसार घाईघाईने लिहिलेली या दैनंदिनीची टिपणे मी काळजीपूर्वक वाचली आणि सर्व हस्तलिखित पुन्हा लिहून काढलें. हें

पुनर्लेखन करित असताना, जे प्रसंग किंवा जी संभाषणें आजच्या परिस्थितीत प्रभिद्ध झाल्याने कोणाला कदाचित् अपाय होईल असें वाटलें, तीं गाळलीं, व नामनिर्देशदि संदिग्ध केले. पण, टिपणातील बाकीचा भाग मात्र, मूळान लिहिला होतो तसाच, शब्दशः घेतला त्या दृष्टीनें, निर्वासनाच्या काळातील ही दैनदिनी, काही ठिकाणीं खंडित होऊन का होईना, प्रायः मूळच्या स्वरूप तच प्रकाशित होत आहे, असें म्हणावयाला हरकत नाही.

ही कहाणी लिहित असतानाच ता. ४ फेब्रुवारी रोजी माझे प्रकाशक मित्र श्री रा ज देशमुख यांना पत्र घालून मी तिच्या प्रकाशनाची व्यवस्था करण्यासंबंधी लिहिलें. त्या पत्राला ता. ११ रोजी घातलेल्या उत्तरान त्याचे सहाय्यक श्री. शं. प खत्री यांनीं असें लिहिलें होतें कीं, “ आपलें दि ४-२ चे पत्र. श्री. रामभाऊ आणि श्री. अनंतराव कुलकर्णी (कॉटिनेंटल प्रकाशन) या दोघांना दि ५-२ ला अटक झालेली आहे. आपल्या परिस्थितीची कल्पना वर्तमानपत्रावरून आली. ”

श्री. खत्री यांचे हें उत्तर वाचल्यावर मला स्टीफन इवाइंगच्या पत्रातील ते करुणोद्गार आठवले युरोपातील महायुद्धापासून अगदीं दूर दूर ब्राझिलमध्ये रिओ येथील रमणीय एकातवासात तो असताना एका नव्या कादंबरीचें कथानक, अर्धवट आठवणाच्या स्वप्नाप्रमाणें, त्याच्या प्रमाथी मनान सारखें घोळूं लागलें. पण दुसऱ्याच क्षणीं त्याच्या दुःखदग्ध मनात असा विचार आला कीं, “.... आता पुन्हा कधीहि मला स्वतःचें निवासस्थान, स्वतःचें घर, स्वतःचा प्रकाशक मिळणार नाही, पुन्हा कधीहि मी आपल्या मित्रांना यत्किचित् सुद्धा सहाय्य करूं शकणार नाही ! ” (And then the thought that never again will I have a house, a home, a publisher, never again be able to render my friends the slightest service.) श्री. खत्री याच्या पत्रासुळें माझा उत्साह मावळला आणि तीं टिपणें मी तशींच ठेवून दिलीं.

पण, हा विलंब एका परीनें उपकारक झाला आहे, असें मी म्हणेन. कारण, महात्माजींच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांत सर्वत्र झालेल्या दंगलींतून जें विवादाचें

वावटळ उठलें, त्यानें सतत सहा महिने महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षाच्या आणि वृत्तीच्या विचारवंतांचीं मनें आणि मनें घुसवून काढलीं. तें वावटळ बहुतेक शांत झाल्यावर आता ही कहाणी प्रसिद्ध होत असल्याकारणानें तिच्यातील विचाराचा परामर्श अधिक विवेकानें घेतला जाईल, अशी मला अपेक्षा आहे अर्थात् ही कहाणी लिहीत असताना जें संभाषण ज्या वेळीं घडलें किंवा जे विचार ज्या वेळीं सुचले, ते प्रायः तसेच लिहून काढलेले असल्यामुळें, तींत प्रसंगोपात प्रकट झालेल्या विचारात जर सुमंगात किंवा सयुक्तिकता आढळची नाही, तर त्यात नवल काय ? पुनर्लेखन करिताना तात्कालिक संभाषणातील आवेश, अतिरेक किंवा असंबद्धता मला कमी करता आली नसली, असें नाही. पण, ही कहाणी हें एका विशिष्ट प्रक्षोभाचें आलेखन म्हणा वा अपय म्हणा आहे, व म्हणून ती मूळच्या स्वरूपातच लोकांपुढें येण्यात औचित्य आहे, असें मला वाटल्यामुळें, मी तिचें पुनर्लेखन करताना तिच्यातील भावनोत्कटतेला किंवा विचारावेगाला कुठेंही ढका लावला नाही वाचकानींहि, तिचें हें वैशिष्ट्य म्हणा वा वैगुण्य म्हणा लक्षात घेऊनच, तिच्यात व्यक्त झालेल्या विचाराचा परामर्श घ्यावा, अशी माझी त्यांना विनंती आहे

या कहाणाचें हस्तलिखित घेऊन ता. २७ फेब्रुवारी १९४८ रोजी मी जेव्हां प्रथम मुंबईस आलों, तेव्हा माझे मित्र प्रो. वि. ह. कुंकर्णी हे मला म्हणाल, “ तुमच्या आयुष्यात संकट हें नेहमीं उपकारक झालेलीं आहेत, असा माझा गेल्या तीस वर्षांचा अनुभव आहे. तमाच प्रकार याहि बाबतीत होईल, असें मला वाटतें. ” माझे दुसरे स्नेही श्री. उमाकांत भेंडे यांनीं तर असे उद्गार काढले कीं, “ मी मुळीं हें संकट समजायलाच तयार नाहीं. कारण, ज्या धैर्याने आणि तडफेनें तुम्ही या प्रसंगातून डोकें वर काढलेंत, त्यामुळें महाराष्ट्रात तुमची प्रतिष्ठा वाढली आहे. त्या दृष्टीनें ही मो. ए. इष्टापत्तीच समजतीं प्रथम दर्शनी अनिष्ट वाटणारा एकादा प्रसंग हा खरोखरी तसा होता कीं नाही, हें त्याच्या अंतिम परिणामावरून ठरवावें लागतें. या संकटांत तुमचे आजपर्यंत लोकांच्या प्रत्ययाला न आलेले अनेक गुण कसोटीला लागून तुमचें तेज वाढलें

आहे ! ” माझ्या दोघा मित्राची माझ्या आयुष्यातील या अत्यंत बिकट प्रसंगाकडे पहाण्याची ही पूर्वानुभवप्राप्त, असाधारण दृष्टि जरी लक्षात न घेतली, तरी एवढी गोष्ट मात्र खरी की, या दुर्धर संकटामुळे माझ्याविषयी आणि ‘ तरुण भारता ’ विषयीहि अखिल महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षाच्या आणि वृत्तीच्या लोकाना किती आत्मीयता किंवा अगत्य वाटते, याची प्रतीति प्रथमच मला आल्हाददायक उत्कटतेने आली

रेस्ट हौसमध्ये असताना जो सहानुभूतीचा वर्षाव आमच्यावर झाला, त्याचें वर्णन मी या कहाणीत केलेंच आहे. पण ‘ तरुण भारता ’ चें आर्थिक सहाय्याविषयीचें विनंतिपत्र वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध होताच गेल्या चार वर्षांतल्या त्याच्या कामगिरीविषयी महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षाच्या सुबुद्ध विचारी लोकांत किती अनुकूल मत आहे याची प्रोत्साहक कल्पना मला आली. हें विनंतिपत्र प्रकाशित झाल्यावर पहिला चेक मेजर जनरल जगन्नाथराव भोसले याचा ता. १७ मार्च १९४८ रोजी मुंबईहून अगदी अचानक आला. त्या चेकसोबत पाठविलेल्या पत्रांत त्यांनीं असे उद्गार काढले होते की,—

On my return from Delhi I was shocked to learn about the happenings in Maharashtra in general and the burning of your press in particular. Such is the mass fury roused by communal propaganda and irresponsible talk

In the past you have rendered very valuable service to the I N. A cause through ‘ Tarun Bharat ’ and you are doing excellent service at present to the cause of Maharashtra Unification also And as a token of my appreciation, I am herewith enclosing a cheque which, I hope, you will please accept.

Wishing rebirth of Tarun Bharat in the near future.

त्याच्या पाठोपाठ महर्षि प्रो. अण्णासाहेब कर्वे, श्री. ध. रा. गाडगीळ, बॅ. रामराव देशमुख, श्री ल. ब. भोपटकर, प्रो. चि. वि. जोशी, श्री खं सा. दौंडकर प्रभृति हितचिंतकाकडून देणग्या आल्या अगदीं अलिकडे ता. ५ ऑगस्ट १९४८ रोजी चेकसह आलेले पत्र ने ना. डॉ. बाबासाहेब जयकर यांचे आहे या पत्रात त्यांनी लिहिले आहे—

I hope you have received a good response to your appeal and that the affairs of the paper are once more being restored to their former position You are doing memorable service by your day-to-day contributions on the question of Samyukta Maharashtra I read your paper whenever I get time, which is not always the case in the midst of the heavy duties I have undertaken as the first honorary Vice-Chancellor of the Poona University That compels me to stay at present in Poona, and I shall therefore thank you to send your paper direct to my address at the top It will save a couple of days in transit If you happen to be in Poona, please do not fail to look me up

महर्षि अण्णासाहेब कर्वे यांच्याकडून जे ५ रुपये अगदीं अभावितपणे आले, ते मला पाच लाखाच्या मोलाचे वाटले. अखिल महाराष्ट्राला वंदनीय होऊन बसलेल्या त्याच्यासारख्या त्यागी, चारित्र्यवान् आणि स्वतंत्रपणान् समाजसेवकाचा जणुं आशीर्वादच होता तो ! ता. १ ऑगस्ट १९४८ पर्यंत देणग्या आणि बव्हंशीं बिनव्याजी कर्जे याच्या रूपाने माझ्या मित्रांनी ' तरुण भारता ' ला २०००० रु. दिले ता. २ फेब्रुवारीच्या विध्वंसानंतर ' तरुण भारता ' ला झालेले हें प्रायः स्वयंस्फूर्त सहाय्य आणि त्यामुळे घडून आलेले त्यांचे पुनरुत्थान यांच्या-संबंधी बोलताना आमचे एक विश्वस्त स्नेही मला म्हणाले, " चार वर्षांपूर्वी

‘ तरुण भारत ’ प्रथम निघाला, त्या वेळीं आमच्या सारख्यांची मदत किंवा मेहनत तो निघायला कारण झाला, असें म्हणता येईल पण, आम्ही तुटपुंज्या भाडवलावर काढून दिलेल्या ‘ तरुण भारता ’ चें अल्पावधीतील यश हें जसें तुमच्या कर्तबगारीचें फळ आहे भाऊस हेब, तसेंच गांधीवधानतरच्या गडा-तरातून झालेल्या त्याच्या या पुनर्जन्माचें श्रेयहि सर्वस्वी तुम्हालाच द्यावें लागेल तुम्ही सर्व दृष्टींनीं कसोटीला उतरलात या प्रसंगात —”

पण हें श्रेय माझे एकट्याचें नाहीं. ‘ नरफेसरी स्मारक मंडळा ’तील माझे विश्वस्त बंधु, विशेषत माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. ए. श्री पटवर्धन आणि संपादन-मुद्रण विभागातील माझे सर्वच लहानमोठे सहकारी हे जर मला साथ द्यावयाला त्या वेळीं निष्ठेनें पुढें सरसावले नसते, तर या प्राणातिक्र आघातातून डोकें वर काढण्याची माझी धडपड यशस्वी झाली असती कीं नाहीं, याबद्दल मला जबर शंका आहे. ‘ हितवाद ’ प्रेसमध्ये ‘ तरुण भारत ’ छपावयाला आयल्या वेळीं नकार देणारें श्री. भारद्वाज याचें पत्र ता. १७ फेब्रुवारी रोजी जेव्हा आमच्या हातीं पडलें, तेव्हा माझ्या डोळ्यापुढें पसरलेला अंधार अद्यापि पुरत लोपलेला नाहीं. त्या अधारातून इतक्या लवकर आम्ही मार्ग काढूं शकलों, याचें श्रेय जितकें माझ्या सहकाऱ्यांना आणि सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेल्या सुहृदांना आहे, तितकेंच तें ‘ तरुण भारता ’ विषयींची आपली आत्मीयता, अत्यंत हीन, अभद्र, पक्षद्वेषाध प्रचाराच्या त्या आरत्कालातहि, ढळूं न देणाऱ्या नागपूरच्या दिलदार जनतेलाहि मी देईन.

या प्रसंगामुळें ‘ तरुण भारता ’च्या धोरणात फरक होईल, अशी अनेकांची अपेक्षा होती, व त्याच्या विश्वसाचा संबंध त्याच्या धोरणाशीं चिकटवून काढीं समव्यावसायिकांनीं तसें बोलूनहि दाखविलें होतें. पण, ‘ तरुण भारता ’चें सध्याचें पक्षातीत, स्वतंत्र धोरण हें आम्ही विचारपूर्वक निश्चित केलेलें असल्यामुळें, अशा प्रकारच्या कोणत्याहि आघातानें किंवा आपत्तीनें त्यात बदल होणें अशक्य आहे विचारस्वातंत्र्य हा मी लोकशाहीचा आत्मा समजतो. हिंदुस्थानांत जर लोकशाहीचा योग्य आणि पूर्ण विकास व्हावयाला हवा असेल, तर हिंदी जनतेचें विचारस्वातंत्र्य अबाधित राहिलें पाहिजे, व तें तसें ठेवण्याची

जबाबदारी मुख्यतः वृत्तपत्रावरच आहे. म्हणून, निदान वृत्तपत्रांनी तरी, कोणत्याही विशिष्ट राजकीय पक्षाच्या धुरेला स्वतःला जखडून न घेता, आपलें धोरण स्वतंत्र आणि विशेषतः सत्ताधारी पक्षाच्या बाबतीत जागरूक ठेवणें अत्यंत अवश्य आहे कारण, लोकहिताच्या दृष्टीनें केल्या जाणाऱ्या समंजस टीकेच्या अभावीं सत्ताधारी पक्ष हा निःकुश आणि मदाव होत जाऊन राज्यसत्तेला हुकूमशाहीच (Fascist) स्वरूप प्राप्त होतें, असा सर्वत्रिक अनुभव आहे. ही गोष्ट लक्षात घेऊनच ' तरुण भारता ' चें धोरण आम्ही पक्षातीत आणि स्वतंत्र ठेवलें आहे, व मी संवादक असेपर्यंत तरी त्या धोरणांत बदल होण्याचा संभव नाही

गेल्या सहा महिन्यातले हे सगळे विविध अनुभव लक्षात घेतले, म्हणजे मलाहि असें वाटतें कीं, ता २ फेब्रुवारी रोजी आमच्यावर कोसळलेलें सकट ही केवळ एक कसोटी ठरली त्या कसोटीला नात्विक आणि लौकिक दृष्ट्या आम्ही पुरेपूर उतरलों, याबद्दल मला सदैव अभिमान वाटे. व्यक्ती काय किंवा संस्था काय त्यांची उपयुक्तता संपल्याबरोबर त्याचें अस्तित्वाहि संपण्यात औचित्य आहे, असें मी मानतो ' तरुण भारत ' सुरू करताना त्याच्या कार्यविषयी काहीं एक निश्चित कल्पना मी आपल्या मनांत केली होती. तदनुसार गेलीं चार वर्षे, ' न मे कर्मफले सृष्टा ' या भावनेनें, तो आपलें अगाढा कार्य निष्ठेनें करित आलेला आहे तें कार्य पूर्ण होईपर्यंत ' तरुण भारत ' चालविण्यासाठीं शक्य ते सर्व प्रयत्न आमच्याकडून केले जातील.

या कहाणीची मुद्रणप्रत तयार करण्याच्या, सुद्धितें तपासण्याच्या, संदर्भ पडताळून पहाण्याच्या वगैरे कामीं माझे तरुण मित्र श्री. मधुकर वैद्य, श्री गोविंद दीक्षित, श्री. केशव पोतदार आणि श्री. राम शिंदे यांनीं जें निरलस सहाय्य केलें, त्याचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. तरीसुद्धा, त्याच्या शुद्धलेखनात जर कांहीं शिथिलता आणि संदर्भांत जर काहीं प्रमाद राहिलेले असतील, तर तो माझ्या सध्याच्या अस्थिर, व्यग्र जीवनाचा परिणाम आहे, हें लक्षात घेऊन वाचकांनीं मला सहृदयतेनें क्षमा केली पाहिजे.

आज जन्माष्टमी पांच वर्षापूर्वी याच दिवशी ' नरकेसरी स्मारक मंडळा 'ची स्थापना होऊन दैनिक ' तरुण भारता 'च्या पुनरुज्जीवनाचा संकल्प करण्यांत आला. एकाद्या राष्ट्रभक्ताच्या स्मरणार्थ प्रथम विश्वस्त संस्था स्थापन होऊन नंतर तिने सुरू केलेले, माझ्या माहितीप्रमाणे, ' तरुण भारत ' हेच बहुधा पहिले मराठी दैनिक असावे त्याच्या पाच वर्षापूर्वीच्या पुनरुज्जीवनाचे हे वैशिष्ट्य जसे मराठी वृत्तव्यवसायात संस्मरणीय ठरेल, तसेच त्याचे सहा महिन्यांपूर्वीचे पुनरुत्थानहि महाराष्ट्राला कौतुकास्पद वाटेले, अशी मला आशा आहे.

जन्माष्टमी, ता. २७ ऑगस्ट १९४८ }
 'तरुण भारत' कार्यालय }
 नागपूर शहर }

ग. त्र्यं. माडखोलकर

उपक्रम

मृत्यु ? छे, पूर्णाहुति

महात्माजी गोळीला बळी पडले ? छे ! ते अमर आहेत, शिखंडीच्या पाठी-मागून अर्जुनानें सोडलेल्या बाणांनीं विद्ध होऊन भीष्माचार्य ज्या वेळीं रथातून खालीं कोसळले, त्या वेळीं “ अहो, हा महात्मा गेला ! हा धर्मात्मा गेला !! ” असा एकच आकोश दश दिशातून टुमटुमला ! पण, त्या वेळीं शरवर्षावाने सारे शरीर चाळणीसारखें होऊन गेले असता आणि तहानेने घसा कोरडा पडलेला अमताहि शरतल्पी पडलेले भीष्माचार्य उद्गारले, “ नाही ! मी जिवंत आहे ! मी जिवंत आहे !! ”

तसाच त्या जराजर्जर, छिन्नविच्छिन्न झालेल्या शरीरांतून बाहेर पडलेला महात्माजींचा आत्मा, अजेय आणि अमर आत्मा उद्गारत असेल, “ मी जिवंत आहे ! मी जिवंत आहे !! ”

त्या दिव्य आत्म्याची, परंधार्मी गेलेल्या त्या महान् आत्म्याची ती अशरीरिणी ऐकावयाला आपल्या पार्थिव शरीराचे कान, आपल्या मातीच्या देहाची मर्त्य इद्रिये समर्थ नाहीत, ही आपली दुर्बलता, हें आपलें दुर्भाग्य !!

पण महात्माजी गोळीला बळी पडले नाहीत, पडणें शक्य नाही ते अमर आहेत, त्यांचा आत्मा अमर आहे, त्यांचे कार्य अमर आहे, त्या कार्याची स्फूर्ति अमर आहे.

ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र भारताचा उदय होऊन महात्माजींचें अवतारकार्य एका परीनें संपले आणि म्हणूनच त्यांनीं, आपल्या जिवावर मारेकरी टपलेले आहेत याची जाणीव असताना देखील, योगीश्वर भगवान् श्रीकृष्णाप्रमाणे, मृत्यूला फुलासारखा छातीवर झेलला !

श्रीकृष्णाच्या मरणाचा प्रसंग आणि गांधीजींच्या मरणाचा प्रसंग यात किती विलक्षण साम्य आहे ! कुरुक्षेत्रावर कौरवाचा संहार होऊन पांडव स्वतंत्र आणि सत्ताधारी झाले, लोकाना गीतामृताचा लाभ झाला आणि श्रीकृष्णाचें

अवतारकार्य एका परीने पूर्ण झाले. आणि मग अवतारकार्य संपलेल्या त्या भगवंताला मरण आलें, ते एका क्षुद्र पारध्याच्या तीरांने ! एकातात ध्यानमग्न अवस्थेंत बसलेल्या श्रीकृष्णाचें सुंदर चरणकमल पाहून त्या पारध्याला वाटले, हें हरिणाचें कोमल मुख आहे आणि त्यानें तीर सोडला ! तो तीर लागताच भगवंतानीं स्मित हास्य केले, त्या भयभीत झालेल्या पारध्याला अभय दिले आणि क्षणार्ध डोळे मिटून प्राणनिरोव केला !

गांधीजींचा मृत्यु त्याच प्रकारचा नाही काय ?

छे ! त्याचा मृत्यु त्याहिपेक्षा अधिक उन्नत, अधिक वीरोचित आणि स्फूर्तिप्रद आहे जणूं येशू ख्रिस्ताचा मृत्यु ! ख्रिस्त जमावाच्या क्रोवाला बळी पडला, क्रुद्ध आणि क्षुब्ध जमावानें त्याला सुळावर चढविण्याचा हट्ट धरला आणि स्वतःचा सूळ स्वतःच्या खाद्यावर वहात नेऊन ख्रिस्तानें त्यावर आरोहण केलें ! पण, सुळावर चढत असतानाच त्यानें आपल्या शरिराला खिळे ठोकणाराना उद्देशून परमेश्वराला प्रार्थना केली, “ हे माझ्या बापा, तूं यांना क्षमा कर ! कारण आपण कोणतें कृत्य करित आहोंत, याची या मारेकऱ्यांना काहींच जाणीव नाही ! ”

आणि, आपल्या निराश झालेल्या शोकसंतप्त शिष्यांना त्याने दिलासा दिला, “ तुम्हीं भिऊ नका ! मी मेलों नाही, मरणार नाही मीं सदैव तुमच्यांत आहे तुम्ही डोळे उघडून पहा म्हणजे मी तुम्हाला दिसेन ! ! ”

गांधीजींचे मरण हे भीष्माचार्यांच्या, श्रीकृष्णाच्या आणि ख्रिस्ताच्या मरणासारखेच दिव्य नाही काय ? त्याचें जीवन हा यज्ञ होता. त्या यज्ञाची पूर्णाहुति म्हणजेच त्याचा मृत्यु !

त्या मृत्यूतून नवें जीवन आविर्भूत होईल त्या पूर्णाहुतीतून नवा युगपुरुष प्रगट होईल ! !

त्या पूर्णाहुतीबद्दल शोक कसा करणार ? म्हणून अलूंनों, मागे फिरा ! हृदया, आपली सारी तळमळ, आपल्या साऱ्या वेदना आवर आणि मनाला साग, जगाला साग, जनतेला साग—

गांधीजी अमर आहेत ! गांधीजी अमर आहेत ! !

—‘ तरुण भारत,’ ता. ३१ जानेवारी १९४८

३ फेब्रुवारी १९४८
नागपूर शहर

मी आज घरादाराला अचानक मुकलेल्या एका निर्वांमिताची कहाणी अखिल
महाराष्ट्राला सागत आहे
हा निर्वासित कोण ?—
मी स्वतःच !

काल दुपारी ११-३५ ला माझ्या दोन मुलांसह मी स्वतःचे घर सोडले
छे ! सोडलें म्हणणें चूक होईल, मला सोडावे लागलें ! ११-३० ला माझ्या
दोघा मित्राची चिट्ठी आली, “ भाऊसाहेब, आपल्या जिवाला धोका आहे
आम्ही मोटार पाठवात आहोत आपण मुकाट्याने असाल तसे ताबडतोब
निघून या ” चिट्ठी घेऊन येणारे, श्रीमंत राजे प्रतापसिंहमहाराज भोसले याचे
अयंत विश्वासू कामदार, श्री अण्णासाहेब शिर्के हे माझ्या परिचयाचे होते मी
ती चिट्ठी सो शाताबाईला दाखविली. ती मला म्हणाली, “ तुम्ही ताबडतोब
जा. माझ काय होईल याचा विचार करू नका. माझी काळजी घ्यायला मी
समर्थ आहे ” पण माझा पाय चटकन निघेना श्री शिर्के मला सारखे म्हणत
होते, “ तुमच्या जिवाला धोका आहे, भाऊसाहेब ! ताबडतोब निघा प्रत्येक
मिनिट मोलाचं आहे ! ” त्यांनी आणलेली महाराजाची मोटार ‘ शातानिवासा-’
च्या मागल्या दाराशी खडी होती. शेवटी मी शाताबाईला म्हटलें, “ मी
मुलाना बरोबर घेऊन जातो आणि तिथे पोंचल्याबरोबर भास्करला किंवा
मधूला तुझ्या सेबतीसाठी पाठवून देतो ! ” चंद्रशेखर आपल्या अशक्त आईला
आणि वृद्ध आजीला (शाताबाईच्या आत्याला) गुंडानी साऱ्या बाजूनी घेर-
लेल्या आणि गेले दोन दिवस सारखा दगडाचा मार खात असलेल्या त्या घरात

एकटया टाकून माझ्याबरोबर यावयाला तयार नव्हता पण शाताबाईने त्याला हात धरून जबरदस्तीने बाहेर काढला प्रथम तो आणि मीना अशी दोघे मोटारीत बसली नंतर मी बसलो चोहों बाजूना उभ्या असलेल्या गुंडाच्या क्रूर नजरेचे भाले आमच्यावर रोखलेले होते. पण 'रावसाहेबा' नीं (महाराजाचे ड्रायव्हर) मोटार मागल्या रस्त्याने शिताफीने काढून सात आठ मिनिटांच्या आतच राजवाड्यासमोर आणली.

मी त्यांना विचारलें, "काय, वाड्यातच उतरायच मी!—"

"होय, तसंच सांगितलेंय महाराजानी—"

मी मुकाट्यानें खाली उतरून देवडीतून आतल्या बाजूला उजवीकडे असलेल्या महाराजाच्या कचेरींत आलों दारावर सोडलेला निळा पडदा विभागून मी आत येतांच श्री प्रतापसिंहमहाराज खुर्चीवरून उठून पुढें आले आणि नमस्कारासाठीं जोडलेले माझे हात धरून उद्गारले, "भाऊसाहेब, घर आपलं आहे!—"

आज त्यानंतर बरोबर २४ तासानी, त्याच्या या कचेरींत त्याच्या टेबलाशीं बसूनच, मी ही माझी—पण माझी एकट्याची तरी कशी म्हणूं? केवळ नागपुरातल्याच नव्हे, तर महाराष्ट्रातल्या हजारों कुटुंबाच्या दुर्दशेची—कहाणी जनतेला सांगण्यासाठी लिहावयाला घेतली आहे.

*

ता ३० जानेवारी १९४८ रोजी सायंकाळी ५ वा. संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची जी अनौपचारिक सभा ता १ फेब्रुवारी रोजी नागपूरला भरावयाची होती, तिच्या हजर रहाण्याचें निमंत्रण महाराजाना देण्यासाठीं आणि श्री शंकरराव देव यांनी लिहिलेल्या आणखी एका कामासंबंधी त्यांना आगाऊ विनंती करण्यासाठीं मी त्याच्याच मोटारीतून त्याच्याकडे गेलों होतो सुमारे तासभर आम्ही बोललों, व नंतर महाराजांनीं मला 'तरुण भारत' कचेरींत पोचवून दिले तेथून लगेच मी दवाखान्यात जावयाला निघलों ता १३ जानेवारी रोजी एक लहानसें ऑपरेशन मला करून घ्यावें लागलें होतें, व माझे मित्र, नागपूरचे प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्ते, डॉ रं स आकरे याच्या दवाखान्यात रोज साज-सकाळ मी उपचारार्थ जात असे त्याप्रमाणें मी मॉडेल मिल्स रोडनें जात

असता राष्ट्रीय युवक संघाचे कार्यकर्ते श्री सुरेश देवतळे हे धावत माझ्याजवळ येऊन म्हणाले, “ भाऊसाहेब, तुम्ही ऐकल का ? महात्माजींना गोळी घातल्याची बातमी रेडियोवर आली आहे म्हणे ! ”

“ काय सांगतोस तू हें, सुरेश ? अमं कसं होईल ? तू स्वतःच्या कानांनी ऐकलंस का ? ” मी सुन्न होऊन त्याला विचारले

“ आम्ही स्वतः नाही ऐकलं पण आमच्यापैकीं एकांनी स्वतःच्या कानांनी ऐकल, भाऊसाहेब ! ”

श्री. देवतळे याच्या पाठोपाठ आलेले राष्ट्रीय युवक संघाचे प्रांतीय नेते श्री आनंदराव कळमकर म्हणाले

“ छे ! आनंदा, माझा विश्वास नाही बसत या गोष्टीवर ! गांधीजींना कोण घालणार आहे गोळी ?—”

मी हे उत्तर दिले खरे पण माझे मन हादरून, भारावून गेलं होतं

मी दवाखान्यात गेल्यावर थोड्याच वेळात डॉ. आकरे आले त्यांना मी म्हटले, “ काय डॉक्टरसाहेब, तुम्ही ऐकलीत का गावात काय अफवा उठली आहे ती ?— ”

“ अफवा नाही भाऊसाहेब, अगदी खरी गोष्ट आहे—”

“ तुम्ही स्वतः ऐकलीत ? ”

“ नाही पण ज्यांनी स्वतः ऐकली, त्यांनीच ती मला सांगितली फक्त एवढंच कळलं की, प्रार्थनेला जात असता महात्माजींवर चार गोळ्या झाडण्यात आल्या आणि लगेच ते कोलॅस झाले— ”

आम्ही हें बोलत असतानाच आमच्या कचेरीतून माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. ए. श्री पटवर्धन यांचा निरोप आला, “ तुम्ही ताबडतोब निघून या— ”

मी सातऱ्या सुमारास कचेरीत पोचलों श्री पटवर्धन यांनी मला आपण ऐकलेली बातमी सांगितली तोंच असोसिएटेड प्रेसचा ‘ डिस्पॅच ’ आला तो वाचून मी लगेच ‘ मृत्यु ? छे, पूर्णाहुति ’ हा अग्रलेख लिहिला, त्या ‘ डिस्पॅच- ’ चें भाषांतर तोडीं सांगितलें आणि रात्रपाळीच्या फोरमनच्या स्वाधीन ती कॉपी करून जेवण्यासाठीं घरीं गेलों.

सौ. शाताबाई मला दारातच भेटली तिने भरल्या डोक्यानी माझ्याकडे पाहिले. मी तिच्या हातीं अ. प्रे. चा 'डिस्पॅच' देऊन म्हटलें, " कोणा तरी सिंधी किवा पंजाबी निर्वासिताच कृत्य असावं !- "

आणि रात्री १२॥ वाजेपर्यंत ही माझी समजूत कायम होती किबहुना, अ. प्रे. च्या 'डिस्पॅच'मधील "हल्ला करणारा तरुण 'हिंदु' आहे" असे जें विधान होतें, त्याचा मराठी अनुवाद करताना मी " हिंदु ' निर्वासित ' आहे " अशी स्वतः च्या पदरची पुस्ती त्या तारेला जोडाली

पण, रात्री १२॥ ला जो शेवटचा 'डिस्पॅच' आला, त्यात हल्ला करणाऱ्या खुनी तरुणाचें वर्णन 'नाथुराम गोडसे, मराठा हिंदु' अमें केलेलें होते

ते चार शब्द मी वाचले मात्र, माझ्या डोक्यापुढें अंवार पमरला, माझ्या तोंडाला कोरड पडली

मी आवंढा गिळण्याचा प्रयत्न करून मधूला म्हटलें, " मला पाणी दे प्रथम—"

मी पाण्याचे दोन घोट घेतले तोपर्यंत माझ्या हातातून गळून पडलेला डिस्पॅच घेऊन तो आमचे प्रेम मॅनेजर श्री दादा वाचासुंदर यांनी वाचला होता. त्यांनी मला विचारलें, " हा नाथुराम कोण ? "

" पुण्याच्या 'अग्रणी-हिंदु राष्ट्र' दैनिकाचे संपादक— "

मी पुन्हा पाण्याचा घोट घेतला आणि म्हटले, " फार वाईट झालं महाराष्ट्राचं पराकाष्ठेचं नुकसान होईल या त्यांच्या कृत्यामुलं मला सारखं वाटत होतं कोणा तरी सिंधी किवा पंजाबी निर्वासिताचं हें क्रूर कृत्य असावं म्हणून पण नशीब आपलं ! महाराष्ट्राचं नाव गोवळ जाणार आता या अधोर कृत्याशीं—"

आणि माझ्या शेजारीं बसलेले माझे सहकारी श्री सदाशिवराव गर्गे यांना मी म्हटलें, " खालून प्रूफ मागवा पहिल्या ' डिस्पॅच ' चं त्यातले ' हिंदु निर्वासित ' हे शब्द गाळले पाहिजेत आता— "

त्यांनी प्रूफ मागवले मी त्या दोन शब्दावर काट मारला, व नवीन आलेल्या या ताज्या माहितीचा मजकूर तोंडीं सांगितला.

पण मला धाप लागल्यासारखी झाली होती म्हणून मी आरामखुचींवर लेटलों आणि दादाना म्हटलें—

“ मला या नावाबद्दल खात्री वाटत नाही. काहीं तरी चूक असावी. तुम्ही अ प्रे. ला फोन करून विचारा बरं एकदा— ”

त्यांनी फोन केला आणि अ. प्रे. चे श्री. भास्करराव हस्तक यांनी तें नाव बरोबर असल्याचे सांगितलें पण माझें समाधान झालें नाही. मी स्वतः उठून त्याच्याशी बोललो त्यांनी मला तेंच नाव आले असल्याचें सांगितलें त्याबरोबर मी उद्गारलो, “ दुदेव आहे आपल ! गेली सत्तावीस वर्षे महाराष्ट्रीयानीं महात्माजीच्या धोरणाला विरोध केला. त्या तात्त्विक विरोधाशीं आता नाहक सबंध जोडला जाईल या भयकर कृत्याचा ! काय झालं हें ! गोडश्याना कल्पना नाही आपण महाराष्ट्राचं किती आणि कोणत्या प्रकारचं नुकसान केलं याची ! ”

“ पण तो खरोखरीच महाराष्ट्रीय आहे का ? हे नाव काहीं मराठी वाटत नाही, ” दादा मला म्हणाले.

“ ते कस सांगणार ? त्याचा उल्लेख ‘ पंडित ’ या पदवीने केला जातो. तीहि पद्धत मराठी नाही पण उद्या सगळीकडे ‘ मराठा हिंदु ’ हेच शब्द ज्याच्या त्याच्या वाचण्यात न ऐकण्यात येणार ! फार नुकसान झालं महाराष्ट्राचं !— ”

मी हें बोलत आहे, तोच तुकडोजीमहाराजाचे अनुचर, नागपूर नगर काँग्रेसचे एक कार्यवाह, श्री. वा गो गावंडे हे, महाराजाच्या दोन तीन शिष्यांसह, महाराज डॉ. राजेद्रप्रसाद याच्याबरोबर खास विमानाने सकाळीं दिल्लीला जाणार असल्याची बातमी द्यावयाला आले

ते म्हणाले, “ नाव कळल ना तुम्हाला ?— ”

“ हो— ”

“ पुण्याच्या ‘ हिंदु राष्ट्रा ’ चा संपादक सावरकराचा सेक्रेटरी. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा प्रमुख कार्यकर्ता आहे तो इथं येऊन दिल्लीला गेला म्हणे !— ”

“ कुणाला ठाऊक ! मला काहीच कल्पना नाही. पण संघाशीं त्याचा काहीं संबंध नव्हता, अशी समजूत आहे माझी संघाशीं न जमत्यामुळं त्यांनी स्वतःच स्वतंत्र ‘ हिंदु राष्ट्र दल ’ काढलं होतं असं ऐकलंय मी— ”

“ छे, छे ! तो संघाचाच मनुष्य— ”

“ मला वाटत नाही तस पण, काहीहि असल, तरी त्याच्या या कृत्यानं महाराष्ट्राच फार नुकसान झाल एवढ मात्र खर—”

“ संयुक्त महाराष्ट्राचाही प्रश्न मार्ग पडेल आता—”

“ तस होण्याचं काही कारण नाही. त्याच्या या कृत्याचा न महाराष्ट्राचा काय संबंध आहे ? आज लोक सतापाच्या भारात महाराष्ट्राबद्दल अद्वातद्वा बोलतील कदाचित्, पण कोणाहि एका इममाच्या वर्तनावद्दल त्याच्या संबंध जातीला किंवा देशाला जबाबदार धरून दोष देणं अन्यायाचं होईल—”

“ मग आपली रविवारची सभा होईल की नाही ?—”

“ नाही उद्या बहुतेक शंकरावाची तार येईलच पण, ती नाही आली, तरीमुद्धा मी सभा रद्द करायची ठरवली आहे—”

×

×

×

पण, ती बातमी,— महाराष्ट्रातल्या एका माणसानं गाधीजीवर गोळ्या झाडल्याची ती बातमी—माझ्या डोक्यात गारखे येमान घालीत होती माझे मन होरपळून जळून गेले होते, व भट्टीत तापवून लाल केलेल्या लोखंडावर जसे घणाचे घाव पडावे, तसा त्या बातमीचा आघात रात्रभर सारखा माझ्या पोळलेल्या मनावर होत होता अकाचें काम संपवून पहाटे २ वा घरी आल्यावर त्या थंडीतही मी नळाचे गार गार पाणी माझ्या डोक्यावर घातले पण काही केल्या डोळा लागेना—

शेजारच्या बँकेनाल तासाचे ठोके अतरा अंतराने कानावर पडले —

तीन चार पाच ..

त्यानंतर त्या जळजळणाऱ्या जडावलेल्या डोक्यावर जी सुस्ती आली, ती अगदी चमत्कारिक स्वप्न घेऊन आली—

चापेकरबंधु, कान्हेरे, पिंगळे, राजगुरु ...

—राजगुरुशिवाय त्यापैकी कोणाचे मी छायाचित्र देखील पाहिलेले नव्हतें—

पण ते पाचही जण माझ्या त्या श्रात, सतप्त, सुस्त डोक्यापुढें आले

—हातात पिस्तुल घेतलेले गोडसे पलिकडे उभे होते—

.. ...त्याच्याकडे पाहून राजगुरु उद्गारले, “छे ! असला विचारहि तुम्ही मनात आणता कामा नये..... महाराष्ट्राच्या परंपरेला आमच्या वीर-व्रताला कालिमा लागेल या कृत्याने .. आमचेहि महात्माजींशी मतभेद होते ...त्याच्या अहिसेवर आमची श्रद्धा नव्हती . पण म्हणून काय झालं ? आततायी वृष्टयुम्नान आपल्या वृद्ध, निःशस्त्र, पूज्य गुरूच ध्यानस्थ असताना मस्तक तोडलं ! .. त्याहिपेक्षा क्रूर, अमानुष, गर्हणीय कृत्य ठरेल हे . ”

—हे शब्द बोलले जात अगतानाच पिस्तुलाचा बॉर उडाला—

आणि मी दचकून जागा झालो

सूर्य उगवला नव्हता, पण उजाडलं होतं.

मी चूळ भरून चहा घेतला ‘ तरुण भारता’चा अक नेहमीप्रमाणे आलेला दिसला नाही. म्हणून छापखान्यात गेलो दाराशी पोराची भीड होती . आवारात जमलेले लोक अकामाठीं गलका करीत होते .. . मशीनचा धडाका सुरू होता

मी आत जाताच प्रिटर मला म्हणाला, “एकहि अक शिळक नाही आता हें जादा प्रिंटिंग सुरू आहे— ”

त्याने मला एरु शईचे, तेलाचे डाग पडलेला मळका अक दिला

त्यावर नजर टाकीत मी फाटकापाशीं येतो, तों माझ्या कानावर उद्गार पडला, “ बहोत बढिया आर्टिकल लिखा है माडखोलकरजीने...”

मी मागे वळून पाहिलें...

तीन चार तरुण इसम तो अंक उन्मुकतेने वाचीत होते

मी बॅकेसमोर येतो, तोच मला एरुने हटकले, “ साहेब, आज आठ आपणाला विकला जातोय आपला पेपर ! ही काय रीत आहे ? ”

“ पण यात आमचा काय संबंध आहे ? — ”

“ नाही कसा ? तुम्ही म्हणायला हवं पोराना— ”

“ आता दुसऱ्या पाळीला मी सागतो मॅनेजरना पण खरोखरीच आमचा काही संबंध नाही यात—”

“बिचारे महात्माजी मरून गेले. पण हे अखबारवाले मात्र पोळी भाजून राहिले आहेत आज आपली—”

तो बडबडत पुढे सटकला.

मी घरी आलों, अंक काळजीपूर्वक पाहिला आणि तोंड धुण्यासाठी न्हाणी-घरात गेलों

तोच शाताबाईने सांगितलें, “तुमचे मॅनेजर वामनराव लघाटे आले आहेत—” म्हणून मी चूळ भरून तसाच बाहेर आलो

मला पाहिल्यावर ते म्हणाले, “मी आताच संघातून आलो आज ध्वज खाली उतरून सम्यक् प्रार्थना झाली आमची न् महात्मार्जींच्या मृत्यूबद्दल शोक व्यक्त करण्यात आला. तुम्ही सुंदर लिहिला आहे अग्रलेख अक फार स्वपला आपला. सारखी भीड आहे लोकांची. म्हणून पुन्हा प्रिंटिंग सुरू केलंय—

“हो प्रिंटरन सांगितलं मला पण काल रात्री तें नाव वाचल्यापासून चैन नाही माझ्या जिवाला या घटनेची प्रतिक्रिया काय होईल याची कल्पना करवत नाहीं द्रोणाचार्यांच्या वधानंतर चिडलेल्या अश्वत्थाम्यानं मध्यरात्री पाडवाच्या शिबिरावर हल्ला करून त्याचीं झोपेंत असलेलीं पोरंबाळं देखील कापून काढलीं, तसं सुद्धा घडेल एकादे वेळीं !--”

“पण असं का व्हावं ? एकाद्या संस्थेशीं, जातीशीं किंवा प्राताशीं या कृत्याचा संबंध का जोडला जावा ?—”

“खरं आहे तुमचं म्हणणं. पण इतका विचार कोण करणार आहे आज ? गोळी घालणारा इसम हा ब्राह्मण होता, महाराष्ट्रांतला ब्राह्मण होता, एवढंच फक्त लक्षात घेतील चिडलेले लोक ! आणि त्या रागाच्या भरात सुक्याबरोबर ओलही जळेल कदाचित्--”

“खरं आहे तुमचं म्हणणं. मग काय करावं आता ?--”

“करणार काय ? जें काय घडेल तें मुकाट्यानं सोसल पाहिजे काँग्रेस-वाल्यांची सुद्धा एक जात आहे. त्या जातीच्या बाहेर जे जे लोक आहेत, त्याच्या-वर प्रसंग आहे आता ! त्या प्रसंगाला धैर्यानं तोंड दिलं पाहिजे--”

सकाळीं १० च्या सुमारास मी उपचारासाठीं दवाखान्यात जावयाला निघालों. बरोबर मधु होता. तो मला म्हणाला, “लोक भलभलतं बोलताहेत. ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ‘बम्मन कू काट डालो’ अशी भाषा ऐकू येते आहे —”

“मला कल्पना आहे याची—”

आम्ही रस्त्यावर आलों, तों लोकाचे थवेच्या थवे जागोजाग उभे राहून आपसात मोठमोठ्याने बोलत, बडबडत होते. आम्ही अगदीं मुकाट्याने चाललों होतो दोघाचीही मने आतल्या आत पिचून गेली होती.

आम्ही गळीतून बाहेर पडून रस्त्याच्या तोंडाशीं आलों, तोंच माझ्या कानावर आवाज आला—

“खून का बदला खूनसे लेएंगे !”

आणि त्याबरोबरच विकट, क्रूर हास्याचा ध्वनिहि कानावर आदळला.

आम्ही दवाखान्यात आलों. डॉक्टराची मुद्रा अगदीं गंभीर होती ते मला म्हणाले, “परिस्थिति क्षणोक्षणीं क्षुब्ध होत चालली आहे—”

“हो. बरोबर आहे तुमचं म्हणणं पण उपाय काय त्याला ?”

“उपाय नाही खराच—”

ते म्हणाले. तोंच एक इसम तावातावाने आत आला आणि जोरजोरांने हिर्दीत उद्गारला, “गोडसे हा सावरकराचा सेक्रेटरी होता. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघवाला आहे इथें येऊन दिल्लीला गेला—”

आम्ही तें मुकाट्याने ऐकून घेतलें. तो गेल्यावर मी म्हटले, “हीच भाषा आज जिथे तिथे ऐकू येते आहे—”

मी दवाखान्यातून परत आलों, त्या वेळीं रस्त्यातील गर्दी वाढत चाललेली दिसली.

काँग्रेसची मोटार दुपारच्या मिरवणुकीचा आणि सायंकाळच्या सभेचा कार्यक्रम जाहीर करीत फिरत होती, ती संथपणानें घोषणा करीत गेली.

मी परत आलों, त्या वेळीं शांताबाई घरीं नव्हती महात्माजींच्या उत्तरक्रियेचा सर्व कार्यक्रम ऐकावयाला मिळावा म्हणून पंधरा दिवसासाठीं रेडियो भाष्यानें आणण्याचें तिनें ठरविलें. पण अपेक्षेप्रमाणें रेडियो लगेच मिळाला नाही. म्हणून

ती दोन्ही मुलांसह ' तरुण भारत ' कचेरीत कार्यक्रम ऐकण्यासाठी गेली होती. तिला मी बोलावावयाला पाठविणार, तोंच कॅप्टन पराजपे आत आले.

“ काय परिस्थिति आहे शहरातली ? ” मी त्यांना नमस्कार करून विचारलें.

“ आता काहीच सांगता येत नाही मी प्रातिक कॉंग्रेसच्या कचेरीतूनच इथे आलो—”

‘ तिथं कसं वातावरण आहे ? ’

“ तिथली मंडळी विचारी शोकान हतबुद्ध होऊन बसली आहे रस्त्यानं मात्र लोक ब्राम्हणाना शिव्या देताहेत सगळे ! — ”

“ हो मीसुद्धा ऐकलं पण यात खरोखरी ब्राह्मण जातीचा काय संभव ? महाराष्ट्रातल्या सगळ्या ब्राह्मणांनी काय सभा भरवून नू विडा देऊन गोडस्याला गाधीजींवर गोळी झाडायला दिल्लीला पाठवल होतं ? दहा दिवसांपूर्वी प्रार्थनेच्या वेळी त्याच्यावर बॉब टाकणारा मदनलाल हा काय ब्राह्मण होता महाराष्ट्रातला ? त्याचा प्रयत्न फसला आणि गोडस्याचा यशस्वी झाला, एवढाच काय तो फरक ! पण म्हणून एका इसमाच्या आतनायीपणाबद्दल साऱ्या जातीवर राग काढण्यात कोणता न्याय आहे ? मदनलालच्या कृयावरून हें उघड आहे की, गोडस्यानें जे कृत्य केलं, त्या कृयाच्या मागे एक मनोवृत्ति आहे आणि ती मनोवृत्ति इतरहि प्रातात आहे गोडसे हा एका मनोवृत्तीचा प्रतिनिधि आहे, कोणत्याहि विशिष्ट जातीचा किंवा प्राताचा प्रतिनिधि नव्हे—”

“ हे सगळं खरं आहे तुमचं म्हणण पण आज तरी नाव घेतलं जातंय महाराष्ट्र ब्राह्मणाचं—”

‘ मला पूर्ण जाणीव आहे त्याची पण त्याला उपाय काय ? आता जें काय होईल, तें मुकाव्यानें सोसलं पाहिजे आपण—”

कें पराजपे जातात न जातात, तोंच एक कॉंग्रेस कार्यकर्ते आत आले आणि मला म्हणाले, “ काय भाऊमाडेब, उद्याची सभा होत नाही ना ? — ”

“ हो — ”

“ ठीक तुमचा संयुक्त महाराष्ट्र बरबाद झाला गोडस्याच्या या कृत्यामुळे ! आता तीनशें वर्ष होत नाही संयुक्त महाराष्ट्र— ”

“ अस ? ” मी हंसून म्हटलें “ गेल्या तीनशें वर्षांत शिवाजीमहाराजाचें राज्य होऊन गेलें, इंग्रजाचें राज्यही होऊन गेलें आणि आज कॉंग्रेसच्या रामराज्यांत आपण आहोंत इतक्या उलथापालथी गेल्या तीन शतकांत घडल्या १९४२ सालीं आपल्यापैकी कोणाला तरी वाटलें होत का हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल पुढल्या पाच वर्षांत म्हणून ? हिंदुस्थानाच्या स्वातंत्र्यपेक्षा का सयुक्त महाराष्ट्र ही जास्त अवघड समस्या आहे ? —”

“ अहो, हिंदुस्थान स्वतंत्र झालं, तें महात्माजींच्या पुण्याईन झालं ती पुण्याई तुमच्याजवळ आहे का ? गेलीं सत्तावीस वर्षं तुम्हीं महाराष्ट्रातले वर्तमानपत्रकार आणि लेखक गाधीजींवर सारखी टीका करीत आलात त्याचें फळ आहे हें ! आता भोगा परिणाम आपल्या कर्माचे ! —”

“ ते भोगू आम्ही मुकाट्यान पण गाधीजींवर आम्ही केलेल्या टीकेचा आणि या कृत्याचा काय संबंध ? आणि त्यामुळें सयुक्त महाराष्ट्र का बरबाद व्हावा ? —”

“ तें आज समजायचें नाहीं तुम्हाला, उद्या भोगल्यावरच उमजेल ! आता अशी बरसात होणार आहे कीं, डोक वर निघायचें नाहीं पुन्हा कधीं तुमचीं ! —”

*

१

*

मी दुपारी तीनच्या मुमारास निजून माडीवरून खाली आलों, त्या वेळीं वातावरण थोडें निवळल्यासारखे वाटलें मला लोकांचे थत्रे सायंकाळीं पटवर्धन मैदानावर असलेल्या सभेला हजर रहाण्यासाठीं रस्त्यानें रेंगाळत, बडबडत, मधून मधून घोषणाहि करीत चालले होते पण, आभाळाच्या कभिन्न कोंपऱ्यात बीज चमकत असली आणि मध्येच कुठें तरी तरंगत असलेले काळे दग अधून मधून गुरगुरत असले, तरी ऊन स्वच्छ पडलेलें असल्यामुळें वातावरण प्रसन्न भासावे, तशी सकाळच्या मानानें परिस्थिति एकंदरीत शांत वाटत होती.

शाताबाई मुलासह रेडियोपाशीं बसून गाधीजींच्या अंत्ययात्रेचें वर्णन ऐकत होती; व बेटीच्या कडेवर असलेला तिचा मुलगा मुकुंद रेडियोतील प्रकाशाची दीप्ति पाहून आणि त्यातून निघणारे आवाज ऐकून टाळ्या पिटीत खिदळत होता.

सहाच्या सुमाराला अंत्ययात्रेचें वर्णन संपलें आणि मी टपाल पहाण्यासाठीं मधुसह ऑफिसात गेलों

मी टपाल फोडावयाला सुरवात करणार, तोच डॉ पंजाबराव देशमुख याचा फोन आल्याचें मधूनं सांगितलें. मी परिग्राहक (रिसेव्हर) हातात घेऊन नमस्कार करताच डॉक्टरसाहेबानो मला विचारलें, “ काय भाऊसाहेब, उद्याची सभा आहे का ?—”

“ मला वाटत नाही होईल अम आज शंकररावाचे सेक्रेटरी मोहन नाडकर्णी यायचे आहेत ग्रॅंड ट्रंकन ते अद्याप आलेले नाहीत कारण ग्रॅंड ट्रंक लेट आहे दोन तासांनीं ते आले, तर मी रात्रीं फोन करीन शंकररावाना पण सभा होणार नाही असेंच समजून चाला आपण उद्या सकाळीं मी नक्की कळवतो आपल्याला—”

मी परिग्राहक खाली ठेवून पुन्हा टपाल पहावयाला बसणार, तोच एक कॉन्ग्रेस पदाधिकारी आत आले आणि म्हणाले, “ काय भाऊसाहेब, उद्याची सभा होईल का आपली ?— ”

“ मला वाटत नाही होईल असं परिस्थितीत इतका विलक्षण बदल झालाय की, आता शंकरराव उद्या येथे येणें आणि सभा होणें या दोन्ही गोष्टी अगदीं असंभाव्य दिसतात मला तथापि उद्या सकाळपर्यंत वाट पाहून मी सभा रद्द झाल्याचं जाहिर करीन— ”

“ नुसती उद्याची सभाच रद्द झाल्याच जाहिर का करता ? संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळच मुळीं रद्द झाल्याचं जाहिर करायलाहि हरकत नाही आता—”

ते किंचित् उपरोधानें हंसून म्हणाले

“ का बरं ? असं का म्हणता तुम्ही ? ”

“ का म्हणजे ? उघड आहे अगदीं या परिस्थितीत तुमचे शंकरराव तरी चिकटून रहातील का संयुक्त महाराष्ट्राला ? मी सभेंतून सरळच आलोंय इथं. तिथें तुमचे सगळे बडे बडे कॉन्ग्रेसवाले म्हणत होते, “ माडखोलकर आणि त्याचा संयुक्त महाराष्ट्र हीं दोन्हीहि गाडली गेलीं आज ! ” नागपुरातल्या कांहीं कॉन्ग्रेसवाल्यांना तर महात्माजीच्या मृत्यूच्या दुःखापेक्षा तुमचा संयुक्त महाराष्ट्र गाडला गेल्याचा आनंदच जास्त झालेला दिसला मला ! ”

“ असं ? ‘ माझा संयुक्त महाराष्ट्र ’ ? काही अर्थ आहे का या बोलण्याला ? संयुक्त महाराष्ट्र म्हणजे काय माझं घर आहे की आमचा ‘ तरुण भारत ’ आहे ? ”

“ तीहि दोन्ही बरबाद होऊन जातील कदाचित् आज उद्या -- ”

“ ती बरबाद झाली, तरी दुःख नाही त्याचं मला पण संयुक्त महाराष्ट्र बरबाद होण्याचं काय कारण आहे ? संयुक्त महाराष्ट्र हा माझा नाही किवा शंकरावाचाहि नाही तो महाराष्ट्रातल्या सगळ्या जनतेचा, सगळ्या मराठी बहुजनसमाजाचा आहे — ”

“ तो बहुजनसमाज आणि त्याचे म्होरके आज काय बडबडतहेत तुमच्या-विषयी याची कल्पना नाही तुम्हाला, भाऊसाहेब ! तुम्ही भले बहुजन-समाजाचा ढोल बडवीत बसा ! पण शेवटी तुम्ही ब्राम्हण आहात हें विसरण्या-इतकं काही तुमच्या बहुजनसमाजवाद्याचं मन मोठं नाही ! ”

“ त्याच मन मोठ नसलं, तर त्याबद्दल जबाबदार मी व तुम्ही आहोत, आपण सारे ब्राम्हण लोक आहोत, हें विसरून चालणार नाही बहुजन-समाजाचं मन मोठं व्हाव, सुसंस्कृत आणि विशाल व्हावं म्हणून आपण ब्राह्मणांनी काय केलंय ? संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाचं मूलगामी^१ आर्थिक आणि सामाजिक कारितकारक स्वरूप बहुजनसमाजाला समजावं, म्हणून आम्ही कितीसा प्रचार केलाय ? — ”

“ हे तुमचं नेहमीचं पुराण कामाला यायचं नाही आज ! तुमच्या बहुजन-समाजाचा सारा हमला ब्राह्मणावर आहे या वेळीं.. ”

“ ती केवळ एक तात्पुरती हुलड आहे ! ब्राह्मण जातीतला एक इसम माथेफिरू न कूरकर्मा निघाला म्हणून सारी ब्राह्मण जात कशी दुष्ट ठरते ? महात्माजींचे गुरु कै. ना. गोखले हे ब्राह्मण, अगदी चित्पावन ब्राह्मण होते, व त्याचं केवळ अपरहृदयच असे त्याचे महान् पट्टशिष्य आचार्य विनोबाजा भावे हेहि ब्राह्मण, अगदी चित्पावन ब्राह्मणच आहेत काकासाहेब कालेलकर, आप्पा-साहेब पटवर्धन, गंगाधरराव देशपांडे, काकासाहेब खाडिलकर, अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे, शंकरराव देव, आचार्य भागवत, आचार्य जावडेकर, सानेगुरुजी वगैरे त्याची महाराष्ट्रातील सारी शिष्यपरंपरा ब्राह्मण जातीतलीच आहे — ”

“पण आज लोकांच्या डोळ्यांना फक्त एकच ब्राह्मण दिसतो आहे आणि तो म्हणजे गोडसे ! आणि त्या एका आततायी इसमाला ते ब्राह्मणजात समजून शिव्या शाप देत सुटले आहेत, कदाचित् जाळपोळहि करीत सुटतील उद्या. पुणें न कोल्हापूर येथें दंगल सुरू झाल्याच्या बातम्या रेडियोवर आताच आल्या त्या पुरे आहेत नागपूरच्या चवताळलेल्या लोकाना चिथावणी द्यायला !—”

“होय, खरी गोष्ट !—”

तितक्यात घाईघाईने धापा टाकीत आत आलेला माझा एक विद्यार्थिभित्र मध्येच उद्गारला—

“तुम्हाला कल्पना नाही भाऊसाहेब, लोकात तुमच्याबद्दल कोणतं हलाहल पसरवलं जात आहे तें ! कॉंग्रेसचा एक पदाधिकारी ज्याला त्याला सागतो आहे की, गोडसे दिल्लीला जाताना वाटेत नागपूरला उतरला, तुम्ही त्याला आपल्या घरी मेजवानी दिलीत न स्टेशनवर पोचवलत--”

“असं ! छान ! एवढ्यावरच का थांबले ते ? गोडश्यांनी ज्या पिस्तुलानं गाधीजीवर गोळ्या झाडल्या, तेंहि मीच त्यांना दिलं, असंसुद्धा लोकांना सांगायला हरकत नाही त्या सद्गृहस्थानी ! आमच्या घरात प्रातिक रायफल असोसिएशनचं दप्तर आहे हें माहित नसावं बहुधा त्यांना ! !—”

“हेंच हेंच ! हेंच खरोखरी मी सांगायला आलों होतो भाऊसाहेब, तुम्हाला ! पण मला हिंमत झाली नाही तुम्ही घरातून अजिबात बाहेर पडू नका चार दिवस तुमच्या जिवाला धोका आहे--”

“माझ्या जिवाला धोका ? तो काय म्हणून ? मी काय वाईट केलंय कुणाचं ? मी अगदी अंतर्बाह्य स्वच्छ आहे कुणी काय वाटेला त्या कड्या पिकवल्या, तरी त्याची परवा करायच कारण नाही मला—”

“चुकता आहात तुम्हा. आज सकाळीं जो तो तारीफ करीत होता तुमच्या अप्रलेखाची आणि सध्याकाळपासून जो तो शिव्या देत सुटलाय तुम्हाला ! तुम्ही घरी चला आधी भाऊसाहेब—”

“हें पहा, तुम्ही असल काहीं सांगूं नका मला कृपा करून—”

“हें पहा, तुम्हीच कृपा करा न् मुकाट्यानं ऐका माझं. आजचा प्रसंग मासुली नाही. माझं तर असं सांगणं आहे तुम्हाला की, संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रचारहि

तुम्ही काहीं दिवस थाबवणं इष्ट होईल सद्य स्थितींत ! तुमचे शंकरराव सुद्धा टिकतील या वादळात असं वाटत नाहीं मला ते काही स्थितप्रज्ञ नाहीत महाभारतानुसार खे कोणत्याहि परिस्थितींत हिमालयाप्रमाणें अचल राह्यला—”

“स्थितप्रज्ञ नसतील कदाचित्, पण स्थिरप्रज्ञ खात्रीन आहेत. हातीं घेतलेलें कार्य सफल करायला जी निष्ठा, जो निर्धार, जो निग्रह, जी चिकाटी आणि जें चातुर्य लागतं, तें शंकररावाच्या ठिकाणी खात्रीन आहे हे गुण जर त्याच्या अंगीं नसते, तर महाराष्ट्रातील सारा बुद्धिप्रधान, सुशिक्षित वर्ग हा कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणामुळें गांधीवादाच्या इतका विरुद्ध असता, महाराष्ट्रात काँग्रेसच वर्चस्व त्यांना खचित स्थापन करता आलं नसतं महाराष्ट्रातल्या सुशिक्षितांना रानडे, टिळक आणि गोखले यांच्या मापान पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाची आणि कर्तृत्वाची उंची मोजायची सवय लागली आहे त्यामुळं शंकररावांना साधा न्याय देणं सुद्धा शक्य होत नाहीं त्यांना त्याच्याइतके शंकरराव मोठे नाहीत हें कोणीहि मान्य करील किंबहुना, जयकर, अंबेडकर किंवा सावरकर यांच्याहिपेक्षा ते काहीं बाबतींत कमी ठरतील, हेंहि कबूल. पण, हें सगळं त्याचें उणेपण जमेल धरूनहि तुम्हाला त्याची निष्ठा, त्यांचा त्याग, त्याचा करारीपणा, त्याचा कणखरपणा, त्याचा चिवटपणा कबूल केलाच पाहिजे. सयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न त्यांनी तळमळीनं हातीं घेतला, म्हणूनच आज इतकं पुढं पाऊल पडलय आमच्या चळवळीचं हें नाकारून चालणार नाहीं—”

“मीहि नाकारीत नाहीं ही गोष्ट पण, आज जें हें भयंकर धूळवादळ आपल्या भोंवतीं घोंघावतं आहे, सगळ्या महाराष्ट्रातसुद्धा कदाचित् जें या क्षणीं घोंघावत असेल, त्यात शंकररावाचं अवसान कितपत टिकतंय हें पाहिलं पाहिजे आता ! ”

“मला शंका नाहीं त्याबद्दल मुळींच ! भाषावार प्रातरचनेचा प्रश्न हा काहीं एकट्या महाराष्ट्राचा प्रश्न नाही, तो सगळ्या दक्षिण हिंदुस्थानाचा प्रश्न आहे. तत्व आणि व्यवहार या दोन्हीहि दृष्टींनी तो आज निकराला आलेला आहे. असल्या तात्कालिक प्रक्षोभामुळें तो मागे पडेल असें समजणें चुकीचें आहे—”

“ मोहन बहुतेक ग्वाल्हेरला किंवा झाशीला जाऊन परत गेला असला पाहिजे दिल्लीला—”

“ मी तुम्हाला काल दुपारीच सांगितलं तो येणं शक्य नाही म्हणून. गाधीजींच्या मृत्यूपूर्वी तो निघालेला असला, तरी आम्हाला ग्रँड ट्रंक पोचल्या-बरोबर बातमी कळली असेल त्याला ती कळताक्षणीच त्यान परत जाणं हेच साहजिक होतं अगदी. ”

शाताबाई म्हणाली रात्री अकराचा सुमार होता आम्ही दोघे गच्चीत उभीं होतो समोरच्या रेडिओच्या दुकानासमोर माणसाचा थवा अद्याप रेंगाळत होता, व दूर मॉडेल मिल्सपर्यंत रस्त्यांत माणसें गटागटाने चर्चा करीत उभीं होती.

“ आजच्या प्रेतयात्रेचं दृश्य किती विलक्षण भव्य असल पाहिजे ! रेडियोतल्या वर्णनावरून काही कल्पना आली नाही त्याची—”

“ टिळकाच्या प्रेतयात्रेला मी हजार होतो सकाळी सात पासून रात्री दहापर्यंत त्या दिवशी आमचा सारा वेळ त्या प्रेतयात्रेत गेला ‘ मुक्तात्म्या ’त वर्णन केलंय मी त्या प्रसंगाच पण गाधीजींचं सारंच विलक्षण ! त्याचा मृत्यु विलक्षण, तशीच त्याची प्रेतयात्राहि—”

“ पण त्याच्या मृत्यूच्या बाबतीतला तुमचा अंदाज अगदी चुकला. ते नौखालीत असताना त्यांना काही तरी दगा होईल, असं सारखं तुम्हाला वाटत होत, व ब्रह्मी मंत्रिमंडळाच्या कत्तलीपासून त्याच्या जिवाला धोका आहे, एकादा पंजाबी किंवा सिंधी निर्वासित त्याच्यावर हल्ला करील, असं तुम्ही म्हणत होतात. पण अखेर त्याचा खून एका महाराष्ट्रीयीच्या हातून झाला !—”

“ होय. माझा अंदाज दुदैवान चुकला खराच महाराष्ट्रात टीकेची अत्यंत कठोर, अत्यंत विदारक प्रवृत्ति आहे ही गोष्ट खरी पण अशा प्रकारची खुनी प्रवृत्ति असेल, असं मात्र वाटलं नव्हतं मला कधीं—”

“ त्या टीकेच्या विदारक प्रवृत्तीचा आणि या खुनी प्रवृत्तीचा काही संबंध नाही, असं वाटतं तुम्हाला ? ”

“ खात्रीनं ! मला माहीत आहे कीं, गाधीजी हे महाराष्ट्रीय नसलेल्यामुळच केवळ त्याच्या नेतृत्वाविरुद्ध महाराष्ट्रातील सुशिक्षित समाजानं बंड पुकारलं, असं

समजणारे आणि म्हणणारे काहीं गांधीभक्त महाराष्ट्रात आहेत पण तो त्याचा समज खरा नाही. महाराष्ट्रातील प्रमुख पत्रकारांनी आणि लेखकांनी गेली सत्तावीस वर्षे गांधीजीवर टीकेची अगदी झोड उठविली, त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि कार्यक्रमाचे अगदी वाभाडे काढले, हें सगळें खरें पण महाराष्ट्रात अशी टीका झाली नाही कोणावर ? रानडे, टिळक आणि गोखले यांच्याविषयी महाराष्ट्रातल्या वर्तमानपत्र नी काय वाईट लिहायचें शिल्लक ठेवलें होतें ? केळकर, सावरकर आणि शंकरराव देव यांची किती अभद्र नालस्ती मराठी वर्तमानपत्रातून आलेली आहे ? आमच्या जळगावच्या परिषदेच्या वेळी दत्तोपंत पोतदार शंकररावावर नेहमी होणाऱ्या टीकेसंबंधी बोलताना म्हणाले होते, “ हें महाराष्ट्राचें एक वैशिष्ट्य आहे टीकेच्या अभिनिवेद्यातून तावून सुलाखून निघाल्या- शिवाय आम्ही कोणाचंच पुढारोपण प्रमाण मानायला तयार होत नाही कधी. कोणतीहि गोष्ट केवळ श्रद्धेनें प्रमाण मानणं हे महाराष्ट्राच्या स्वभावातच मुळी नाही ही टीकेची, लोकनिंदेची आणि लोकच्छळाची परंपरा ज्ञानेश्वरापासून चालत आलेली आहे, व एकनाथ आणि तुकाराम यांच्यासारख्या शातित्रह्मांचंसुद्धा सत्त्व तिच्यामुळं कसाला लागलेलं आहे त्या टीकेला भिऊन, तिच्याविरुद्ध तक्रार करून कस चालेल ? त्या जलाल टीकेच्या भट्टीतून जो जास्त उजळ होऊन बाहेर पडेल, तोच खरा तत्वज्ञ, खरा पुढारी, खरा सुधारक, खरा समाजसेवक, खरा ग्रंथकार आणि खरा संशोधक ! लोकहितवादी, जोतिबा फुले, चिपळूणकर, रानडे, आगरकर, टिळक, कर्वे, राजवाडे, शिंदे हे सारे टीकेचे आघात अंगावर झेळून मोठे झाले तोच प्रकार आज शंकररावाचा चालला आहे ! ” दत्तोपंताची ही मीमांसा अगदी बरोबर आहे गांधीजी हे महाराष्ट्रीय नव्हते म्हणून त्याच्यावर महाराष्ट्रातील सुशिक्षितांनी टीकेचं हत्यार धरल असा आरोप जे करतात त्यांना महाराष्ट्राचा हा स्वभाव, त्याची ही प्रकृति आणि परंपरा कळली नाही, असच खरोखरी म्हटलं पाहिजे. पण, एकाद्या नेत्याच्या व्यक्तित्वाची, तत्वज्ञानाची किंवा कार्यक्रमाची विदारणा करणें वेगळे आणि त्याचा खून करणें वेगळें ! एखाद्याचा खून केल्यानं त्याचें तत्वज्ञान किंवा पक्ष आपण नष्ट करूं शकूं असं जो माथेफिरू समजतो, तो मूर्खच म्हटला पाहिजे से. ऑग सॅन याची त्याच्या सहकारी मंत्र्यासह कत्तल होऊनहि त्याचा पक्ष आज ब्रह्मदेशात अधिकारारूढ आहेच ना ? गांधीजींचा खून केल्यानं

गांधीवादाचा काही खून होऊ शकत नाही नाही तर ख्रिस्ताला सुळावर चढ-
विल्याबरोबरच ख्रिस्ती धर्माचाहि ग्रंथ समाप्त झाला असता !—”

मी हें बोलत असतानाच समोरून भरकन दगड आला आणि तो माझ्या
अंगावरून निसटून भितीवर आदळला. त्याबरोबर शाताबाई मला म्हणाली,
“आत जाऊं या आपण ! नाही तर कपाळमोक्षच व्हायचा एकादे वेळीं—”

आम्ही आत आल्यावर ती मला म्हणाली “आता शातता दिसतेय खरी
पण एकदरीत लक्षग काही ठीक नाही त्यातून आणखी दोन दिवस हा हरताळ
चालणार आहे म्हणे ! आजचा दिवस बरा गेला पण उद्या काय होईल कोण
जाणें—”

“काही का होईना ! जें काय होईल त्याच्यासाठीं मन तयार ठेवलं पाहिजे
आपण. तुला आठवतं ? १९४२ च्या ऑगस्टमध्ये त्या दगडीच्या रात्रीं आपण
दोधं असेच गच्चीत उभे होतो. आणि गस्त घालणाऱ्या सेजिरान संशयान गोळी
झाडली, ती आपल्या अंगावरून सणसणत जाऊन पलिकडच्या घरावर आद-
ळली ! तेव्हा मी तुला म्हटलं होतं कीं, हिंदुस्थानातला शाततेचा काळ आता
संपला म्हणून—”

“होय पण तेव्हा स्वातंत्र्याचा लढा चालू होता. आता आपण स्वतंत्र
झालेलों असल्यामुळं अशातता माजण्याचं काही कारण दिसत नाही—”

“कारण नाही कसं ? आताच अशातता माजण्याची खरी कारणं
डोकं वर काढतील एकामागून एक ! स्वराज्याचा लढा ज्या क्षणीं संपला,
त्याच क्षणीं सत्तेचा लढा, सत्ता काबीज करण्याचा लढा सुरू झाला !
वाटल्यास स्वराज्याचा लढा संपला न् सुराज्याचा सुरू झाला असं म्हणूं
या ! काँग्रेस, महासभा, सोशॅलिस्ट, कम्युनिस्ट वगैरे सान्या पक्षाचा आग्रह
असा आहे कीं, फक्त आमचा कार्यक्रम हाच देशाच्या कल्याणाचा कार्यक्रम आहे,
व म्हणून देशाचें कल्याण करण्याच्या सोज्वळ हेतून आपला कार्यक्रम अंमलात
आणण्याकरिता प्रत्येक पक्ष यापुढें सत्ता स्वतःच्या हातीं घेण्यासाठीं झगडणार !
गांधीजींचा खून हा या सत्तेसाठीं निरनिराळ्या पक्षोपपक्षात सुरू झालेल्या
झगड्याचा आरंभ म्हणजेच आजपर्यंतच्या शाततेचा अंत आहे—”

“ पण या अंतर्गत झगड्यामुळे आपली शक्ति क्षीण होऊन पाकिस्तानच्या आक्रमणाचें संकट बळावणार नाही का ? — ”

“बळावेल. पण त्याला उपाय काय ? आजच पहा ना ! आपण इकडे गांधीजीं-साठी शोक करित आहोंत आणि तिकडे यूनात काश्मिरच्या नाकाशीं सूत धरलं आहे ! गांधीजींचा देहात म्हणजे हिंदुस्थानातील शाततेच्या युगाचा अंत आहे. गांधी ही एकच अशी कर्तुमकर्तुम्, सर्वातिशायी, सर्वकष साम-शक्ति हिंदुस्थानात होती कीं, जी सर्व विरोधी प्रवृत्तींना आपल्या कव्यात ठेवून समन्व-याच्या तत्वावर स्वतंत्र भारताच्या राज्यकारभाराची घडी बसवण्याचा प्रयत्न करित होती. आणि त्या प्रयत्नात तिला थोडेंबहुत यशहि काहीं काळ आलें असते पण ती केंद्रीय साम-शक्ति नष्ट झाल्यामुळे आता तिनें आजपर्यंत आवरून धरलेल्या साऱ्या परस्परविरोधी प्रवृत्ति, प्रेरणा आणि सामर्थ्ये मोकाट सुटतील आणि एकमेकांच्या उरावर बसतील ! म्हणूनच मी म्हणतो कीं, आजपासून शाततेच युग संपलं यापुढें सत्ता काबीज करण्यासाठीं जी यादवी सतत चालू रहाणार, तीं सर्व प्रकारच्या विध्वंसाला आणि विनाशाला तयार राहिलं पाहिजे आपण ! — ”

*

*

*

“ वही है — ”

तो उद्गार ऐकताच मी चमकून मागे पाहिलें ठेल्यापाशीं उभे असलेले तीन जवान माझ्याकडे रोखून पहात आपसात बोलत होते

रविवारची सकाळ शाततेनें उजाडल्यासारखी मला वाटली म्हणून, घरातून बाहेर न पडण्याचा सल्ला जरी मला अनेकांनीं दिला होता, तरी मी नवाच्या सुमारास नेहमीप्रमाणें दवाखान्यात जावयाला निघालों. मी रस्त्यावर गेलों, तोंच हा उद्गार आमच्या कानावर आदळला

मधु मला म्हणाला, “ भाऊमाहेब, तुम्हाला धोका आहे. आपण आतां दवाखान्यातून परत आलों म्हणजे तुम्ही घरातून हलं नका अगदीं — ”

“ घरात बसून राहिल्यानं धोका कमी होईल असं वाटतं का तुला ? चुकीची समजूत आहे तुझी, मधु ! ज्यांना माझ्यावर या संधीचा फायदा घेऊन हात टाकायचाय, ते घरात घुसूनहि टाकल्याशिवाय रहाणार नाहीत — ”

आम्ही दवाखान्यात गेलो, तेव्हा डॉक्टरसाहेबांनी आमचें अत्यंत चिंता-प्रस्त मुद्रें स्वागत केलें त्यांनी मला लगेच उपचारार्थ आंतल्या खोलीत नेलें आणि जखम धूत असतानाच ते मला म्हणाले, “ भाऊसाहेब, तुम्हीं चार दिवस दवाखान्यात येऊ नका—”

“ का बरं ?—”

“ मी सांगतो, तें तुम्हीं मुकाय्यानं एका शहरात तुमच्यासंबंधानं भल-भलत्या कंड्या पसरवण्यात आलेल्या आहेत आणि त्यामुळं तुमच्याविरुद्ध लोकमत खवळलं आहे—”

“ मला जाणीव आहे या सगळ्या गोष्टींची. मी गोडशाना आपल्या घरीं जेवायला बोलावल न स्टेशनवर पोचवून दिल, असा प्रचार सुरू आहे एवढंच कीं नाही ? मला कालच कळलं हें पण मी भीक घालणार नाहीं असल्या कंड्याना माझा कुठहि काहीं संबंध नाहीं, मी अगदीं अंतर्बाह्य स्वच्छ आहे, हें माहित आहे मला मग मी का म्हणून भ्यावें असल्या गावगप्पाना ?—”

पण डॉक्टराना माझें हे म्हणणें पटलेलें दिसलें नाही त्याचा निरोप घेऊन मी बाहेर पडतो न पडतो, तोंच एक कॉग्रेस कार्यकर्ते मला भेटले, व त्यांनीं मला एका बाजूला नेऊन काहीं गोष्टी सांगितल्या

त्यांनीं सांगितलेली माहिती आणि केलेल्या धोक्याच्या सूचना इतक्या गंभीर होत्या व त्याचें कॉग्रेस सस्थेंतील स्थानहि इतकें अधिकाराचे होतें कीं, त्यांनीं दिलेल्या माहितीचा विचार केल्याशिवाय मला गत्यंतर नव्हतें. म्हणून मी घरीं न जाता तडक ‘ तरुण भारत ’ कचेरींत गेलों.

तेथें श्री. पटवर्धन, श्री. लवाटे, श्री. गर्गे प्रभृति माझे सहकारी बसलेले होते मी प्रथम डॉ. पंजाबराव देशमुख यांना फोन करून आज भरणार असलेली संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची सभा रद्द केली असल्याचे कळविलें, व नंतर दुसरा फोन ‘ महाराष्ट्रा ’चे सहसंपादक श्री. वि. ल. उळाभाजे यांना केला.

त्यांनीं फोन घेताच मी त्यांना म्हटलें, “ बाबुराव, तुम्हीं ताबडतोब इथं या — ”

“ मी आणखी अर्ध्या तासानं येतो. आर्टिकल लिहितोंच, तें संपवून येतो—”

“छे, छे ! अगदीं ताबडतोब या अर्ध वाक्य लिहिलेलें असेल, तर ते पुरं न करताच या काम तसंच महत्वाचं अमल्याशिवाय काहीं मी हें म्हणत नाहीं आहे तुम्हाला—”

आणि त्यानीं येण्याचें कबूल करताच मी फोन खालीं ठेवला

ते आल्यावर मी त्याना म्हटले, “मला जी माहिती आताच कळली ती तुमच्या कानावर ताबडतोब घालून तुम्हाला सावध करण्यासाठीं मी इतक्या तातडीनें फोन केला मला अमं सांगण्यात आलेंय कीं, ‘तरुण भारत’ कचेरी, माझ घर, ‘महाराष्ट्र’ कचेरी, डॉ. पराजपे याचे इस्पितळ, सघस्थान, गुरुजींचं घर वगैरे इमारती लुण्ठण्यात आणि शक्य तर जाळण्यातहि येतील आमच्या-पैकीं काहीच्या जिवालाहि धोका आहे याचा तयार झाल्या आहेत आणि त्यात आपलीं काहीं जणांचीं नावं आहेत—”

“मला कल्पना आहे असं काहीं सुरू असल्याची. पण तुम्ही सांगता तितकी निश्चित माहिती मला नव्हती—”

“तुम्ही प्रथम नाना ओगले आणि डॉ. पराजपे याच्या कानावर हे सगळं घाला डॉक्टरसाहेबाना शक्य असेल तर त्यानीं पं. मिश्रजींना फोन करावा या बाबतींत असं वाटत मला. तुम्हीं सांगून पहा त्याना—”

“मी करतो सगळं काहीं पण, तुम्हाला जर इतकं नक्की कळलेंय, तर तुम्हीं पोलिस प्रोटेक्शन का नाहीं मागत ?”

“मला इच्छा नाहीं पोलिसाचं संरक्षण मागण्याची मी सरकारचा टीकाकार आहे तेव्हा या प्रसंगीं त्यांच्यापुढं तोंड वेंगाडावं अस वाटत नाहीं मला—”

“तुम्हीं सरकारचे टीकाकार असलात म्हणून काय झालं ? तुम्हीं नागरिक आहात आणि कर भरता आहात. तेव्हा संरक्षण मागण्याचा हक्क आहे तुम्हाला—”

“असेल. पण मला इच्छा नाहीं संरक्षण मागण्याची. जें काय होईल तें मुकाट्यानं सोसायचं ठरवलेंय मी गोडसे नागपुरांत येऊन गेले, ‘महाराष्ट्र’ आणि ‘तरुण भारत’ कचेऱ्याना त्यानीं भेट दिली, मी त्याना स्टेशनवर पोचवळं वगैरे ज्या कड्या फैलावण्यात येत आहेत, त्यानाहि आळा घातला पाहिजे आपण—”

“मला वाटतं, आपण त्या बाबतीत अगदीं गप्प बसावं. कारण तुम्हीःया कंज्याचा इनकार करायला लागलात, तर त्या जास्तच चिकटतील तुम्हाला आणि तुमच्याविषयीचा सशय मात्र वाढेल-”

श्री. पटवर्धन म्हणाले. त्याचा हा सल्ला आम्हाला पटला, व श्री उळा-भाजे परत गेले

मीहि घरीं गेलों गेल्याबरोबर शाताबाईनें डॉक्टराची चिठी मला दिली. सकाळीं दवाखान्यात उपचार करताना त्यानीं तीन चार दिवस घराबाहेर न पडण्याची जी सूचना मला समक्ष केली होती, तीच पुन्हा या चिठीतहि आग्रहानें केलेली होती.

ती चिठी मला देऊन शाताबाईनें विचारलें, “खरच इतका धोका आहे का तुमच्या जिवाला ?—”

“काय सागणार ? पण, आज जो भेटतोय, तो हें मला सागतोय, एवढं मात्र खरं—”

“मग तुम्ही पोलीस प्रोटेक्शन तरी मागा—”

“उळाभाज्यानींहि आता तेच सुचवलं होतं मला पण मी सरकार जवळ संरक्षण मागायच नाहीं असं ठरवलंय काय होईल ते मुकाट्यानं सोसू—”

“मला हें पटत नाहीं तुमचं म्हणणं प्रत्येक नागरिकाला संरक्षण मागायचा हक्क आहे आणि सरकारहि नागरिकाना संरक्षण देण्यात काहीं उपकार करीत नाहीं त्याच्यावर—”

“तें मलाहि समजतं पण मी संरक्षण मागायचं नाही असं ठरवलंय आणि आता त्या बाबतीत कोणाचंहि काही मी ऐकणार नाहीं—”

एवढें बोलून मी स्नानाला गेलों, व त्या सचित, अस्वस्थ मन स्थितीतच आम्ही जेवणें उरकून घेतलीं

मी जेवून उठतो, तोंच श्री लघाटे आले आणि मला म्हणाले, “आपल्या समोरचं ‘आदेश’ ऑफिस आताच फोडून त्यातल्या सामानाची नासधूस करण्यांत आली मी फोन केला लगेच कोतवालीत. आतां लॅरी आलेली अम-ल्यामुलं शात आहे थोडंसं—”

“ तुम्ही जाण्यापूर्वी बँकेच्या गार्ड्सना सांगून ठेवा आपल्या प्रेसकडे लक्ष द्यायला—”

मी त्यांना सूचना केली आणि म्हटले, “ आपण उद्या अंक काढायचा ठरवलाय खरा पण रात्री लोक कामावर येतील की नाही याबद्दल शका वाटते मला—”

“ नाही आले, तर राहिल. पण मघाशी कबूल करून गेले आहेत आपले फोरमन—”

“ ठीक आहे. पण संध्याकाळी सभा आहे विद्यार्थी कॉंग्रेसतर्फे त्यानंतर काय परिस्थिति उत्पन्न होईल सांगता येत नाही—”

१

*

दुपारी निजून उठल्यावर मी चहा पिण्यासाठी खाली येतो, तो मधु, भास्कर, प्रभाकर आणि मधु माझी वाट पाहत बसलेले होते

शाताबाईने लगेच चहा आणला तो घेत असताना मी विचारलें, “ आज काही विशेष बातमी ? ”

“ बातमी फार वाईट आहे. विशेषतः तुमच्याबद्दल—”

“ मी तर इथ बसून चहा पितोय तुमच्याबरोबर. मग माझ्याबद्दल तुम्ही वाईट काय सांगणार आहात मला ?—”

“ आता चहा पीत असाल, पण रात्री काय होईल तें सांगता येणार नाही—”

“ पण काही अदाज ?—”

“ अंदाज एवढाच की, रात्री कदाचित् घर जाळलं जाईल—”

“ आम्ही निजलेली असताना ? बाकी कल्पना छान आहे ज्या स्वतःच्या घरात दहा वर्षे आनंदाने काढली त्याचीच अखेर चिता व्हावी, हा योग काही कमी भाग्याचा नाही—”

मी हसून म्हटले पण शाताबाईला स्वस्थ बसवले नाही तिने विचारले, “ आमचं घर काय म्हणून जाळणार ? ‘ तरुण भारता ’ वर कॉंग्रेस-वाल्यांचा राग असावा व या संधीचा फायदा घेऊन त्याच्यावर सूड उगवण्याचं त्यांनी मनात आणावं, हें समजू शकतं मी. पण आमचं घर म्हणजे काही ‘ तरुण भारत ’ कचेरी नव्हे तें सूडबुद्धीनं जाळायला—”

“ इतका फरक लोक करीत नाहीत, बाई ! ‘ तरुण भारत ’ आणि माडखोलकर एकच समजतात ते — ”

“ आणि ती त्याची समजूत चूक नाही मुळीच. मला या सगळ्या कल्पनाचा आणि कृत्याचा अर्थ समजू शकतो — ”

“ तुम्ही म्हणता तेंच बरोबर आहे, भाऊसाहेब. ‘ तरुण भारत ’ हा काँग्रेस-विरोधी आणि गांधीविरोधी पेपर आहे, म्हणून तो पेपर आणि त्याचा संपादक याचा नाश केला पाहिजे, असा प्रचार आज उघड उघड चालू आहे — ”

“ पण आम्ही काँग्रेसविरोधी नाही गेली सत्तावीस वर्षे प्रत्येक निवडणुकीत आम्ही दोघं निष्ठेनं काँग्रेसला मतं देत आलों आहोत यांना काँग्रेसचें धोरण काहीं बाबतींत मान्य नाही आणि गांधीवादहि मान्य नाही पण काँग्रेसच्या धोरणातील दोष दाखविणें, त्या धोरणात बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीनें त्यावर टीका करणें म्हणजे काही काँग्रेसविरोध नव्हे हे कोणत्याहि काँग्रेसविरोधी किंवा अन्य पक्षाचे सभासद कधी झाले नाहीत १९३६ पर्यंत काँग्रेसचेच सभासद होते, १९३० च्या चळवळीत तुरुंगातहि जाऊन आले कम्युनिस्ट पक्षाकडे याचा कल आहे हे खरे पण, १९४२ च्या चळवळीत त्या पक्षानें काँग्रेसच्या बाबतीत ज्या प्रतिकूल धोरणाचा अवलंब केला, त्यावरहि यानीं कडक टीका केलेली आहे — ”

“ हें जें तुम्ही सगळ सांगता आहात ना बाई, त्याच्याशीं आज चिडलेल्या लोकांना काहीं कर्तव्य नाही. ‘ तरुण भारत ’ हें काँग्रेसविरोधी पत्र आहे अस सारख ते ऐकत आलेले आहेत. त्यातच गोडसे तुमच्या घरी जेवला आणि यानीं त्याला स्टेशनवर पोचवला, अशी दुष्ट कंडी काहीं काँग्रेस पदाधिकाऱ्याकडून मुद्दाम फैलावली जात आहे — ”

“ तें धादात खोटं आहे. मी या घटकेपर्यंत गोडसे काळा कीं गोरा आहे, हें पाहिलेल नाही पण काँग्रेसविरोध म्हणजे काय ? काँग्रेसच्या धोरणावर किंवा गांधीवादावर टीका करणें म्हणजे काय काँग्रेसविरोध होतो ? — ”

“ हो. नुमता काँग्रेसविरोध नव्हे तर काँग्रेसद्रोह ! नागपुरातले कांहीं काँग्रेसवाले आणि त्यांचीं पत्रें मला आणि ‘ तरुण भारता ’ला जीं काँग्रेस-द्रोही म्हणून लेखतात, तीं काँग्रेसचें धोरण आणि गांधीवाद यांच्यावर जीं

काहीं बाबतीत मी टीका करतो, त्या टीकेमुळे ! पण मला या निंदेचं दु ख नाही गेलीं चोवीस वर्षे काँग्रेस किंवा गांधीवाद याच्या टीकाकाराची जी भूमिका मी जाणूनबुजून घेतलेली आहे, ती काँग्रेसविषयींचा निष्ठेमुळे, ती एकच संस्था देशाचें नेतृत्व करूं शकते, या जाणिवेमुळेच होय ! गांधीवाद मला मान्य नाही, तोही समाजवाद मला मान्य आहे म्हणून, व गांधीजींच्या हातीं जोंपर्यंत काँग्रेसचीं सूत्रे आहेत, तोंपर्यंत काँग्रेस गांधीवादी राहाल, समाजवादी होऊं शकणार नाही, अशी बालंबाल खात्री झालेली असल्यामुळेच गांधीवाद्याला विरोध करण्याची भूमिका मला घ्यावी लागली मी केळकराचा राजकीय अनुयायी कधीं नव्हतो, प्रतिसहकारवादी नव्हतो किंवा महासभा-वादीहि नव्हतो काँग्रेसच्या धोरणातील किंवा गांधीवादातील जो भाग मला ज्या वेळीं ग्राह्य वाटला, त्या वेळीं त्याचाहि पुरस्कार मी उत्साहाने केलेला आहे पण तत्त्वतः आणि मूलतः गांधीवाद मला मान्य नसल्यामुळेच गेलीं चोवीस वर्षे त्याच्यावर टीका करणें मला भाग पडत आलें आहे त्या टीकेचें प्रायश्चित्त जर मला माझा स्वतः चा किंवा आमच्या घराचा नाश होऊन भोगावें लागणार असेल, तर त्यालाहि माझ्या मनाची तयारी आहे चोवीस वर्षांपूर्वीं पूर्ण विचारातीं जाणूनबुजून लोकप्रिय पक्षाविरुद्ध सतत उभें राहून प्रचार करण्याची जी भूमिका मी पत्करली, तिच्याबद्दल जर आजचा तात्कालिक, अविवेकी, दुष्टाव्यानें डिवचलेला लोकक्षोभ माझा नाश करणार असेल, तर तो नाश मला आनंदानें सहन केला पाहिजे--”

“पण भाऊसाहेब, तुम्हाला जर गांधीवाद मान्य नाही आणि समाजवाद मान्य आहे, तर तुम्ही सोशलिस्ट किंवा कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासद का झाला नाहींत ? आज तें लेबल तुम्हाला वाचवायला उपयोगी पडलं असतं--”

“तूं लहान मुलासारख बोलतो आहेस खरोखरी ! मी तत्त्वतः समाजवादी, खर बोलायचं म्हणजे मार्क्सवादी, असलों, तरी माझी मनोवृत्ति आध्यात्मिक ओह कम्युनिझममधील राजकीय आणि आर्थिक तत्वज्ञान, मानवेतिहासाची कम्युनिस्ट तत्वज्ञान्यानीं लावलेली संगति आणि सामाजिक पुनर्घटनेचा त्याचा कार्यक्रम हें सगळं मला बव्हंशीं मान्य आहे. पण ते अध्यात्म मानीत नाहींत, मी मानतो. कदाचित् ज्या वैदिक पंडित परंपरेच्या घराण्यात माझा जन्म

झाला, त्याच्या संस्काराचे अवशेष असतील हे ! पण मी स्वभावतः अध्यात्म-वादी आहे आणि त्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षात मला स्थान नाही शिवाय, रशियाच्या तंत्राने चालण्याचे कम्युनिस्ट पक्षाचे जे धोरण आहे, तेहि हिंदुस्थानाच्या हितसंबंधाच्या दृष्टीने अनिष्ट वाटते मला रशियाने संक्रमणकालापुरती म्हणून पत्करलेली वर्गीय हुकूमशाहीहि मला मान्य नाही मानवी व्यक्तित्वाच्या आणि स्वतंत्रप्रज्ञेच्या विकासाला ती हुकूमशाही मारक आहे अशी माझी खात्री झाली आहे रशियातील राज्यनीतीचे अरेरावी स्वरूप पाहून विशेषतः, जनतेची बुद्धि जागृत ठेवण्याची जबाबदारी ज्यांनी आपल्या शिरावर घेतली आहे, ती वृत्तपत्रे आणि वृत्तपत्रकार यांनी कोणत्याहि पक्षाच्या किंवा वर्गाच्या अशा प्रकारच्या हुकूमशाहीला मान तुकवणं म्हणजे विचारस्वातंत्र्य आणि मुद्रणस्वातंत्र्य याचा बळी देण आहे असंच मी समजतो. कोणत्याहि पक्षात सामील व्हायचं म्हणजे त्याची शिस्त, तात्त्विक आणि व्यावहारिक दोन्हीहि प्रकारची शिस्त, पाळावी लागते ती पाळावयाला अनुकूल अशी माझी मनोवृत्ति नाही, व वृत्तपत्रकार या नात्यानेही ती शिस्त पाळणं हें मला, विचारस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने, घातुक वाटते. म्हणून, पत्रकार हा कोणत्याहि पक्षाचा सभासद असता क'मा नये, अशी माझी भावना झालेली आहे काप्रेसचे सदस्यत्वहि खरोखरी याच कारणांमुळे मी सोडलं. १९३४ च्या निवडणुकीच्या वेळीं माझ्या अम अनुभवाला आलं की, काप्रेसवाल्यांची सुद्धा एक जात बनू पाहात आहे आणि ती राजकीय जात हिंदुस्थानातील धार्मिक जातींप्रमाणेच अत्यंत कर्मठ, अत्यंत अनुदार, अत्यंत दाम्भिक होऊं घातली आहे. गांधीवादाने त्या राजकीय जातीच्या मागे लावलेलं कर्मकांड बुद्धिप्राप्त्य नाही आणि प्रामाणिकपणाने आचरण्यासारखंहि नाही म्हणून मी त्या जातीतून बाहेर पडून स्वेच्छेने बहिष्कृत होण्याचा धोका पत्करला—”

“ मला वाटतं, याला तुमचा महाराष्ट्राविषयींचा अभिमान, ‘महाराष्ट्रीयत्वा-विषयींचा अहंकार’ कारण झाला असावा—”

“ असेलहि कदाचित् आपल्या सुप्त, अंतर्मनाच्या व्यापाराबद्दल कोणी ग्वाही द्यावी ? सगळ्या भरतखंडांत महाराष्ट्र हें बुद्धियोगी व म्हणून स्वतंत्रप्रज्ञ राष्ट्रक आहे अशी माझी श्रद्धा असून, त्याची प्रकृति, संस्कृति आणि नियति यांच्यावर माझी अनन्य निष्ठा आहे. हिंदुस्थानाच्या इतिहासात त्याने पूर्वी विशेष

कार्य केलेले आहे आणि त्याला पुढेहि विशेष कार्य करावयाचें आहे, अशी माझी भावना आहे या श्रद्धेला, निष्ठेला आणि भावनेला जर 'महाराष्ट्रीयत्वाविषयींचा अहंकार' असं नाव तुला द्यायचं असेल, तर त्याला माझी ना नाही—”

“ पण हा अहंकार चांगला आहे का ? ”

“ जोंपयेंत हा अहंकार आक्रमक स्वरूप धारण करीत नाही, तोंपयेंत तो चांगलाच म्हटला पाहिजे कारण तो अहंकार म्हणजेच खरोखरी त्या त्या राष्ट्रकाची अस्मिता, त्या त्या राष्ट्राला अगलेली आपल्या पृथगात्मतेची जाणीव, त्या त्या राष्ट्रकाचा आत्मप्रत्यय ! आणि हा राष्ट्रीय अहंकार नाही कोणाला ? मी तर केवळ एक पत्रकार, मर्यादित क्षेत्रात काम करणारा मर्यादित शक्तीचा माणूस पण अरविंद घोष आणि गांधीजी यांच्यासारखे योगी आणि महात्मे हे तरी या अहंकारापासून अलिप्त आहेत काय ? गांधीजींचा अहिंसाधर्म हा गुजरातमधील जैन आणि वैष्णव संस्काराच्या त्याच्यावर झालेल्या प्रभावाचा परिपाक आहे किंवा अरविंदाचा भक्तियोग ही बंगालमधील चैतन्यदेवाच्या संप्रदायाची प्रक्रिया आहे असें म्हटल्यास त्यात कोणती चूक होईल ? बंगाल हिंदुस्थानाला आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवील असं जेव्हा अरविंद घोष म्हणतात किंवा गुजरातने अहिंसेचा आदर्श हिंदुस्थानापुढे ठेवला पाहिजे असा आदेश जेव्हा गांधीजी गुजराती जनतेला देतात, तेव्हा त्याच्या त्या उद्गारातून प्रकट होणाऱ्या प्रादेशिक अहंकाराला तूं कोणतें नाव देशील ? त्या बऱ्याचा तो 'अहंकार' जर योग्य असेल, तर माझ्यासारख्या छोट्याच्या 'अहंकारा'ला तूं का नावं ठेवावीस ? गांधीजींचं महागुजरातचं स्वप्न आणि आमचं संयुक्त महाराष्ट्राचं स्वप्न यात खरोखरी काय फरक आहे ? अगदीं स्वतःपुरतंच बोलायचं, तर संयुक्त महाराष्ट्राच्या घोषणेच्या मागं तो 'अहंकार' आहे असं म्हणायला मला यत्किंचित्हि शका किंवा सकोच वाटत नाही. पण हा 'अहंकार' असल्याशिवाय कोणतीहि जाती, कोणताहि समाज किंवा कोणतीहि राष्ट्र जगू शकत नाही आणि वाढूहि शकत नाही हा 'अहंकार' म्हणजेच खरोखरी जीवन ! कारण आत्माविष्काराची सारी प्रेरणा आणि स्फूर्ति या अहंकारातच असते, फक्त तो आक्रमक आणि अपहारक नसवा म्हणजे झालं. महाराष्ट्राच्या साऱ्या भूमीवर मराठी जनतेची सार्वभौम सत्ता स्थापन

म्हावी, असं म्हणण्यात कोणती चूक, कोणता दोष आहे ? गांधीजींच्या महा-
गुजरातच्या स्वप्रात जर ' प्रादेशिक जातीयता ' (Territorial Com-
munalism) आणि ' आक्रमक प्रातीयता ' (Aggressive Pro-
vincialism) नसेल, तर ती आमच्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्वप्रात का
दिमावी ? — ”

“ दिसते याला कारण आहे आणि तें कारण म्हणजे महाराष्ट्राचा गेल्या
तीनशे वर्षांचा इतिहास ! तुम्हाला आठवत का ? तुम्ही बेळगावचा संयुक्त महा-
राष्ट्राची घोषणा केल्यानंतर श्री अच्युतराव पटवर्धन यांनी नगरला जें भाषण
महाराष्ट्र एकीकरणाच्या प्रश्नासंबंधी केल, त्यात या तुमच्या चळवळीला मुख्य-
गिरीच स्वरूप येता कामा नये, असा इशारा त्यांनी दिला होता — ”

“ हो मला चागला आठवतो त्याचा तो इशारा ! स्वतःकडे साऱ्या राजकीय
औदार्याचा, दूरदर्शित्वाचा, पुरोगामितेचा आणि शहाणपणाचा मक्ता घेऊन
ही जी कोपरखळी अच्युतरावजींनी उगाचच आम्हाला दिली होती, ती मी
विसरलेलों नाहीं अद्याप ! त्यांना त्याच वेळीं चागलं झणझणीत उत्तर द्याव
असं मनात आलं होत माझ्या पण ' सर्वेषामविरोधेन ' या धोरणाचं जें बंधन
शंकररावांनी आमच्या चळवळीला घातलेलं आहे, त्याच्या जाणिवेमुळे गप्प
बसलों मी जगात कोणीही कोणावर कोणत्याही प्रकारच आक्रमण करण्याचा
काळ आता उरलेला नाहीं, हे न समजण्याइतके का आम्ही नादान आहोंत ?
मराठ्यांचा गेल्या तीन शतकांचा इतिहास मुख्यगिरीचा आहे हें खरें पण तसा
इतिहास नाहीं कोणत्या पराक्रमी राष्ट्राचा किंवा जातीचा ? अरब, तुर्क, अफ-
गाण आणि मोंगल किंवा पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच आणि इंग्रज हे एकामागून एक
जे हिंदुस्थानात आले, ते काय त्याचा उद्धार करण्यासाठी ? मराठ्यांनी हिंदु-
स्थानात जी मुख्यगिरी केली, तिच्यामागे काहीं हक्काची न्याय्य भावना तरी
होती, काहीं हेतूच उदात्त राजकारण तरी होतं. सारं भरतखंड ही आमची
धर्मभूमी आहे आणि त्या आमच्या पुण्यभूमीला विधर्मीय विजेत्याच्या
तावडोतून सोडवण हें आमचं कर्तव्य आहे या भावनेतून उत्स्फूर्त झालेल मरा-
ठ्यांचं राजकरण कुठें आणि अरब, मोगल, पोर्तुगीज, फ्रेंच किंवा इंग्रज यांचं
निव्वळ साम्राजशाही रक्तपिपासु राजकारण कुठें ! सारें भरतखंड पारतंत्र्यातून

मुक्त करून स्वतःच्या मध्यवर्ती सत्तेखाली आणण्याचा मराठ्यांचा प्रयत्न जर यशस्वी झाला असता, तर त्या प्रयत्नाची परिणति, कालाच्या प्रभावाने, पुढे भारतीय संघराज्याच्या स्थापनेत झाली नसती कशावरून ? निखालस परकीय, विजिगीषु, रक्तशोषक अशा ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेतून भारतीय संघराज्य पैदा झाल्याचा आपल्या डोळ्यासमोर घडलेला चमत्कार लक्षांत घेतला असता, मराठी साम्राज्याचे रूपांतर, इतिहासाच्या अनिवार्य क्रमाने, भारतीय संघराज्य त झाले असते, अशी कल्पना करावयाला काय हरकत आहे ? किंबहुना, मराठाशाहीला आलेले मराठी संघराज्याच्या स्वरूपाचे स्वाभाविक पर्यवसान शेवटी हिंदी संघराज्यात होणे, हेच क्रमप्राप्त ठरते. दुर्दैवाने मराठ्यांची मुलूखगिरी ही अपेशी म्हणून निघ ठरली आणि इंग्रजांची मुलूखगिरी ही यशस्वी म्हणून स्तुत्य ठरली. एवढाच फरक ! अशोक, अकबर किंवा इंग्रज याचे हिंदुस्थानात एकछत्री साम्राज्य स्थापण्याचे राजकारण तेवढे प्रशस्त आणि मराठ्यांची मुलूखगिरी मात्र अनुचित असे ब्रिटिश इतिहासकारांनी प्रतिपादन करित रहावे, याचे मला नवल वाटत नाही. कारण त्यांचे इतिहासाचे संशोधन, विवरण आणि लेखन हा सुद्धा त्यांच्या साम्राज्यनोतीचा म्हणा किंवा भेदनीतीचा म्हणा एक तात्विक भाग, एक सांस्कृतिक घटक आहे. पण त्या इतिहासकारांची री ओढून आम्ही आपल्या इतिहासाचा विपर्यास, उपक्रमांचा उपहास आणि समाजाचा तेजोभंग करण्यांत कोणती बौद्धिक बहादुरी आहे हे मात्र मला समजत नाही--”

“ त्या बहादुरीच्या मार्गे समाजवादी पक्षाचे भाषावार प्रातरचनेविषयीच्या विरोधाचे राजकारण आहे. डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी इथे विद्यार्थ्यांपुढे दिलेल्या व्याख्यानात भाषावार प्रातरचना ही राष्ट्रीयत्वाला मारक आहे असे सांगितले होते-- ”

“ आणि समाजवाद मारक नाही का ? कोणतहि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक तत्त्वज्ञान हे राष्ट्रीयत्वाला मारकच असत. पण, डॉ. लोहिया याच्यासारख्या काही सोशॅलिस्टांचा जो भाषावार प्रातरचनेला विरोध आहे, त्याच्या बुडाशी त्यांची सुप्त भांडवलशाही वृत्ति आहे, याबद्दल मला मुळीच शका नाही. राममनोहर लोहिया, अशोक मेहता किंवा पुरुषोत्तमदास त्रिकमदास यांना भाषावार प्रातरचना नको, कारण त्यांना मुंबई शहर महाराष्ट्रात अंतर्भूत व्हावयाला नको ! पण

१९३५ सालीं सिंध, सीमा आणि ओरिसा हे नवे भाषावार प्रात जेव्हा निर्माण झाले, तेव्हा या सोशॅलिस्ट नेत्याचा भाषावार प्रांतरचनेविषयींचा हा विरोध कुठें लपला होता ? त्या विरोधाची वाघनखे नेमकी आज महाराष्ट्र एकीकरणाच्या प्रश्नावर बोलताना बाहेर पडावीत, या विसंगत तर्कदृष्ट राजकारणाचा अर्थ न कळण्याइतके काहीं आम्ही दुधखुळे नाही ! महाराष्ट्र एकीकरणाला त्याचा विरोध मुंबई शहरामुळे आणि मुंबई शहरासाठी आहे. मुंबईमंडळींचा आग्रह संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेनें सोडल्याबरोबर काँग्रेसश्रेष्ठी जमे संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात आणावयाला ताबडतोब तयार होतील, तमेच हे सोशॅलिस्ट श्रेष्ठीही तयार होतील ! दोघांची जात, वृत्ति, धोरण आणि तंत्र हीं एकच आहेत !! - ”

“ मला अस वाटतं कीं, सिंध, सीमा आणि ओरिसा याच्याबरोबर १९३५ सालींच जर साऱ्या हिंदी प्राताची भाषावर पुनर्घटना करण्यात आली असती, तर पाकिस्तानच्या मागणीला इतका जोर बहुधा चढला नसता— ”

“ थोडंसं तथ्य आहे तुझ्या या म्हणण्यात. बंगाल आणि पंजाब यांचा अपवाद जर सोडला, तर हिंदुस्थानातील प्रातिक भाषा आणि प्रातिक समाज यांच्यात पूर्ण सात्म्य असल्याचें आढळून येईल बंगालमध्ये हिंदु आणि मुसलमान या दोन्ही समाजाना वंग भाषा आणि वंगीय संस्कृति ही सारखीच प्रिय आहे, व दोन्हीही समाजांनीं सारखाच हातभार त्याच्या अभिवृद्धीला लावलेला आहे. श्री. शरद् बोस आणि श्री. सुन्हावदी यांच्यासारख्या बंगालच्या काहीं पुढाऱ्यांना पश्चिम आणि पूर्व बंगाल हे कालांतरानें पुन्हा एकजीव होतील अशी जी आशा वाटते, ती या सात्म्याच्या जाणिवेमुळेच उलट, पंजाबात पंजाबी ही मुसलमानांची आणि गुरुमुखी ही शीखांची अशा दोन भिन्न भाषा प्रचारात असल्यामुळे, पंजाब हा एकसांस्कृतिक प्रात समजला जात असताहे, त्या प्रातात तीव्र द्वैत असल्याचें दृष्टीस पडतें. पूर्व पंजाब हा शीख प्रात किंबहुना ‘ शीखांची मातृभूमि ’ (Shikh Homeland) समजली गेली पाहिजे व त्या दृष्टीनें त्याच्या राज्यकारभाराची रचना झाली पाहिजे, असा जो काहीं शीख धुरीणांचा आग्रह आज आहे, त्याच्या मुळाशीं हीच द्वैताची भावना आहे १९३५ सालीं या साऱ्या भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक आकाक्षा लक्षात घेऊन जर सगळ्या हिंदी प्राताची पुनर्घटना करण्यात

आली असती, बंगाल आणि पंजाब यांची जर त्याच वेळी वर्मवार आणि भाषावर विभागणी करण्यात आली असती, तर त्या त्या धार्मिक समाजाच्या आपल्या वैशिष्ट्याच्या परिपोषाविषयीच्या न्याय्य आकाक्षा तृप्त होण्याला अवसर मिळून, पाकिस्तानचें अरिष्ट बहुधा टळचें असतें पण, प्रागतिक ठेच लागल्याशिवाय शहाणपण सुचावयाचें नाहीं आणि शिकावयाचेहि नाहीं असा आमच्या श्रेष्ठींचा मुळी शिरस्ताच आहे, त्याला काय करणार ? भाषावार प्रातरचनेच्या चळवळींत कोणत्याहि प्रकारची आक्रमक किंवा फुटीर वृत्ति नाही, तर हिंदुस्थानातील एकभाषी आणि एकसांस्कृतिक लोकसमाजाची आत्माविकाराची ती स्वाभाविक आकाक्षा आहे म्हणून स्वतःला लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणविणाऱ्या समाजवाद्यांनी तरी भाषावार प्रातरचनेला विरोध करता काम नये—”

सायंकाळी ६ च्या सुमाराम ‘नरकेसरी’ प्रेसची कॅप्टिटर मंडळी रात्रीच्या कामाच्या व्यवस्थेसंबंधी बोलावयाला आली नेहमीप्रमाणे रात्री ८ वा सर्वांनी कामावर यावे आणि दोन पानाचा अंक काढावा, असें आम्हीं सहविचारानें ठारविलें त्यानंतर उठताना आमचे फोरमन श्री. सीतारामजी भाकरे म्हणाले—

“आपल्या जिवाला धोका आहे अस ऐकलं आज—”

“हो. माझ्याहि कानावर आलय पण त्याला काय करणार ? जे होईल तें मुकाट्यान सोसलं पाहिजे—”

“पण आपला पेपर तर कोणत्याच पक्षाचा नाहीं. काँग्रेसचा नाहीं, तसा हिंदु सभेचाहि नाहीं. मग आपल्याला धोका का असावा ?”

आमचे दुय्यम फोरमन श्री. अडकूजी बोरकर यांनी विचारलें.

त्यावर श्री पंढरीनाथ वाघनारे यांनी परस्पर उत्तर दिलें, “कारण गावात भलभलत्या कंड्या पिकविण्यात आल्या आहेत भाऊसाहेबाविषयी. तो गोडसे याच्याकडे जेवून गेला, यांनी त्याला स्टेशनानावर पांचवलं, अस काँग्रेसची चागली जबाबदार माणस सागत सुटली आहेत. त्यामुळं खवळून गेले आहेत लोक त्यांना थोडंच कळतंय खरं खोटं ?—”

नि. क. ३

“ पण खऱ्याखोऱ्याचा विचार करायला आज डोकं ताळ्यावर आहे कुणाचं ? गोडसे जर खरोखरीच माझ्याकडे आले असते, तर माझ्या रिवाजाप्रमाणे मी त्यांना ऑफिसात आणलं असतं आपल्या न् तुम्हाला सर्वांना ती गोष्ट कळली असती पण इतकी खऱ्याखोऱ्याची शहानिशा करून घ्यायला आज कोण तयार आहे ? लोक अतिशय चिडलेले आहेत न् आपली ती चीड त्यांना कोणा ना कोणावर तरी राग काढून शात करून घ्यायची आहे—”

“ पण तुम्हीं ऑफिसात नाही आलात तरी चालेल, भाऊसाहेब तुम्हीं घरून काँपी पाठवा, आम्हीं पुर्ण घरी पाठवूँ—”

‘ पण, तुम्हीं सगळे छापखान्यात येणार आहात, तर मग मी तरी घरी कशाला राहूँ ? मी जेवल्याबरोबर येतो. मला खरोखरीच वाटत नाही आपल्याला काही धोका आहे असं—”

कामगार परत जातात न जातात, तोंच केशव आला. मी त्याला विचारले, “ मी मजकूर डिकटेट करतो, तो घेतोस का तू ?—”

तो लगेच लिहावयाला बसला मी ताज्या तारातला महत्त्वाचा भाग प्रथम सांगितला, व नंतर आर्टिकल डिकटेट केलें

लिहिणें संपल्यावर तो मला म्हणाला “ आज लोक फार चिडलेले आहेत न् ब्राह्मणासंबंधी वाटेल तें बोलताहेत—”

“ हो. मी कालपासून ऐकतोय हें सारखं. पण आता तुकडोजीमहाराजाच भाषण आहे चिटणीस पार्कमध्ये. मला वाटत, ते लोकाना समजुतीच्या गोष्टी सांगतील आणि त्याचा परिणाम इष्ट होईल. त्यांनी मनात आणलं, तर लोकाना आवरण त्यांना अशक्य नाही शनिवारी संध्याकाळपर्यंत नागपूर पुष्कळच शात होतं पण पुण्याला आणि कोल्हापूरला झालेल्या दंगलीच्या बातम्या रेडिओवर आल्यापासून वातावरण झपाट्यानं बिघडत चाललय—”

“ पण गोडश्याच्या कृत्याचा संबंध ब्राम्हण जातीशी किंवा एकंदर महाराष्ट्राशी लावणं अन्यायाचं नाही का ?—”

“ तुझा मुद्दा अगदी बरोबर आहे पण, त्यहिपेक्षा मला दुःख आणि भय वाटतंय तें या गोष्टीचं की, गेली सत्तावीस वर्षे महाराष्ट्रातील लेखकांनी, वृत्तपत्रांनी आणि निरनिराळ्या वृत्तीच्या बुद्धिवादी वर्गांनी गांधीवाद्याला

आणि गाधीजींच्या धोरणाला जो विरोध केला, त्या बौद्धिक, तत्त्वनिष्ठ, व्यक्ति-निरपेक्ष विरोधाशी या खुनाचा संबंध जोडला जाईल व त्याच खापर महाराष्ट्रातील बुद्धिवादी वर्गाच्या आणि वृत्तपत्राच्या माथ्यावर फोडणं जाईल—”

“पण गाधीजींच्या तत्वज्ञानाला आणि कार्यक्रमाला काय फक्त महाराष्ट्रातच विरोध झाला ? महाराष्ट्राप्रमाणेच बंगाल आणि पंजाब हेहि गाधीजींशीं कधींच समरस होऊं शकले नाहींत बंगालमधील काँग्रेस पक्षात जी दुही माजली आणि ज्या दुहीच पर्यवसान अखेर सुभाषबाबू देशोधडीला लागण्यात झालं, ती दुही गाधीवादासंबंधींच्या तीव्र मतभेदातूनच उद्भवलेली नव्हती का ? देशबंधु दास, सुभाषबाबू, फार कशाला डॉ. बिधानचंद्र रॉय हे सगळेच बंगाली नेते गाधीजींच्या धोरणाविरुद्ध निरनिराळ्या वेळीं उठाव करावयाला उभे राहिले आणि त्या साऱ्या यादवीचा परिणाम अखेर सुभाषबाबूंचा नाश होण्यात झाला. जी गोष्ट बंगालची, तीच पंजाबची लाला लजपतराय तर काँग्रेसविरुद्ध पक्षसंघटना करण्यात प्रमुख होते—”

“तू म्हणतोस ते सगळं खर. पण गाधीजींवर गोळ्या झाडणारा इसम हा आपल्या दुर्दैवान महाराष्ट्रीय आणि त्यातून ब्राह्मण आहे. तो काहीं बंगाली किंवा पंजाबी नाहीं—”

“तेव्हा या गोष्टीचा फायदा घेऊन गाधीवाद्याला विरोध करणाऱ्या महा राष्ट्रातील वृत्तपत्रांचा आणि बुद्धिवादी वर्गाचा सूड घेतला जाईल या वेळीं असं वाटत तुम्हाला ? गोडश्यानं आपल्या आततायीपणानं ही छान संधि मिळवून दिली आहे खरी गाधीवाद्यांना—”

“वास्तविक गाधीवाद्यांना हें पूर्ण माहित आहे कीं, महाराष्ट्रातले हे सगळे बुद्धिप्रधान आणि बुद्धिवादी वर्ग— मग ते ब्राह्मण असोत, ब्राह्मणेतर असोत वा अस्पृश्य असोत, नेमस्त असोत, महासभावादी असोत वा प्रतिसहयोगी असोत, कम्युनिस्ट असोत, रॅडिकल असोत वा सोशेलिस्ट असोत—एकजात गाधीवादाच्या विरुद्ध होते, आजहि आहेत गाधीवाद्याला एकट्या महाराष्ट्र ब्राह्मणांनीं विरोध केला असे म्हणणें केवळ मूर्खपणाचें आणि खोटेपणाचेंच नव्हे तर दुष्टपणाचेंहि आहे केळकर, मुंजे, सावरकर, भोपटकर, वगैरे ब्राह्मणप्रमाणेंच जयकर, लठ्ठे, जाधव, रामराव देशमुख, पंजाबराव देश-

मुख वगैरे ब्राह्मणेतारानींही गाधीजींच्या तत्त्वज्ञानाला आणि राजकारणाला निकरानें विरोध केलेला नाही काय ? १९३० सालापर्यंत महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतार पक्ष काँग्रेसच्या विरुद्ध होता, व १९३६ सालापर्यंत त्या पक्षाच्या म्होरक्यानीं काँग्रेसच्या विरुद्ध निवडणुकी लढविण्याचाहि प्रयत्न केला १९३६ सालीं जेव्हां त्यांना दिसून आलें कीं, राज्यसत्तेचें केंद्र ब्रिटिश सरकारच्या मुठींतून निघून काँग्रेसच्या हातीं आता नक्की जाणार तेव्हा काँग्रेसला 'मटजी-शेटजीची काँग्रेस' म्हणून निंदणारे हे संधिसाधु खादीचे कपडे चढवून भराभर काँग्रेसमध्ये शिरले। ब्राह्मणेताराचा हा प्रकार अस्पृश्याविषयीं तर विचारायलाच नको डों अंबेडकर याच्यामारखा गाधी आणि गाधीवाद याचा शत्रु उभ्या हिंदुस्थानात दुसरा झालाच नाही गाधीजी आणि काँग्रेस यांना ज्या पद्धतीचा विरोध त्यांनीं गेलीं पंचवीस वर्षे केला, त्याला साऱ्या हिंदुस्थानात तोड सापडणें कठीण जाईल. सुभाषबाबू हे गाधीजींचे प्रतिमल्ल खरे पण द्रोणाचार्यांशीं युद्धाला प्रारंभ करण्यापूर्वी त्यांच्यावर नमनाचे बाण नम्रतेनें सोडणाऱ्या अर्जुनाप्रमाणें ते आमरण महात्माजींशी अत्यंत विनयानें वागत आले पण गांधीजींविषयीं बोलताना किंवा लिहिताना अंबेडकरानीं तशी कोणतीच मर्यादा किंवा सुर्वत कधीं ठेवली नाही आज काँग्रेसमध्ये जे ब्राह्मणेतार किंवा अस्पृश्य कार्यकर्ते आहेत, त्यांना फार तर काँग्रेसवादी म्हणता येईल गांधीवादी म्हणणें शक्य नाही त्यांचे राजकारण सेवेचें आणि साधुतेचें नाही, तर सत्तेचें आणि स्पर्धेचें आहे काँग्रेसनें समन्वयाच्या गांधीवादी धोरणाऐवजीं बहुजनसमाजाला सत्ता प्राप्त करून देण्यासाठीं वर्ग-विग्रहाच्या क्रांतिकारक धोरणाचा अंगीकार करावा, नाही तर आपलें कार्य संपलें अशी कबुली देऊन आत्मविसर्जन करावें, असा जो प्रचार श्री शंकरराव मोरे यांच्यासारखे ब्राम्हणेतारातील कुशाग्र बुद्धीचे आणि कुशल लेखणीचे नेते गेलीं दोन वर्षे करीत आहेत, तो ब्राम्हणेताराच्या या वृत्तीचा निदर्शक आहे. काँग्रेसचें राज्य देशात स्थापन झाल्यापासून गांधीवाद्याला श्री. मोरे यांच्या इतका तात्त्विक निष्ठुर विरोध महाराष्ट्रातील दुसऱ्या कोणत्याहि कार्यकर्त्यानें केलेला नसेल गांधीवाद ज्यांनी आत्मसात् केला आहे आणि त्याच्या आचार-प्रचाराला ज्यांनी आपलें आयुष्य वाहिलें आहे, असे त्यागी, सेवारत, चारित्र्यवान्, निष्ठावत गांधीवादी महाराष्ट्रात कोणी असतील, तर ते विनोबाजी,

काकासाहेब कालेलकर, अप्पासाहेब पटवर्धन, भागवत, शंकरराव देव, सानेगुरुजी शंकरराव जवडेकर किंवा आबासाहेब वालावलकर यांच्यासारखे ब्राम्हणच होत, ब्राम्हणेतरात हाताच्या बोटावर मोजण्या इतके तरी प्रामाणिक गांधीवादी निघतील कीं नाहीं, याची शंकाच आहे. ब्राम्हणेतर गांधीवादी नाहीत किंबहुना काँग्रेसवादीही नाहीत ते फक्त सत्तावादी आहेत. आणि या त्यांच्या सत्तावादि-त्वाबद्दल मी तरी त्यांना मुळींच दोष देणार नाहीं महाराष्ट्रात त्यांची प्रचंड बहुसंख्या आहे ज्याची बहुसंख्या, त्याचा देश आणि त्याचेंच राज्य, असा आजच्या लोकशाहीचा दडक आहे तेव्हा या संक्रमणकालात ब्राम्हणेतरांनी केवळ सत्तावादी व्हावें, ज्या कोणत्या साधनांनी सत्ता हस्तगत करता येईल त्या साधनाचा संधीनुसार अवलंब करावा हें अगदीं स्वाभाविक आहे, असेंच मी समजतां पेशवाईमुळे गेलीं दोनशें वर्षे आपण सत्तेला मुकलों आणि ब्राह्मणाची पोळी महाराष्ट्रात पिकली, असा त्याचा एक समज आहे आजचें त्याचें सत्तावादित्व हें त्या समजातून पैदा झालेलें आहे, व महाराष्ट्रातील संपूर्ण राज्यसत्ता त्यांच्या हातीं येईपर्यंत हा सत्तावाद म्हणजेच खरोखरी ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद मिटणार नाहीं—”

“ पण पेशवाईमुळे आपण सत्तेला मुकलों आणि महाराष्ट्रात ब्राह्मणाची पोळी पिकली हा ब्राह्मणेतरांचा समज तरी खरा आहे का ? —”

“ या त्यांच्या समजुतींतहि तथ्य नाहीं फारसें मराठाशाहींत असा एक प्रकार प्रारंभापासून दृष्टीस पडतो कीं, शिवाजीपामून तों शेवटल्या बाजीरावापर्यंत मराठाशाहींतिल प्रत्येक राजकर्त्यानें पूर्वीच्या राजवटींतील मु सद्दी आणि सेनानी याना मागे सारून आपले स्वतःचे मुत्सद्दी आणि सेनानी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला शहाजी, शिवाजी, संभाजी, राजाराम आणि शाहू या मराठा किंवा बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, नानासाहेब, माधवराव आणि नाना फडणीस या ब्राह्मण राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दीत सर्रास हा प्रकार घडलेला दृष्टीस पडतो आपल्या लोभातले आणि विश्वासातले मुत्सद्दी आणि सेनानी निर्माण करतांना यापैकी कोणत्याहि राजकर्त्यानें जात पाहिली, असें म्हणता येणार नाहीं शाहूनें पेशव्याचें भट घराणें हातीं धरून उदयाला आणलें, तर उलट पेशव्यांनीं जाधव, घोरपडे, शिंदे, होळकर, पवार वगैरे ब्राह्मणेतर घराणीं नावाळपाला आणलीं.

जर काही पक्षपात कदाचित् झालाच असेल, तर तो उत्तर पश्चाईत नाना फडणीसांच्या मुठोंत सर्व सत्ता गेल्यावर झाला अर्थात् पेशव्याचे राज्य हे 'ब्राह्मणी राज्य' होतें किंवा त्या राज्यात मराठ्यांना मागें टाकण्याचा प्रयत्न झाला, असें म्हणावयाला जागा नाही. सर्वांस माधवरावाच्या कारकीर्दीत नाना आणि महादजी हे तुल्यबल होते, या गोष्टीचा अर्थच हा की, ब्राह्मण आणि मराठा या दोन्ही जाती मराठशाहींत शेवटपर्यंत सारख्याच तोलानें वागत होत्या किंबहुना, मराठशाही बुडाल्यानंतर तिचे अवशेष म्हणून इंदूर, ग्वाल्हेर, बडोदें, कोल्हापूर, धार, फलटण, सागली, मिरज वगैरे जीं संस्थानें शिल्क राहिलीं, त्यातहि विस्तार किंवा वैभव या दोन्ही बाबतीत असलेलें मराठा संस्थानाचें आधिक्य लक्षात घेतलें असता, पेशवाईत ब्राह्मणानी मराठ्यांना दडपून टाकलें, असें म्हणणे कठीण जाईल. मराठशाहींत काय किंवा पेशवाईत काय, जी चुरस-सत्ता आणि नेतृत्व यांच्यासाठीं जी स्पर्धा-वेळोवेळीं झाली, तिचें स्वरूप केवळ वैयक्तिक होतें, जातीय नव्हे. धनाजी आणि संताजी, ताराबाई आणि शाहू, सदाशिवराव आणि राघोबादादा, तुकोजी आणि महादजी, बापू आणि नाना यांच्यातील हेवेदावे, त्यातून उद्भवलेले अतःकलह आणि त्यामुळें झालेली दौलतीची फाटाफूट हीं सर्वस्वी वैयक्तिक होतीं भोसल्याकडून भटाकडे आणि भटाकडून भानूंकडे असें मध्यवर्ती सत्तेचें जें सक्रमण होत गेलें, त्यालाहि जातीयता कारण नसून व्यक्तीचें गुणाधिक्यच कारण होतें, हें कबूल करावें लागेल. महाराष्ट्रीयीयांच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय, धार्मिक किंवा जातीय अहकाराची जाणीव एकंदरीत इतकी कमी होती कीं, राजा किंवा सत्ताधारी याचें राष्ट्र, जात किंवा धर्म न पाहता एकदा देशात त्याची हुकमत स्थापन झाल्यावर 'ना विष्णु पृथिवीपति' या भावनेनें त्यानीं त्याची इमाने इतबारें सेवा केल्याचे दाखले इतिहासात हवे तितके आढळतात. मराठेशाहीच्या अत्यंत भरभराटीच्या काळातसुद्धा ब्राह्मण आणि मराठे हे दोघेहि जिथें मोंगल बादशहा किंवा निजाम याची नोकरी बजावति होते, तिथें ब्राह्मणांनीं जात्यभिमानानें मराठ्यांना दडपले किंवा मराठ्यांनीं मत्सरानें ब्राह्मणांचा द्वेष केला, या म्हणण्यात विशेष अर्थ नाही. महाराष्ट्रीयीयांच्या या विशिष्ट स्वभावामुळे निदान मराठशाहींतील राजकारणात तरी जातीय दुरभिमान हे कधींच डोकें वर काढूं शकले नाहीत— ”

“ मग पेशवाईत ब्राह्मणाची सद्दी झाली आणि मराठे मागे पडले हा प्रवाद कसा पसरला ? जोतिबा फुले, सत्यशोधक समाज आणि ब्राह्मणेतर पक्ष याच्या चळवळीचे सारें मूळ तर या प्रवादात आहे— ”

“ हो पण म्हणून काही तो प्रवाद ऐतिहासिक सत्य आहे असे म्हणता येणार नाही. गोरे इतिहासकार आणि गोरे ख्रिस्ती मिशनरी यांनी मराठ्यांच्या इतिहासावर आणि हिंदु धर्मशास्त्रावर जी दुष्ट मल्लिनार्थी केली, तिच्यातून हा प्रवाद किबहुना महाराष्ट्रातील ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वाद उद्भवला. जोतिबाचें लिहिणे कितीहि तळमळीचें असलें, तरी पुराणातील कथा आणि इतिहासातील प्रसंग याचा जो हास्यास्पद अन्वयार्थ त्यांनी आपल्या लिखाणातून लावलेला आहे, त्याची स्फूर्ति त्यांना ख्रिस्ती मिशनरी आणि गोरे इतिहासकार यांच्या-पासून मिळाली होती, हे स्पष्ट दिसतें त्याचें कोणतेहि विधान संशोधनाच्या कसोटीला टिकणारें नाही पेशवाईच्या उत्तरकालात ग्रामण्ये झालीं, काहीं जातींना हलकें ठरविण्याचा प्रयत्न झाला, जातिबंधनें एकंदरीत कडक करण्यात आलीं, या गोष्टी खऱ्या पण, त्या जातीय छळाच्या मागे तत्कालीन धार्मिक समजुती आणि रूढि होत्या व सत्ताधारी ब्राह्मण आणि मराठे हे दोघेहि त्या छळात सामील होते, हें विपरून चालणार नाही त्या छळाचा संबंध राजकारणाशी जोडणें आणि त्यातून राजकीय अर्थ काढणें हा शुद्ध वस्तुविपर्यास होय. ब्रिटिश राज्यकर्ते, इतिहासकार आणि मिशनरी यांनी सतत दीडशे वर्षे विशिष्ट प्रचार करून जें धार्मिक आणि जातीय विद्वेषाचें विषारी वातावरण देशात निर्माण केलें, त्यामुळें दूषित झालेल्या मनानें मराठाशाहीच्या इतिहासाकडे पहाणें आणि त्यातील घटनांची उपपत्ति लावणें अगदीं अयोग्य आहे. मराठ्यांच्या इतिहासात राष्ट्रीयता आणि जातीयता या दोन्हीहि भावनांचा जोर विशेष दिसून येत नाही श्रीशिवाजीमहाराजांनी महाराष्ट्रात धर्म-राष्ट्रीय (Religio-national) भावना निर्माण करून त्या संमिश्र भावनेच्या जोरावर ‘मराठा राष्ट्र’ स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला; व ‘मराठा तितुका मेळवावा. महाराष्ट्र धर्म वाढवावा’ अशी घोषणा करून श्रीसमर्थ रामदासांनी त्याच्या या राष्ट्रनिर्मितीच्या विशाल, अभिनव उपक्रमाला अध्यात्मिक भूमिकेची जोड दिली. पण, शिवाजीच्या मृत्युनंतर या उज्ज्वल भावनेचा लोप होत जाऊन उत्तर पेशवाईत तिचा अगदीं

अस्त होऊन गेला. तो इतका की, ब्राह्मण आणि मराठा या दोघाहि सत्तावारी जातींच्या ठिकाणी राष्ट्रीय वैशिष्ट्याचा अङ्कार तर राहोच पण जाणीवहि शिळक उरली नाही त्यामुळे, ज्या महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या हातून हिंदुस्थानाची सार्वभौम सत्ता ब्रिटिशांनी हिसकावून घेतली असें म्हटलें जातें, ते महाराष्ट्र ब्राह्मणच आपल्याला पदच्युत करणाऱ्या ब्रिटिशांच्या राज्याची घडी ठाकठीक बसवून देण्यासाठीं मोठ्या ईर्ष्येनें पुढें सरसावले ! व रावबाजीनें राजीनामा लिहून दिल्यानंतर ज्या शिंदे-होळकरांनीं वेलस्लीशीं शेवटचा सामना मराठशाहीच्या पुनरुत्थानासाठीं मोठ्या निकरानें दिला, त्याचे वंशज सत्तावन सालच्या बंडाच्या वेळीं कोसळून पडूं पहाणाऱ्या नवोदित ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला सावरण्यासाठीं इमानदारीनें उभे ठाकले ! ! अशा स्थितीत आजच्या राजकीय, राष्ट्रीय किंवा जातीय भावनाचें मूळ मराठ्यांच्या इतिहासात शोधण्यात काय अर्थ आहे ?—”

“ पण ब्राह्मणांनीं मराठी राज्य बुडविलें, ब्राह्मणेतर जातींवर जुलूम केला व इंग्रजांची ताबेदारी पत्करून स्वतःच्या जातीचें कोटरलुप्त करून घेतलें, हे आरोप हा तर ब्राह्मणेतर चळवळीचा पाया आहे राज्यकारभार आणि सरकारी नोकऱ्या यात जें ब्राह्मणाचें वर्चस्व आज दिमतें, त्याच्याकडे बोट दाखवून ब्राह्मणेतर नेते आपल्या जातवार मागण्याचें समर्थन करतात—”

“ पण हे आरोप खरे नाहींत इंग्रजांनीं ब्राह्मणाना हाताशीं धरलें, तें ब्राह्मणा-विषयीं त्यांना प्रेम होतें म्हणून खास नव्हे, तर महाराष्ट्रात जीं कारकुनी कामात वाकबगार, रोजच्या राज्यकारभाराच्या वहिवाटीत मुरलेलीं त्यातऱ्या त्यात सुशिक्षित जात त्यांना आढळली, तिला आपल्या राज्याची घडी बसविण्यासाठीं त्यांनीं केवळ सोईच्या दृष्टीनें हाताशीं धरलें ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्तित्व या महाराष्ट्रातील तीन प्रमुख समाजघटकांपैकीं ब्राह्मण हे बव्हंशीं कारकुनी पेशाचे आणि ब्राह्मणेतर हे बव्हंशीं शेतकरी किंवा शिलेदारी पेशाचे आहेत लेखणी ही ब्राह्मणाची, तर नागर आणि तरवार ही ब्राम्हणेतरांची निशाणी म्हणता येईल मराठशाहींन लेखणीच्या जोडोला जरी ब्राम्हणांनीं तरवारीहि उचलली, तरी कारकुनी आणि मुत्सद्देगिरी हाच त्यांचा मुख्य पेशा शेवटपर्यंत राहिला तथापि ब्राह्मणात तरवारबहादर पुष्कळच निघाले, पण ब्राह्मणेतरात मात्र लेखणीबहादर निघाल्याचें उदाहरण एकाद दुसरेच

सापडेल. इंग्रजांनी आपल्या सत्तेचा पाय रुजताच ब्राह्मणतेराच्या हाता-तली तरवार काढून घेतली त्यामुळे त्याच्या हातीं फक्त नागर शिल्क राहिला उलट, इंग्रजांच्या विनव्हत्यारी, कायदेबाज राजवटीत लेखणीचे काम-काज आणि महत्त्व पूर्वीच्या हत्यारा राजवटीपेक्षा किती तरी पटींनी जास्त वाढल्यामुळे, ब्राह्मण आणि कायस्थ, पाठारे प्रभु वगैरे तत्सम विद्याव्यासंगी जाती साहजिकच पुढे सरसावल्या, राज्यकारभारात सर्वत्र या ब्राह्मणादि पुढारलेल्या साक्षर जातीचे वर्चस्व दिसू लागलें, व स्वराज्यात लष्करी पेशांचें वैभव भोगलेल्या पराक्रमी ब्राह्मणेंतर जाति मागे पडल्या पण यात ब्राह्मणादि पुढारलेल्या जातींचा काहीं दोष नाही इंग्रजी राज्यात ब्राह्मणादि सुसंस्कृत महाराष्ट्रीय हिंदु जातींना जसा त्यांच्या विद्याव्यासंगी वृत्तीचा फायदा मिळाला, तसाच अँग्लो-इंडियन, पारशी, ख्रिस्ती, यहूदी, बौद्ध वगैरे महाराष्ट्रातील महाराष्ट्रीयेतर अहिंदु सुसंस्कृत समाजानाहि मिळाला मुंबई विद्यापीठ, मुंबई कॉर्पोरेशन, मुंबई हायकोर्ट आणि मुंबई सेक्रेटारिएट याचा जर गेल्या शभर वर्षांचा इतिहास पाहिला, तर असें दिसून येईल कीं, विद्याव्यासंगी महाराष्ट्रीयपेक्षा या सुसंस्कृत महाराष्ट्रीयेतरांचेंच राजकीय आणि सामाजिक वर्चस्व मुंबईच्या कारभारात जास्त होतें, आजहि आहे. अशा स्थितीत इंग्रजांनी केवळ आपल्या सोईसाठी ब्राह्मणाना जें प्रामुख्य दिलें, त्याचा विपर्यास आजच्या जातीय दृष्टीनें करण्यांत कोणत्याच प्रकारचा विवेक नाही—”

“उलट इंग्रज हा महाराष्ट्र ब्राह्मणाचा द्वेष आढे असाच गेल्या पन्नास वर्षांचा इतिहास नाही काय ?—”

“पन्नास वर्षांचा काय म्हणून ? इंग्रजांचा महाराष्ट्र ब्राह्मणाविषयीचा द्वेष त्यानें महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर व्यापाराच्या निमित्तानें पाऊल ठेवल्या दिवसापासूनचा आहे, व इंग्रजांचें सर्व ऐतिहासिक आणि राजकीय लिखाण त्या द्वेषानें बरबडलेलें आहे मुसलमानाला जसा ब्राह्मणाविषयी उपजत द्वेष होता, तसाच इंग्रजालाहि होता आणि आहे. हिंदु समाजातील इतर कोणत्याहि जातीपेक्षा ब्राह्मण हाच आपल्या धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय हितसंबंधाच्या बाबतींत अत्यंत जागरूक आणि दक्ष असतो, व त्यामुळे विधर्माय किंवा विदेशीय आक्रमकाना प्रतिकार करण्याचा प्रयत्नहि पण प्रथम त्याच्याचकडून होतो.

स्वत्वाची तीव्र जाणीव हें ब्राह्मणाचें जन्मजात अक्षय कवच आहे. आपल्या सांस्कृतिक श्रेष्ठतेच्या जाणिवेमुळे तो कोणत्याहि विधर्मीयाशी किंवा विदेशीयाशी समरस होऊं शकत नाही. इंग्रजांच्या तालमीत तयार झालेले अव्वल इंग्रजी-तील ब्राह्मण पदवीधर, अधिकारी किंवा सुधारक जे इंग्रज राज्यकर्त्याशी, त्याच्याचपासून शिकलेल्या सनदशीर वा गैरसनदशीर मार्गानीं, दोन हात करावयाला तडाक्यानें उभे राहिले, ते याच कारणामुळे म्हणूनच इंग्रजाला ब्राह्मणाचा विश्वास कधीं वाटला नाही, व त्याच्या राजकीय शब्दकोशात 'मराठा ब्राह्मण' 'पुण्याचा ब्राह्मण,' चित्पावन ब्राह्मण' वगैरे एकापेक्षा एक खुनशी शब्द-प्रयोग पैदा होत गेले. आपली सर्वकष संस्कृति आणि सार्वभौम सत्ता याच्याशी स्वतःच्या श्रेष्ठतेच्या आणि बुद्धिमत्तेच्या घमेंडीनें झुज द्यावयाला उभ्या ठाकलेल्या ब्राह्मणाचा तजोभग करण्यासाठीं आणि त्यानें उभारलेल्या राष्ट्रीय आघाडीत फूट पाडण्यासाठी इंग्रजी अधिकारी, मुत्सद्दी, मिशनरी आणि लेखक यांनीं ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य आणि मुसलमान यांना त्याच्याविरुद्ध चिथावून त्याचे पाय ओढण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला मुसलमान, ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य वगैरे महा-राष्ट्रातील निरनिराळे जातवार पक्ष हीं इंग्रजांच्या या भेदनीतीचींच अपत्ये होत आम्हीं उद्या हिंदुस्थानातून निघून गेल्यास सगळी सत्ता ब्राह्मणाच्या हातीं जाईल, असा जो लोकभ्रम त्यांनीं पैदा केला, त्या लोकभ्रमानें जोतिबा फुल्यापासून अबेडकरापर्यंत सान्या ब्राह्मणेतर कार्यकर्त्यांना पछाडलेले दिसतें. महाराष्ट्रातील ब्राह्मणविरोधी आघाडीचा निर्माता इंग्रज आहे आणि आपली सार्वभौम सत्ता कायम ठेवण्यासाठी ही आघाडी त्यानें धर्मशास्त्रे आणि इतिहास याचा विपर्यास करून निर्माण केली आहे—'

“ पण इंग्रजांच्या या ब्राह्मणविरोधी आघाडीत ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य जे सामील झाले, त्याला हिंदु धर्मातील ब्राह्मणाचें वर्णगुरुत्व, त्यातून उद्भवलेली जातीय विषमता आणि त्या वर्णगुरुत्वाच्या भूमिकेला सर्वथैव विसंगत असें अन्यवर्णीयाना विद्यादान न करण्याचें ब्राह्मणाचें जनताद्रोही धोरण याच्याविषयीची चीड हेहि एक प्रबळ कारण नाहा का? किंबहुना ही चीड डिवचूनच ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य यांना इंग्रजांनीं राष्ट्रीय आघाडीतून फोडून वेगळे काढले—”

“ होय खरें. पण ज्या ब्राम्हणांनीं इंग्रजाविरुद्ध चळवळीचा उठाव प्रथम केला, त्या सार्वजनिक काका, लोकहितवादी, रानडे वगैरे ब्राम्हणांनींच ब्राम्हणी जुलमाविरुद्धहि तितकाच जोराचा उठाव केला नाही काय ? किंबहुना, अव्वल इंग्रजी अमदानींतील पहिल्या सुशिक्षित जागृत ब्राम्हण पिढीचा जितका जोराचा उठाव आपऱ्यांनील सामाजिक विषमतेविरुद्ध होता, तितका बाहेरील राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध नव्हता, हें प्रसिद्धच आहे. ब्राह्मणी जुलूम किंवा विषमता याच्याविरुद्ध विचार करताना आणखीहि एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. ती ही की, ब्राह्मणी जुलूम हा कितीहि भयंकर आहे असे मानले, तरी तो आज तरी धार्मिक व्यवहारानुरताच मर्यादित आहे. राजकीय किंवा आर्थिक व्यवहारात त्या जुलुमाला वाव नाही. म्हणजे असें की, बहुजनसमाजाचा रक्तशोष मुख्यतः ज्या व्यवहारामुळे होतो, त्या आर्थिक व्यवहाराशी ब्राह्मणाचा तादृश संबंध नाही इंग्रजी अमलात ब्राह्मणाचा धार्मिक जुलूम हा अनेक कारणामुळे झपाट्याने नष्ट होत गेला. पण उलट ब्राह्मणाचा ज्याच्याशी काडीचाहि संबंध नाही, तो बहुजनसमाजाचा आर्थिक रक्तशोष मात्र उत्तरोत्तर सारखा वाढत चाललेला आहे, हें काहीं ब्राह्मणेतर कार्यकर्त्यांच्या लक्षात येत नाही. महाराष्ट्रातील जमीन, संपत्तीच्या उत्पादनाचीं केंद्रे आणि साधनें व महाराष्ट्रातील भाडवल हें सारें महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाचें साहित्यसर्वस्व आज महाराष्ट्रातील ब्राह्मणाच्या हातीं नाही किंवा ब्राह्मणेतरांच्याहि हातीं नाही तें महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या किंवा व्यवसायपरतंत्रे आलेल्या महाराष्ट्रायेतराच्या मुठीत आहे, याची जाणीव ब्राह्मणेतरांना अद्याप तरी तीव्रतेनें झाल्याचें दिसत नाही. महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाची सूत्रें आपऱ्या मुठीत बंदिस्त करून बसलेल्या या उपऱ्या महाराष्ट्रायेतर भाडवलशाहीचे बुद्धिजीवी ब्राह्मण आणि श्रमजीवी ब्राह्मणेतर हे दोघेहि आज निव्वळ कारकून आणि कामगार होऊन बसलेले आहेत ब्राह्मण आपली बुद्धि किंवा लेखणी या भाडवलदाराला विकतो आणि ब्राह्मणेतर आपली शक्ति किंवा कारागिरी त्याला विकतो, एवढाच काय तो फरक ! पण दोघेहि आर्थिक दृष्ट्या परतंत्र, दोघेहि उपऱ्या भाडवलदाराचे गुलामच—”

“ पण, मला वाटतं, महाराष्ट्राचा स्वतःचा असा व्यापारी वर्ग कधी नव्हताच. व्यापारधंद्याकडे महाराष्ट्रीयीयांची प्रवृत्ति एकंदरीत कमीच—”

“ खंर आहे तुझ म्हणणं मराठशाहींत नवीं गावें किंवा पेठा वमविताना कौलनामे देऊन बाहेरच्या प्रातातून व्यापारी आणि कारागीर आणविले असे उल्लेख ऐतिहासिक कागदपत्रातून जागोजाग आढळतात याचा अर्थच असा की, महाराष्ट्रातील व्यापारी वर्ग हा बव्हंशी बाहेरून आलेला आहे. पण, महाराष्ट्रात जोंपर्यंत महाराष्ट्रीयीयांचीच राज्यसत्ता गाजत होती, तोंपर्यंत पर-प्रातीय व्यापारी आणि कारागीर यांची महाराष्ट्रात सतत होणारी पैरवी हा मराठशाहीच्या गुणज्ञतेचा, उद्योगधंद्याना आणि विद्याकलाना आश्रय देण्याच्या सामर्थ्याचाच एक गौरवास्पद भाग समजला जात होता महाराष्ट्रीय मनुष्य हा त्या काळीं आपल्या भूमींत सर्वसत्ताधारी आणि परप्रतीय व्यापारी वर्गाचा पोशिंदा असल्यामुळे त्याला त्या उपन्या वर्गाचें वर्चस्व कधीं जाणवलें नाहीं पण, त्याच्या हातची राज्यसत्ता गेल्यावर, शिन्नेदारी आणि समशेर जाऊन तो परतंत्र झाल्यावर परप्रातीय भाडवलदार आणि व्यापारी यांच्याकडून होणारी मराठी बहुजनममाजाची पिळगूक त्याला जाणवू लागली आणि त्याचे डोळे उघडत गेले. विशेषतः हे उपरे भाडवलदार आणि व्यापारी ब्रिटिश बनियेशाहीचे मुनीम आणि अडत्ये बनून तिनें आरभिलेल्या सर्वंकष, आसुरी पिळगुकीला जेव्हा नफेबाजीच्या हपापाने हातभार लावूं लागले, तेव्हा महाराष्ट्रीयाना आपलें आर्थिक परावलंबन आणि पिळगूक याची खरी कल्पना आली आज महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य यांपैकीं कोणीच महाराष्ट्राच्या संपत्तीचा स्वामी नाहीं, कोणाच्याच हातात महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाचीं सूत्रे नाहींत, व त्यामुळे महाराष्ट्रातील राजकीय जीवनावरहि त्यापैकीं कोणाचीच आज हुकमत चालत नाहीं. राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या ब्राम्हण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य हे तिघेहि आज परावलंबी आणि परधा-जिणे होऊन बसलेले दिसतात स्वतःच्या हक्काच्या भूमींत गुलामीचें जिणे कठीत असलेले महाराष्ट्रीयीयासारखे नादान, आपसात झगडणारे, फुटीर वृत्तीचे करंटे, अदूरदर्शी लोक हिदुस्थानात दुसरे सापडणार नाहींत ब्राह्मणाचें जुनाट धार्मिक वर्चस्व आज बहुतेक सपुष्टात आलेंच आहे. पण, ब्राम्हण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य या तिघांचाहि सारखाच रक्तशोष करणारें महाराष्ट्रावरील

परकीयाचें आर्थिक वर्चस्व मात्र सारखें वाढत आहे, हें परस्पराशीं झगडत असलेल्या या तिघाहि समाजघटकाच्या अद्याप लक्षात येत नाही—”

“ पण, महाराष्ट्रात जो हा परप्रांतीय व्यापारी वर्ग आम्हांच आमंत्रण देऊन आणवला आणि जो आज पिढ्या न पिढ्या इथ स्थायिक झालेला आहे, त्याला आपण परकीय आणि उपरा त्रिती दिवस म्हणत रहाणार ? इतक्या वर्षांच्या वास्तव्यानंतरहि तो वर्ग जर महाराष्ट्रीय जीवनाशी समरस झालेला नसेल तर तो आपलाच दोष नव्हे काय ? त्याला पचविण्याचें सामर्थ्य आपल्यात नाही असाच त्याचा अर्थ होत नाही का ?—”

“ होतो खराच. पण याबद्दल दोष मात्र मी जास्त या उपन्या, परप्रांतीय भांडवलदाराना आणि व्यापाऱ्यांना देईन महाराष्ट्रात शेकडो वर्षे राहून, त्याच्या सपत्तीवर परिपुष्ट होऊन आणि त्याच्या अर्थिक जीवनाचें शोषण करून ज्या या परप्रांतीय भांडवलदारांनी आणि व्यापाऱ्यांनी त्याचे सारे उद्योग-धंदे आणि बाजारपेठा बळकावल्या आहेत, त्यांनी आपल्या या कर्मभूमीशी समरस होऊं नये, तिच्या हितसंबंधांविषयीं जिव्हाळा बाळगू नये, हा त्याचा एक प्रकारचा कृतघ्नपणाच नव्हे काय ? आज महाराष्ट्र एकीकरणाला सगळ्यांत तीव्र विरोध जर कोणाचा असेल, तर तो या महाराष्ट्राचें मीठ पिढ्या न पिढ्या खाऊन गबर झालेल्या उपन्या भांडवलदारांचा त्यांना अशी भीति वाटते कीं, नर्मदेपासून तुंगभद्रपर्यंत सारा महाराष्ट्र एक होऊन मराठी बहुजनसमाजाचें लोकराज्य जर महाराष्ट्रात स्थापन झालें, तर त्याचें आर्थिक अधिराज्य नष्ट होईल. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीला शक्य त्या सर्व मार्गांनी ते आज विरोध करत आहेत मुंबई शहर हा या उपन्या भांडवलदारांचा बालेकिल्ला असून, नागपूर, हिंगणघाट, अकोला, अमरावती, खामगाव, अमळनेर, जळगाव, सोलापूर, सांगली वगैरे महाराष्ट्रातील सगळी औद्योगिक आणि व्यापारी शहरें हे त्याचे त्या त्या भागातील तळ आहेत महाराष्ट्रभर सर्वत्र पसरलेल्या या त्याच्या तळाचें नियंत्रण मुंबई करते, व म्हणूनच महाराष्ट्राचें एकीकरण यदा-कदाचित् घडून आलेंच, तरी मुंबई शहर महाराष्ट्राला मिळूं नये, तें ‘खुले’ (Free) रहावें आणि त्या आपल्या बालेकिल्ल्यात ठाण माडून सारा महा-

राष्ट्र एकीकृत झाल्यानंतरहि त्याचे शोषण आपल्याला पूर्ववत् करता यावें, यासाठी त्याचा पद्धतशीर प्रयत्न आज चालू आहे संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचें मुंबई हें जें मर्मस्थान समजलें जातें, तें याच कारणामुळे इतकेंच नव्हे, तर महाराष्ट्रात आज अशी प्रबळ भावना आहे की, मुंबई जर महाराष्ट्राला भिळणार नसेल, तर सध्याचा मुंबई प्रांत आहे तसाच कायम राहिलेला बरा ! महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या परप्रांतीय भाडवलदारांच्या आपल्या कर्मभूमीशीं ब्रोह करण्याच्या या शोषक धोरणामुळेच मराठी जनतेला ते उपरे वाटतात, त्यांच्या विषयीं तिस्कार आणि चीड वाटते विशेषतः, काँग्रेसमध्ये असलेलें त्यांचें प्रस्थ महाराष्ट्र एकीकरणाला मारक होत असल्याचा प्रयय गेलीं दोन वर्षे सारखा येत असल्यामुळे, संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाला केवळ प्रादेशिक आणि राजकीय बाजूच नाहीं, तर त्यादिपेक्षा महत्त्वाची अशी आर्थिक बाजू आहे, ही गोष्ट आता प्रत्येक महाराष्ट्रीयानाच्या लक्षात येऊन चुकली आहे म्हणूनच संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना म्हणजे अखिल महाराष्ट्रात समाजवादी लोकराज्याची स्थापना असा अत्यंत मूलगामी, व्यापक अर्थ महाराष्ट्र एकीकरणाच्या चळवळीला आपोआप आलेला आहे—”

“ पण महाराष्ट्राला स्वतःचा व्यापारी वर्ग उत्पन्न करण शक्य नाही का ? गेलीं पंचवीस वर्षे महाराष्ट्रात व्यापारी बागा निर्माण करण्याचे प्रयत्न जोरानें चालू असून, अलिकडे बरेच महाराष्ट्रीय कारखानदार आणि भाडवलदार न.वारूपाळा आलेले दिसतात—”

“ कसले आले आहेत महाराष्ट्रीय कारखानदार, भाडवलदार आणि व्यापारी ? एकादा टाटा, बिल्वा किंवा डालमिया जर महाराष्ट्रांत उतरला, तर तो एका चेकन महाराष्ट्रातील या साऱ्या कारखानदाराना आणि भाडवलदाराना विकत घेऊन निकालात काढील ! आमचे कम्युनिस्ट ज्यांना ‘पेटी बुज्वा’ म्हणतात ना, त्या कोर्टीतले महाराष्ट्रातले हे सारे कारखानदार आणि भाडवलदार आहेत —”

“ मग ब्राह्मणेतरांचा ब्राह्मणावरील राग अनाठायी आहे म्हणायचा तर ? —”

“ नार्हीं असं म्हणहि योग्य होणार नाही जातिभेद जोंपर्यंत कायम आहे, तोंपर्यंत ब्राह्मणाच्या वर्णगुस्ताविषयीची चीड ही न्याय्यच समजली पाहिजे विशेषतः सावकारी पासून चाभारकामापर्यंतचे सगळे धंदे करू लागल्यानंतरहि ब्राह्मणांनीं स्वतःच्या आनुवंशिक किंवा सांस्कृतिक श्रेष्ठतेचे स्तोम माजवीत रहावें, यासारखी दुसरी अन्याय्य विसर्गति नार्हीं शिवाय, प्रथम ईंग्रजाच्या सत्तेचे वहिवाटदार म्हणून आणि आता त्याच्या सत्तेचे वारसदार म्हणून त्याचें जे महत्त्व राज्यकारभारात आहे, तें अमण्यात त्यांचा स्वतःचा जरी फारसा दोष नसला, तरीमुद्धा त्या महत्त्वाचा राग ब्राह्मणेताराना वाटावा, हेंहि स्वाभाविक आहे पण, लोकशाहीच्या या भरतीच्या काळात ब्राह्मणासारख्या अल्पसंख्य जातीचे राजकीय वर्चस्व टिकणें शक्य नार्हीं. त्या दृष्टीनें महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजाची खरी शत्रु आता भाडवलशाही ही आहे, ब्राह्मण जात नव्हे पुढल्या निवडणुकीनंतर हें विदारक आर्थिक सत्य ब्राह्मणेताराना उमगल्याशिवाय रहाणार नार्हीं ब्राह्मण खेत, ब्राह्मण सावकार, ब्राह्मण जमीनदार ब्राह्मण कारखानदार, ब्राह्मण वकील किंवा ब्राह्मण डॉक्टर हा कितीहि संपन्न झाला, तरी टाटा, बिली, डालमिया, सेकसरिया, मोहता, रुइया किंवा वालचंद हिराचंद या उद्योगाधीशापुढें तो कोण्या झाडाचा पाला ? या उद्योगाधीशाची राज्ययंत्रावर आज जी हुकमत आहे, तिच्यामुळें ब्राह्मण पुढारी किंवा ब्राह्मण मंत्री हा त्याच्या हातचें कळसूत्री बाहुलं होऊन बसलेला दिवत नार्हीं काय ? त्यामुळें ब्राह्मणाविषयीं ब्राह्मण म्हणून जितकी चीड आहे, तितकीच चीड तो मराठी जनतेची पिळणूक करणाऱ्या उपच्या भाडवलशाहीचा हस्तक बनल्याबद्दलहि आहे आज प्रांतिक काय किंवा मध्यवर्ती काय मंत्रिमंडळात जे ब्राह्मण अधिकारपदावर विराजमान झालेले आहेत, त्यांना तीं महत्पदें केवळ त्याच्या गुणामुळें मिळालेलीं नसून, कॉंग्रेसश्रेष्ठांच्या तत्राबरहुकूम वागण्याचें जें मिथें धोरण त्यांनीं स्वीकारलेलें आहे, त्यामुळेंच खरो-खरी मिळालेली आहेत, हें न कळण्याइतके काहीं लोक दुधखुळे नार्हींत --”

मी हें बोलत आहे, तोंच सौ शाताबाई माडीवरून खाली आली आणि म्हणाली, “ तुकडोजी महाराजांचा भाषण चागलं झालं एकंदरीत. पण ‘ आजसे बम्मन हरिजन हो गया और हरिजन बम्मन हो गया ! ’ हें जें वाक्य त्यांनीं

उच्चारलं, त्याचा अर्थ लोक काय करतील आणि त्यातून कोणता अनर्थ उद्भवेल हें सांगणें कठीण आहे—”

“ बरोबर आहे तुझी भीति. एका ब्राह्मण इसमाच्या हीन कृत्यामुळं सर्व ब्राह्मण जातीलाच मुळीं हीन ठरविणारे हें जें विद्वान महाराजांनीं केलं, तें त्याच्या संतपणाच्या भूमिकेला मुळींच शोभणारं नाहीं आजच्या खवळलेल्या जमावापुढे त्यांनीं केलेलं हें विधान म्हणजे दारूच्या तापलेल्या उघड्या ढिगाऱ्यावर शिलगावून फेकलेली काडीच होय ! त्याच्यासारख्या व्यवहारचतुर सत्पुरुषानं अस भरमसाट, अनर्थकारक विधान सध्याच्या नाजुक क्षुब्ध परिस्थितींत करावं हें हुदैव आहे खरोखरी—”

‘ मला राहून राहून आश्चर्य वाटतंय आज तें याच गोष्टीचं की, एका माथे-फिरू इसमाच्या कृत्याबद्दल त्याच्या साऱ्या जातीला जबाबदार समजून लोक जे शिब्याशाप देत सुटले आहेत, ते कोणत्या तत्त्वाला किंवा तर्कशास्त्राला धरून ?—”

“ त्यात तत्त्व नाहीं किंवा तर्कशास्त्रहि नाहीं ब्राह्मणजातीच्या श्रेष्ठतेचा जो जुलूस हजारों वर्षे ब्राह्मणतेरावर चालू आहे, त्या जुलूमासबधींच्या क्रोधाचा आणि त्वेषाचा हा एक नैमित्तिक स्फोट आहे आणि ब्राह्मणांनीं तो मुकाट्यान सहन केला पाहिजे—”

“ काहीं लोक गोडसे हा ‘चित्पावन’ आहे या मुद्यावरच कटाक्षानें जोर देऊन चित्पावन ब्राह्मण आणि पेशवाई याच हें पाप आहे, असा प्रचार करीत आहेत आणि त्या प्रचारात च गले विचारी कार्यकर्ते ब्राह्मणसुद्धा सामील झालेले दिसतात. अर्थात् हा सगळा प्रचार म्हणजे खाजगी बैठकींतली कुरबुर आहे बरें का !—”

“ पण, त्यांना असं उलट विचारता येण्यासारखं आहे कीं, अच चित्पावन ब्राह्मणात लोकहितवादी, रानडे, आगरकर, गोखले, कर्वे, देवधर यांच्यासारखे कडवे कर्ते समाजसुधारक निर्माण झाले नाहींत काय ? पेशवाईच्या उत्तर काळात एका विशिष्ट जातीचं वर्चस्व राज्यकारभारात झालें, त्या प्रमाणात इतर जातींचा कोंडमारा झाला, ब्राह्मणतेरातील काहीं जातींची छळनूक करण्यात आली आणि इंग्रजी अमल सुरू झाल्यावरहि हें पेशवाईतील जातीय वर्चस्व इंग्रजांनीं आपल्या

सोयीसाठी का होईना पुढे चालू राहू दिलं, या सगळ्या गोष्टी खऱ्या आहेत; व न्याय रानडे यांनीहि पेशव्यांच्या रोजनिश्यांना लिहिलेल्या प्रस्तावनेत त्या कबूल केलेल्या आहेत पण, या सगळ्या गोष्टी कबूल केल्यावरहि जी एक गोष्ट शिल्लक राहते ती ही की, इंग्रजी राजवट स्थापन झाल्यापासून गेल्या सव्वंशे वर्षांत महाराष्ट्रामध्ये सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात काति घडवून आणण्याचा प्रयत्न जर कोणत्या एका जातीने बेदरकारपणाने केला असेल, समाजाची आमूलाग्र पुनर्घटना व्हावी म्हणून जनरोष आणि राजरोष कोणत्या एका जातीने निर्भयतेने सहन केला असेल, तर तो चित्पावनानीच होय महाराष्ट्राचे आजचे बौद्धिक जीवन हा बव्हंशी त्याच्या कर्तृत्वाचा परिपाक आहे इंग्रजांनी हिंदुस्थान जिंकण्यापूर्वी आपले साम्राज्य या देशांत अटकेपासून रामेश्वरापर्यंत गाजत होते हा अहंकार कदाचित् चित्पावनाच्या देशभक्तीच्या मुळाशी असेल, व पारतंत्र्याविषयीची, ब्रिटिशांच्या सत्तेविषयीची जी चीड चित्पावनाच्या कर्तबगारीला प्रेरक झाली, तिचे बीजहि कदाचित् स्वतःचे राज्य पुन्हा स्थापन करण्याच्या लालसेत असेल. पण, तो अहंकार आणि ती चीड महाराष्ट्राच्या जागृतीला आणि उन्नतीला कारण झाली, हे विसरून कसे चालेल ? वास्तविक चित्पावन आणि मराठा या दोन जातींशी लहूनच इंग्रजांनी हिंदुस्थानाची अधिसत्ता संपादन केली, व आजहि मराठ्यांची अनेक छोटी मोठी संस्थाने हिंदुस्थानात अस्तित्वात आहेत किंबहुना मराठा जातच गेली हजार वर्षे महाराष्ट्रात राज्यसत्ता उपभोगीत आलेली आहे पण अशा या पराक्रमी जातीच्या 'राजऱ्या'त पारतंत्र्याविषयीची प्रतिकारक चीड किंवा स्वतःच्या कर्तबगारीविषयीचा कार्यप्रेरक अहंकार उत्पन्न होऊं नये आणि एकट्या चित्पावनानी महाराष्ट्राच्या पुनरुत्थानाची धुरा आपल्या शिरावर घ्यावी, हे त्याचे वैशिष्ट्य त्यांना किती भूषणास्पद आहे ! देवगिरीच्या यादव साम्राज्याचा विध्वंस झाल्यानंतर ज्या मराठ्यांनी सतत तीनशे वर्षे मुस्लिम बादशाह्याशी झुंज देऊन पुन्हा महाराष्ट्र राज्य स्थापन केले, ज्या मराठा जातींत शहाजी आणि शिवाजी यांच्यासारखे सेनानी आणि मुत्सद्दी उत्पन्न होऊन त्यांनी महाराष्ट्रात 'केवळ नूतन सृष्टिच निर्माण केली', ती प्रतापी मराठा जाति इंग्रजापुढे हतबुद्ध आणि हतबल

व्हावी, याचें कोणाला नवल वाटणार नाही ? पण, कोणत्याहि कारणांमुळे असो, पारतंत्र्याच्या उच्छेदाचें आपलें स्वाभाविक परंपरागत कर्तव्य मराठ्यांनीं केले नाही आणि त्याची जागा घेऊन चि पावनानीं तें केलें, याबद्दल त्याचा आपण गौरव करावयाचा कीं त्याच्या नावानें जळफळावयाचें ? 'ब्राह्मणपदपादशाही'ची पुन्हा स्थापना करण्याच्या हेतूनें चित्पावनानीं हा सगळा खटाटोप केला असें म्हणणें अत्यंत नादानपणाचें आहे. लोकशाहीच्या या युगात कोणत्याहि एका आणि तेंहि अत्यल्पसंख्य जातीचें वर्चस्व टिकणार नाही, हें न कळण्याइतके जर चि पावन निर्दुद्ध असतील, तर त्यांना पाताळ्यत्री ठरवून ब्राह्मणेतरांना त्याच्या नावानें खडे फोडण्याचें काहीच कारण नाही आजचे युग हें जसें एका परीनें 'लोकयुग' तसेंच दुसऱ्या परीनें 'अर्थयुग' हि आहे, व म्हणून जिच्यामागे बहुमत नाही किंवा जिच्या हातीं भाडवल नाही अशी कोणतीहि व्यक्ति किंवा जाति राजकारणात वर्चस्व गाजवूं शकणार नाही. चित्पावन जरी कदाचित् पाताळ्यत्री आणि सत्ताकाक्षी असले, तरी ते अत्यल्पसंख्य आहेत, व आपल्या या अत्यल्पसंख्येबाबती त्यांना पूर्ण जाणीवहि आहे म्हणूनच, पेशवाईचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या आकांक्षेचा जो आरोप त्याच्यावर किंवा इतरहि ब्राह्मणावर केला जातो, तो अगदीं अप्रयोजकपणाचा वाटतो—

“हिंदुस्थानातल्या इतर कोणत्याहि प्रांतातील जनतेला 'ब्राम्हणपदपादशाही' स्थापन होण्याची भीति वाटत नाही, व त्या प्रांतातून ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वादहि नाही मग महाराष्ट्रात ब्राम्हण आणि मराठे हे तुल्यबल असता ही भीति आणि हा वाद का उत्पन्न व्हावा ? ”

“याला कारण महाराष्ट्राचा गेल्या दोनशें वर्षांचा इतिहास. हिंदुस्थानाच्या इतर भागात एकाद दुसऱ्या ब्राम्हण राजवंशानें प्राचीन काळीं काय साम्राज्य-वैभव भोगलें असेल, तेवढेच पण, महाराष्ट्र हा एकच असा देश संबंध हिंदुस्थानात आहे कीं, ज्या देशात दोनशें वर्षांपूर्वी पराक्रमी ब्राम्हण राजवंश निर्माण झाले आणि त्यांनी आपल्या दिग्विजयाचे झेंडे आसेतुहिमाचल नाचवून हिंदुस्थानात ब्राम्हणपदपादशाही स्थापन होत असल्याचा उज्ज्वल आभास काही काळ उत्पन्न वेला ! 'धन्य वंश एकेक पुरुष जणुं कल्पवृक्ष पिकले' असा जो पेशव्याच्या घराण्याचा यथार्थ पोवाडा प्रभाकर शाहिरानें रुद्र कंठांनें

गाइला आहे किवा 'ब्राम्हणी राज्य जोरदार घोड्यावर स्वार होते शीपाई' असा जो पेशव्याच्या जबर सद्दीचा प्रौढ प्रताप रामजोश्याने मुक्त कंठाने वर्णिला आहे, तो याच उध्वस्त आभासाच्या उद्दाम अभिनिवेशाने!! थोरल्या बाजीरावापासून तों झाशेच्या राणीपर्यंत जे राजतेजाने रणागणावर तळपणारे प्रतिसूर्यच असे भीमपराक्रमी ब्राह्मण सतत दीडशे वर्षे महाराष्ट्रात एकामागून एक उदयाला आले आणि पारतंत्र्याच्या पुढील अवकाळातहि ज्यांच्या त्या उदग्र तेजाचा अश वासुदेव बळवंत फडके, महादेव गोविंद रानडे, बाल गंगाधर टिळक, गोपाळ कृष्ण गोखले प्रभृति ब्राम्हणाच्या लोकोत्तर कर्तृत्वात आविर्भूत झालेला पुन. पुन्हा दृष्टीस पडला, त्या प्रतापी ब्राम्हण राज्यकर्त्यांच्या स्मरणामुळे ब्राम्हणेतरांना अजूनहि अशी भीति वाटते की, हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर महाराष्ट्रात पुन्हा कदाचित् 'ब्राम्हणपदपादशाही' स्थापन होईल!—"

“पण आजच्या संपूर्णपणे बदललेल्या काळात जुन्या इतिहासाच्या पोटी पैदा झालेली ब्राम्हणेतरांची ही भीति वेडगळपणाचीच नाही का?—”

“निस्संशय! पण, त्या भीतीला आणि त्याहिपेक्षा तिच्यातून उफाळलेल्या ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वादाला आणखीहि कांही सामाजिक आणि राजकीय कारणे आहेत, हे विमळून चालणार नाही. हिंदुस्थानातील, विशेषतः उत्तर भारतातील, कोणत्याहि प्रांतात ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वाद उपन्न झालेला नाही, याचे कारण अगदी उघड आहे उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतातून ब्राह्मण हा सामान्यत अक्षरशत्रु, मागासलेला आणि दरिद्री असून, ब्राम्हणेतर हा बव्हंशी सुसंस्कृत, संपन्न आणि सत्ताधारी आहे 'पंडित,' 'महाराज' वगैरे उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राम्हणवाचक शब्द हे जे आपल्याकडे आचारी, पाणके, हुजरे, दरवान वगैरे शब्दांचे वाचक समजले जातात ते याच कारणामुळे. पंजाब, युक्तप्रांत, बंगाल, बिहार, ओरिसा, गुजरात वगैरे नर्मदोत्तर प्रांतातून कायस्थ, खत्री, जाट, वैद्य, पाटीदार, वैश्य, कलवार, रजपूत, मारवाडी, भाटिये वगैरे ब्राम्हणेतर जाति याच सुविद्य, संपन्न आणि सत्ताधारी असून, त्या त्या प्रांताच्या राजकारणात काय किंवा व्यापारात काय त्यांचेच सर्वत्र वर्चस्व आहे. उत्तर हिंदुस्थानात 'मुनशी' हा शब्द जो 'कायस्थ' या शब्दाचा जणु पर्याय बनलेला आढळतो, तो त्या जातीच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय वैशि-

ष्ट्याचा द्योतक होय महाराष्ट्राच्या किंबहुना दक्षिण हिंदुस्थानाच्या सारकृतिरु आणि राजकीय जीवनात आज ब्राम्हणांना जें स्थान आहे, तेंच स्थान उत्तर हिंदुस्थानात मुख्यतः कायस्थाला आहे त्यामुळे नर्मदोत्तर प्रांतात ब्राम्हण— ब्राम्हणेतर वाद उद्भवण्याचें मुळीं कारणच नाही दुसरींहि एक महत्वाची गोष्ट या बाबतीत लक्षात घेण्यासारखी आहे ती ही की, उत्तर हिंदुस्थानातील पंचगौड ब्राम्हण हे बहुतेक मासाहारी किंवा मत्स्याहारी असल्याकारणानें आहारभेदामुळें उद्भूत होणारी स्वच्छास्वच्छतेची, उच्चनीचतेची किंवा स्पृश्यास्पृश्यतेची विषम भावना तेशील ब्राम्हण—ब्राम्हणेतरात नाही उलट, दक्षिण हिंदुस्थानातील पंचद्राविड ब्राम्हणात शाकाहार हाच पवित्र आणि श्रेष्ठ मानला जात असल्याकारणानें, मासाहारी जातींना अपवित्र आणि हीन लेखण्याची प्रवृत्ति त्याच्यात निर्माण होऊन विटाळाचें बंड बेसुमार बोकाळलें, व स्वतःला स्वच्छ आणि उच्च समजणाऱ्या ब्राह्मणाच्या सोबळेपणाविषयी विलक्षण चीड ब्राह्मणेतरात साहजिकच पैदा झाली महाराष्ट्रातील शाकाहारी द्राविड ब्राह्मणाची स्वतःच्या श्रेष्ठतेविषयीची ही घमेंड तर इतकी विकोपाला गेलेली आहे की, कोकणकिनाऱ्यावर स्थायिक झालेल्या सारस्वतासारख्या अत्यंत शुचि, सुमस्कृत आणि वेदपारंगत ब्राह्मण जातीलाहि, ते शाकाहारी नसल्यामुळेंच केवळ, दक्षिणी ब्राह्मण आपल्यापेक्षा हलके गणतात ! महाराष्ट्र ब्राम्हण हा आहारमूलक असहिष्णुतेचा एक अजब नमुना आहे, व म्हणूनच महाराष्ट्रातील जातिभेदाची धार या आहारभेदामुळें अधिक तीव्र झालेली आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील काहीं ब्राम्हण जाति मत्स्याहारी आणि मासाहारी असल्यामुळें जातिभेदाची ही आहारभेदामुळें वाढलेली तीव्रता तेथें दृष्टीस पडत नाही—”

“पण मद्रास प्रांतात काहीं ब्राम्हण कधीं राज्यकर्ते झाले नाहीत आणि ब्राह्मणेतर चळवळीचा उगम तर प्रथम त्या प्रांतात होऊन नंतर तिचें लोण महाराष्ट्रात येऊन थडकलें—”

“बरोबर आहे. मद्रास प्रांत हें हिंदुधर्मातील कर्मठपणाचें आगर आहे श्रीशंकराचार्यापासून तों श्रीरामानुजापर्यंत आधुनिक काळातील हिंदु धर्मातले सरि आचार्य या द्राविड प्रांतात उदयाला आले, व त्यांनीं जातिबंधनें

कडक करून आजचें कर्मकांड आणि पंथोपपंथ याची पैदास केली त्यामुळे जातिभेदाचें आणि अस्पृश्यतेचेहि अत्यंत अमानुष स्वरूप मद्रास प्रांतात अनुभवाला येतें त्याची इंग्रजी आमदानींतील प्रतिक्रिया म्हणजेच खरोखरी ब्राह्मण-ब्राह्मणेंतर वादाचा उद्भव ! दुमरी गोष्ट अशी कीं, ईस्ट इंडिया कंपनीनें मद्रासच्या किनाऱ्यावर आपला पाय रुजताच कारकुनी कामात तरबेज असलेल्या तीव्र बुद्धीच्या लवचिक, कष्टाढू तामिळ ब्राह्मणाला हाताशीं धरला, व त्याच्या मदतीनें आपल्या कारभाराची घडी सर्वत्र सुरळीत बसविली त्यामुळे, मद्रासी ब्राह्मण हा जरी प्रत्यक्ष राज्यकर्ता कधीं झाला नाहीं, तरी इंग्रजांचा इमानी राजनिष्ठ हस्तक म्हणून त्याचे जें प्राबल्य राज्यकारभाराच्या हर एक खात्यात माजलें, तें त्याच्या धार्मिक वर्चस्वामुळे आधींच अतिशय दुखावलेल्या ब्राह्मण-तराच्या डोळ्यावर आलें, व ब्राह्मणाविषयी दुहेरी चीड त्याच्या मनात उपज्ज होऊन तिचा स्फोट ब्राह्मणेंतर चळवळीच्या रूपानें अखेर झाला ! ”

“ पण त्या चळवळीचें पर्यवसान शेवटीं काय झालें ? ब्राह्मणेंतर पुढारी ब्रिटिश सरकारचे हस्तक होण्यातच कीं नाहीं ? ब्राह्मणांपैकीं काहींनीं जशी ब्रिटिश सरकारची मर्जी संपादन करून आपलें कोटकल्याण करून घेतलें, तशीच काहींनीं ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध झुंज देण्यासाठीं ठाण माडून आनंदांनं सर्वनाशाची आपत्ति पत्करली पण, ब्राह्मणांच्या धार्मिक म्हणा वा राजकीय म्हणा वर्चस्वाविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या ब्राह्मणेंतरांनीं मात्र, जीहुजूर वृत्तीच्या ब्राह्मणाचें अनुकरण करून, भराभर सरकारी नोकऱ्या पटकविल्या आणि आपलें स्वतःचें भलें करून घेतलें ! त्याच्यापैकीं एकहि पुढारी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सामना द्यावयाला पुढें आला नाहीं. पण, बहुसंख्य ब्राह्मणेंतर समाजातील एकादा पानगल, एकादा पेत्रो, एकादा रेड्डी, एकादा मुदलियार, एकादा जाधव, एकादा कंबळी, एकादा कूपर, एकादा देशमुख किंवा एकादा नायडू हा दिवाण होणें म्हणजे काहीं ब्राह्मणेंतरांतील असंख्य शेतकरी-कामकरी श्रमजीविकांच्या हातीं सत्ता येणे नव्हे ! १९३० सालीं ब्रिटिश सरकार काँग्रेसशीं बरोबरीच्या नात्यानें वाटाघाटी करावयाला तयार होऊन तिच्या हातीं राज्यसत्ता येण्याचीं चिन्हें दिसूं लागेपर्यंत ब्राह्मणेंतर चळवळींतील एकहि म्होरका काँग्रेसकडे फिरकला नाहीं. सारे ब्रिटिशांची कृपा संपादन करून येन केन प्रकारेण बड्या नोकऱ्या मिळविण्याच्या पोडार्थी राजकारणात गर्क होते.

सुशिक्षित ब्राह्मण आणि सुशिक्षित ब्राह्मणेतर यांची धार्मिक जात भिन्न असली, तरी राजकीय जात मात्र खरोखरी अभिन्न आणि एकच आहे या दृष्टीने ब्राह्मणेतर चळवळीला बहुजनसमाजाची चळवळ म्हणणे हा वस्तुविपर्यासच ठरणार नाही काय ? ”

“ खरे आहे तुझे म्हणणे मद्रास प्रांतातील काय किंवा महाराष्ट्रातील काय ब्राह्मणेतर चळवळीच्या प्रवर्तकापुढे सरकारी नोकऱ्या संपादन करण्यापलीकडे दुसरें कोणतेंच साध्य नव्हतें श्रमजीवी बहुजनसमाजाच्या उन्नतीचा कोणत्याहि प्रकारचा मूलगामी आर्थिक किंवा राजकीय कार्यक्रम त्या चळवळीच्या प्रवर्तकापुढे नव्हता उलट, स्वार्थासाठी परक्या ब्रिटिश साम्राज्यशाहीची तळी उचलून धरण्यात त्यांनी धन्यता मानली आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या प्रत्येक आदोलनाला त्यांनी निरानें विरोध केला शेतकरी-कामकरी जनतेच्या दास्य-मोचनाकरिता परकीय साम्राज्यशाही व स्वकीय नोकरशाही आणि भाडविलशाही याच्याशी झुंज देण्यासाठी आवश्यक असलेली मूलगामी राजकीय आणि आर्थिक दृष्टीच मुळीं त्यांना कधी प्राप्त झाली नाही अशा स्थितीत, ब्राह्मणांचे अनुकरण करून नोकऱ्या पटकावण्यात त्यांनी आपल्या चळवळीचें सार्थक मानलें, यात नवल काय ? त्यामुळें श्री केशवराव जेव्हा याच्यासारखे नवी क्रांतिवादी दृष्टि नसलेले पण बहुजनसमाजाच्या उद्धारासाठी तळमळणारे जे निस्पृह, प्रामाणिक कार्यकर्ते ब्राह्मणेतर पक्षात होते, ते अखेर काँग्रेसच्या किसान-कामगार राज्याच्या समाजवादी घोषणेने मोहित होऊन सतरा वर्षांपूर्वी काँग्रेसला येऊन मिळाले—”

आमचें हें बोलणें चालू असतानाच ‘ नरकेसरी ’ प्रेसचा एक कामगार गडबडीने आत आला आणि म्हणाला—

“ भाऊसाहेब, आज रात्री आपण प्रेस उघडूं नये असं वाटतं मला —”

“ का रे ? काय झालं ? मघाशीं तर तुम्ही सगळे अंक काढण्याच्या निश्चयानं आला होतात —”

“ हो पण आता सभेंत जें मो ऐकलं, त्यामुळं माझी खात्री होऊन चुकली आहे कीं, रात्री जर आपला प्रेस उघडा राहिला, तर कदाचित् प्रेसवर हल्ला करून तो जाळण्यात येईल —”

“ कोणाचं बोलणं ऐकलंस तूं ?—”

“ नाव सागण्यात काहीं अर्थ नाही, भाऊसाहेब ! तुमच्याकडे नेहमी येणारे तरुण लोकच आज वाटेल तें बडबडत होते तुमच्याबद्दल ! मी ते सगळं ऐकून घेनलं मुकाट्यान न तुम्हाला सावध करण्यासाठी तडक इथं आलो—”

“ मग प्रेस आज उघडायचा नाही न उद्या अंक काढायचा नाही म्हणतोस तर ?—”

“ हो नाही तरी मिलचा हरताळ आहेच उद्या मग आपण तरी प्रेस उघडून वोका का घ्यावा ?—”

“ ज्याना प्रेस जाळायचाय ते तो बंद असतानाहि जाळूं शकतात कीं !—”

“ ते खरच ! पण शहरात हरताळ असताना आपण प्रेस उघडा ठेवला अशी कुरापत काढून प्रेसवर हल्ला करण्याची तरी सांधी का द्यावी त्याना ?—”

इतक्यात श्री. अडकूजी बोरकर काँपी नेण्यासाठी आले

“ हा काय म्हणतोय ऐकलस, अडकू ? मला वाटतं, प्रेस उघडूं नये आज आपण. निदान आपल्या चुकीमुळे प्रेस जाळला गेला असं तरी म्हणता येणार नाही उद्या कोणाला ! मग काय व्हायचं असेल तें होईल !—”

“ तो म्हणतो ते खरं आहे लोक आपल्या प्रेसविषयी वाटेल तें बोलताहेत आज—”

“ म्हणूनच, मला वाटतं, आज रात्री काम करूं नये आपण—”

तोच श्री सीतारामजी भाकरे आले त्याना हा बदललेला विचार सागून मी म्हटले, “ तुम्ही जाताना बँकेच्या पहारेकऱ्याना आपल्या प्रेसकडे लक्ष द्यायला बजावून सांगा या जादा कामाबद्दल त्याना पैसे देऊ मागाहून पण, आपला प्रेस बँकेच्या आवारात आहे आणि त्याला आग लागल्यास ती बँकेलाहि लागेल हें लक्षात आणून या नीट त्याच्या—”

“ ठाऊ आहे त्याना काय सागायचं तें सागतों आम्ही पण तुम्ही स्वतःच्या बाबतीत काय करायचं ठरवलंय ?—”

“ काय करणार ? घरीं स्वस्थ बसून काय घडेल तें मुकाट्यानं सोसणार—”

“ आम्ही सोबतीला यायला तयार आहोंत आपल्या—”

आमचे दुय्यम फोरमन श्री. पुरुषोत्तमराव कुकडे म्हणाले.

“ पण येऊन उपयोग काय ? घरावर जर हल्ला झालाच, तर आपण चार माणसं काय प्रतिकार करू शकतो ? अशा वेळीं घरातून मुकाव्यान बाहेर पडून घर हल्लेखोराच्या स्वाधीन करून मोकळं होण हाच मार्ग उरतो एक ! शिवाय भास्करराव आणि मधुकरराव येणारच आहेत सोबतीला नाही तरी रात्रभर जागायचच आहे आज तेव्हा गप्पा मारू नजेंत !—”

×

×

×

×

कामगार निरोप घेऊन गेल्यावर त्या चिताग्रस्त मन स्थितीतच आम्ही जेवणें उरकून घेतलीं, व रेडियो लावून ऐकत बसलों.

तोच भास्कर आला त्याला मी विचारलें—

“ काय रे ? काय ताजी बातमी ? ”

“ ताजी बातमी बरी आहे थोडीशी ! आज रात्री तरी आपल घर जाळलं जाणार नाही. उद्याचं उद्या !—”

“ म्हणजे आज आता निश्चित मनानं झोप काढायला हरकत नाही म्हणतोस ?—”

“ छे ! अस कुठं म्हटलं मी ? अहो, तिथं मिनिटा मिनिटाला नव्या कल्पना सुचताहेत आणि नवे बेत रचले जाताहेत ! या घटकेला तुमच घर जाळूं नये अशी कल्पना आहे, एवढाच माझ्या म्हणण्याचा अर्थ—”

तो हे बोलत आहे, तोच मधु आला आणि म्हणाला—

“ या मिनिटामिनिटाला बदलणाऱ्या बातम्यात काही अर्थ नाही, भाऊ साहेब ! आपण रात्रभर जागता पहारा ठेवला पाहिजे हेंच खरं—”

“ पण तुझ्या कानावर काय आलंय तें तर सागशील कीं नाही—”

“ माझ्या कानावर ढींग बातम्या आल्या आहेत न त्या एकाहून एक अजब आहेत—”

“ मग एकादा नमुना तर ऐकव आम्हाला—”

“ नमुना ? एक बातमी अशी कीं, कॉंग्रेसविरुद्ध कलम चालविणारे तुमचे हात तोडून टाकणार आहेत !—”

“ ऊं ! हात तोडून काय होणार रे ? हात बिचारे काय फक्त लेखणी चालवितात. त्या लेखणीतून उतरणारे विचार पैदा होतात डोक्यात !—”

“मग त्यांना काय हे समजत नाही म्हणता का ? हा मधु काय सांगतो तुम्हाला, भाऊसाहेब ? तिथं एकानं अशी शकल काढली होती आज कीं, तुम्हाला पोल्यात घालून शुक्रवार तलावात बुडवावं ! म्हणजे हात न् डोकं यांना एकदमच जिवंत जलसमाधि ! !—”

“ही शकल मात्र नामी आहे खरीच, भास्कर ! आणि ज्यानं ती काढली, त्यानं मराठ्यांचा इतिहास अगदी बारकाईनं वाचलेला दिसतोय ! ! अरे, बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याचा थोरला भाऊ जानो विश्वनाथ याला जजिन्याच्या नबाबानं पोत्यात घालून समुद्रात बुडवला ! त्या अत्याचारामुळं बाळाजी विश्वनाथ पळून घाटावर शाहूमहाराजाच्या आश्रयाला आला न् त्याच्या पराक्रमानं पुढं पेशवाई स्थापन झाली तेव्हा, असा ऐतिहासिक मृत्यु आला, तर तें एक भाग्यच म्हटलं पाहिजे !—”

“उद्या पहाटेपर्यंत माणसाना हाल हाल करून छळण्याच्या न् मारण्याच्या मुसलमानांच्या इतिहासातील क्रूर कृत्यावर मात करणाऱ्या अशा आणखी किती शकली पैदा होताहेत पहावं ! यापुढं जें जे काय वाट्याला येईल, तें तें सगळं भाग्यच आहे आपलं ! !—”

“आणि ही सगळी अमानुष कृत्यं गांधीजींच्या न् अहिंमेच्या नावावर होणार ना ?—”

“होय, बाई गोडश्यानं गांधीजींच्या खून केला आता हे नागपुरातले आमचे गांधीभक्त तरुण त्याचा सूड म्हणून गांधीवादाचा खून करायला सज्ज झाले आहेत !—”

“विचारे महात्माजी ! त्याच्या जिवंतपणीं तर त्याच्या अनुयायांनी त्याची फसवणूक केलीच पण आता त्याच्या मृत्युनंतरहि त्याच्या तत्वाची आणि स्मृतीची विडंबना करायचा चंग बांधलेला दिसतोय त्यानीं !—”

“रात्र बहुतेक शांतपणानं पार पडेल अस वाटतं मला. पहाटे सभा आहे तिथं पक्क्या याद्या न् कार्यक्रम तयार होईल—”

“आणि मग उद्या सकाळीं ‘महात्मा गांधी की जय’ म्हणत लुटालुटीला जाळपोळीला न् मारहाणीला सुरवात होईल अस म्हणणं आहे का तुझं ? गुड-गिरीची इतकी पद्धतशीर योजना आखली जाते आहे शहरात न् आपल्या मंत्रि-

मंडळाला काहींच का दाद नाही या प्रकाराची ? मंत्रिमंडळ जिवंत आहे की घोर लागलाय त्याला अखेरचा ?—”

“ महात्माजीच्या खुनाच्या दु खान आपलं मंत्रिमंडळ निश्चेष्ट झालेलं दिस-
तंय ! नाही तर आज भर दुपारी ‘ आदेश ’ कचेरी फोडली गेल्यावर त्यानं
नाकेबंदी केली नसती का शहरात आणि संरक्षण दिलं नसतं का ‘ तरुण भारत ’
कचेरीला ?— ”

“ कदाचित् परस्पर काटा काढायचा असेल मंत्रिमंडळाला ‘ तरुण भार-
ता ’चा ! आपल्या हस्तकाकडून नालस्तीची मोहीम करवून आणि सरकारी
जाहिराती बंद करूनहि ‘ तरुण भारता ’च बालाग्रहि आपण वाकड करू
शकलो नाही, म्हणून जळफळाट चाललाच आहे सध्या त्याच्या जिवाचा, आता
या संधीचा फायदा घेऊन ‘ तरुण भारता ’वर परस्पर मारेकरी घालण्याचा डाव
असेल मंत्रिमंडळाचा ! एरवी, शहरात इतकी उधम सुरू असता कोणतं जबाब-
दार, विवेकी मंत्रिमंडळ डोक्यावर कातड ओढून स्वस्थ बसलं असतं ?— ”

“ आणि तरी तू मला सारख सांगते आहेस सकाळपासून पोलिस-प्रोटेक्शन
मागण्याबद्दल ! ज्या मंत्रिमंडळाला दिवसाढवळ्या शहराच्या मुख्य चौकात
झालेली एका वर्तमानपत्राच्या कचेरीची नासधूस पाहूनहि जाग आला नाही
किंवा अत्याचारी भाषा उघडउघड बोलली जात असताहि जादा बंदोबस्त
करण्याची बुद्धि ज्या मंत्रिमंडळाला होत नाही, ते मंत्रिमंडळ काय संरक्षण
देणार आपल्याला ? कदाचित् ‘ तरुण भारता ’चा आणि माझाहि नाश पर-
स्पर या प्रक्षोभात व्हावा, असाहि डाव असेल आपल्या धूर्त, खुनशी
मंत्र्याचा !— ”

“ मी संरक्षण मागायला सांगितलं तें काही याचना किंवा कृपा म्हणून
नव्हे. तुम्ही कर भरणारे नागरिक आहात, व म्हणून संरक्षण मागायचा हक्क
आहे तुम्हाला. तो हक्क तुम्ही बजावावा एवढंच म्हणणं आहे माझं तुम्हाला
संकटाचा आगाऊ इशारा मिळालेला असतानासुद्धा तुम्ही सरकारला त्यासंबंधी
माहिती दिली नाही न् संरक्षण मागितलं नाहीत, असा ठपका मंत्रिमंडळाला
पुढं तुम्हाला देतां नेऊं नये, म्हणून मी आप्रहं केला संरक्षण मागायचा— ”

“ पण आपले मंत्री काहीं आधळे किवा बहिरे नाहींत कोल्हापूर, पुणे आणि मुंबई येथे काय प्रकार घडले, हें आपल्या प्रमाणच रोडियोवर ऐकलं असलं पाहिजे त्यानीं खुद्द नागपुरात गेले दोन दिवस खवळलेले लोक कोणती भाषा बोलताहेत, कोणत्या गटाचीं पाऊलें कोणत्या विचारानं पडताहेत आणि कोणाचीं घरं जाळण्याच्या याया कुठ तयार होत आहेत, हें न कळण्याइतकं का मंत्री-मंडळ नादान आहे आपलं ? — ”

“ आपले मंत्री नादान आहेत, खुनशी आहेत कीं वृत्त आहेत, हें माझ्या-पेक्षा तुम्हालाच जास्त माहित आहे खरोखरी ! ते पक्षद्वेषानें म्हणा किंवा व्यक्तिद्वेषानें म्हणा कितीहि विवेकभ्रष्ट झालेले असले, तरी त्यांना हें कळायला हवें कीं, आज त्यांना अप्रिय असलेल्या व्यक्तीचा, वृत्तपत्राचा किंवा पक्षाचा नाश करण्यासाठीं जर त्यांनी गुडगिरीला मोकाट वाव दिला, तर उद्या मंत्रीमंडळाचं एकाद कृत्य न आवडल्यास कायदा हातीं घ्यावयाला सवकलेली तीच गुडगिरी सरकारवरहि उलटल्याशिवाय राहणार नाही— ”

“ उलटेल तेव्हा पाहून घेनील ! पण आज तर परस्पर आपला काटा काढला जाण्याचा योग आलाय ना ? तो त्यानीं का दवडावा ? — ”

“ छान ! हीच नीति शिरवली वाटतं गांधीजींनीं या मंत्र्यांना ? — ”

“ अहो, कसली नीति घेऊन बसला आहात, बाई ! या मंत्र्याजवळ ना काहीं नीति ना तत्व त्याच्यापैकी एकाची तरी गांधीवादावर श्रद्धा आहे का ? आपले एक मंत्री तर उघड उघड गांधीवादाची टिंगल उडवतात खाजगी सभाषणात ! गांधीभक्ति हें फक्त त्याचं राजकीय भाडवळ आहे त्याच्या जोरावर सत्ता आणि संपत्ति संपादन करण्यापलिकडे दुसरं काही साध्य नाही त्याच्या डोळ्यापुढं— ”

“ पण आपल्याला काय करायचंय मंत्र्याच्या नीतीची चर्चा करून ? त्याच्या जवळ संरक्षण मागायचं नाही हें एकदा ठरल्यानंतर मग त्याच्यासंबंधीं कोण-त्याच प्रकारचा विचार करायचं कारण नाही आपल्याला. मंत्रीमंडळ आणि सरकार याच्याविषयींचा विश्वास, आदर आणि धाक कमी व्हायला असले प्रकार कारण होतात, याचं मात्र दुःख वाटतं मला— ”

मी ती कडुतर होत चाललेली चर्चा बंद करण्याच्या उद्देशाने म्हटलें रेडियोवर करुण स्वरात भजन चालू होतें त्याचा सूर मंद करण्यासाठीं खुंदी पिरगळीत मधून म्हटले—

“काय छान पार्श्वसंगीताची जोड मिळाली आहे आपल्या या चर्चेला ! बिचारे महात्माजी निघून गेले पण त्याच्या खुनाचा फायदा घेऊन निरनिराळे गट न व्यक्ति डाव साधून घेताहेत आपआपले—”

“यालाच राजकारण म्हणतात, बाबा !”

भास्करनें समारोप केला आणि आम्ही निजण्यासाठीं माडीवर गेलों

X

X

X

X

जाताना मी नेहमींप्रमाणें जिन्यावरला दिवा लावला. तेव्हा तो विश्ववून शाताबाई म्हणाली, “दिवे लावलेत, तर लगेच दगड येतील रस्त्यावरून ! कालची आठवण आहे ना रात्रीची ? आजच्या दिवस गणेशचतुर्थी आहे अम समजून दिवे लावल्याशिवायच रात्र काढूं या सगळी !—”

“गणेशचतुर्थी ? मी समजलों नाहीं बाई, तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ ?—”

“अर्थ अगदीं स्पष्ट आहे. दरवर्षी गणेशचतुर्थीला शहरातले सज्जन, धर्मशील लोक चंद्रदर्शनामुळं आपल्यावर चोरीचा आळ येऊं नये म्हणून रात्रभर दगड मारतात येता जाता शेजारच्या घरावर ! त्याची आठवण झाली मला काल रात्री. म्हणून म्हणतें, माडीवर गेल्यावर दिवा लावूं नका प्रकाश दिसताच दगड येतील घरावर—”

पण भास्करनें वर गेल्याबरोबर माडीचा दरवाजा उघडून बटन दाबलें. तत्क्षणींच एक भला थोरला दगड दणकन भिंतीवर येऊन आदळला लगेच त्यानें दिवा मालवून दार लावलें आणि आम्ही अधारातच गप्पा मारावयाला सुरवात केली. सर्व खिडक्या बंद करून घेतलेल्या होत्या रात्री बाराच्या सुमारास एकदम दगड यावयाला सुरवात झाली, व अर्धा तासपर्यंत एकसारखा दगडाचा मारा चालू होता त्यानंतर मात्र अगदी सामसूम झालें.

“तुम्ही निजा, भाऊसाहेब ! आज काहीं होणार नाहीं आता शिवाय मी जागा आहेच—”

भास्कर मला म्हणाला आणि लगेच अथरुणावर लेटला

पण माझे मन अतिशय बेचैन झाले होते. मला कोणत्याही प्रकारची भीति किंवा चिंता वाटत नव्हती सकाळी डॉ आकरे यांची चिठी आल्यापासूनच मी अगदी वाईटातल्या वाईट गोष्टी गृहीत वरून चाललो होतो. आपले हात तोडतील, आपल्याला पोत्यात घालून तलावात बुडवतील, जळत्या घरातून बाहेर पडू न देता जिवत जाळतील, वगैरे एकापेक्षा एक सर्व भयंकर प्रकार घडतील, असे समजून मी गेल्या बारा तासात मन दगडासारखे घट्ट केले होते. पण एक प्रकारची विलक्षण चीड माझ्या मनात उत्पन्न झाली होती, एक प्रकारचा विलक्षण त्वेष माझ्या मनात येमान घालीत होता. काल सकाळी ते कॉंग्रेस कार्यकर्ते मला हिणवून हेटाळून म्हणले होते, “महाराष्ट्र एकीकरणासाठी ज्या बहुजनसमाजाचा ढोल तुम्ही इतक्या ईर्ष्येने पिटलात आणि ज्या ब्राह्मणेतरांची तुम्ही इतकी वरवर केलीत, तो बहुजनसमाज आणि ते ब्राह्मणेतरच तुम्हाला जिवत जाळण्याची भाषा आज बोलत आहेत !” मघाशी बबनहि सभेवर परत आल्यावर मला म्हणाला होता, “तुमच्याकडे नेहमी येणारे तरुण लोकच आज वाटेल ते बडबडत होते तुमच्याविषयी !” खरें असेल का हें ? माणसे इतकी कृतघ्न, इतकी अविवेकी, इतकी आततायी असतात ? हातात लेखणी धरल्यापासून गेली तीस वर्षे मी जर कोणत्या एका कल्पनेचा प्रचार निष्ठेने केला असेन, कोणत्या एका ध्येयाच्या साफल्यासाठी आपल्या स्वल्प शक्तीचा उपयोग निर्धाराने केला असेन, तर तो महाराष्ट्र एकीकरणाच्या कल्पनेचा, संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात येऊन त्यात मराठी लोकांज्य स्थापन व्हावे या ध्येयाचा ! ‘तरुण भारत’ निघाल्यापासून तर गेल्या चार वर्षात दुसरा कोणताही विचार मी मनात येऊ दिलेला नाही. ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य यांचा जो पुरस्कार मी ‘तरुण भारता’तून केला, त्याबद्दल अनेकांनी मला नावे ठेवली; “तुमचा ‘तरुण भारत’ हें कुणबटाचें आणि म्हाराचें मुखपत्र आहे !” असे उद्गार अनेकांनी माझ्या तोंडावर काढले.

पण मी त्या सर्व टीकेला नेहमी एकच उत्तर देत असें — “आपला महाराष्ट्रच मुळी कुणब्याचा आणि म्हाराचा आहे. केवळ महाराष्ट्र ब्राम्हण म्हणजे काही महाराष्ट्र नव्हे मराठा, कुणबी आणि महार म्हणजेच खरोखरी महाराष्ट्र

महाराष्ट्राचें पुनरुज्जीवन जर व्हावयाला हवें असेल, श्रीशिवाजी महाराज आणि श्रीसमर्थ रामदास यांनीं निर्माण केलेल्या मराठा राष्ट्राचें पुनरुत्थान जर व्हावयाला हवे असेल, तर मराठा, कुणबी आणि महार यांच्या ठिकाणीं प्रथम स्वत्वाची, महाराष्ट्रीयवाची जाणीव उत्पन्न केली पाहिजे गोदावरीपासून नर्मदेपर्यंत पसरलेल्या या पूर्वमहाराष्ट्रात, हिंदीच्या वर्चस्वाखालीं दडपून गुदमरून गेलेल्या या महाविदर्भात मला ही एकच जाणीव उपन्न करावयाची आहे—“आम्ही महाराष्ट्रीय आहोंत, आम्ही मराठे आहोंत, आम्हाला महाराष्ट्रशीं एकरूप होऊन महत्तर महाराष्ट्र निर्माण करावयाचा आहे !” पूर्वमहाराष्ट्राची, महाविदर्भाची अस्मिता जागृत झाली, तरच संयुक्त महाराष्ट्राचें स्वप्न सफल होईल. एरवीं नाहीं त्या स्वप्नाच्या सफलतेसाठीं नुसत्या ब्राम्हणाना, नुसत्या पाटलपेशाना, नुसत्या सुविद्याना आणि सुसंस्कृताना हाक मारून निभणार नाहीं, तर ज्याच्या निवळाच्या घामानें काळीं फुलारून सोनें पिकविते आणि ज्याच्या रक्ताच्या घामानें कापसाच्या पेळूंनून रंगिवेरंगी वस्त्रसंपदा पैदा होते, त्या शेतकऱ्याना आणि कामकऱ्याना, त्या कुणव्याना आणि महारानाच मला हाक दिली पाहिजे. उद्याचा महाराष्ट्र हा त्याचा आहे, त्याच्या संघटनेनें आणि सामर्थ्यानें मुंबईच भाडवलशाही बालेकिल्ला जिंकून तो स्थापन व्हावयाचा आहे म्हणून माझी हाक कुणव्याना आणि महाराना आहे. महाराष्ट्र एकीकरण म्हणजे काहीं केवळ जमिनीच्या चार तुकड्याचें एकीकरण नव्हे तसें तें असतें, तर कदाचित् बुद्धिबळातील चार प्यादी पुढें मागें सारून तें साध्य करून घेता आलें असतें पण माझें महाराष्ट्र एकीकरण म्हणजे जाति आणि वर्ग यांनीं विभागलेल्या आजच्या विच्छिन्न महाराष्ट्रातून एकात्म आणि एकसंध असें मराठा राष्ट्र निर्माण करणें होय म्हणून माझी हाक महाराष्ट्रभूच्या केवळ अग्रजानाच नाहीं, तर मुख्यतः अनुजाना आणि अंत्यजाना आहे—”

बेळगावच्या साहित्यसंमेलनानंतर १९४६ च्या मेमध्ये आम्ही गोमंतकात गेलों होतो तेथें श्रीशांतादुर्गाच्या दर्शनाला आम्ही गेलों असता आमच्याबरोबर असलेले सुप्रसिद्ध गोमंतकीय कार्यकर्ते श्री. जना कामत यांनीं मला विचारलें, “काय भाऊसाहेब, काय मागायचं देवीजवळ ?” मी त्यांना म्हटले, “माझ्या डोळ्यादेखत संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झालेला पहाण्याचं भाग्य मला लाभव,

एवढंच मागणं आहे माझें ! ” श्री. माधव मनोहर जवळच उभे होते ते हा माझा भोळा भाव बघून हसले तेव्हा मी त्यांना म्हणालो, ” माधवराव, यात हसण्यासारखं काहीं नाही जनाभाऊनीं मला प्रश्न विचारताच, ” तुझा तूं वाढवी राजा । शीघ्र आम्हाचि देखता । ” या समर्थानीं प्रतापगडच्या भवानी-पाशीं भाकलेल्या करुणेची मला आठवण झाली मी आधुनिक नाहीं तुमच्या-सारखा ! माझी बुद्धि, माझं हृदय, माझी हाडं त्या महाराष्ट्र परंपरेंत वाढलेली न् मुरलेली आहेत—”

म्हणूनच मला वाटतें कीं, महाराष्ट्राची इतिहाससिद्ध प्रकृति, संस्कृति आणि नियति यांना योग्य अमें स्थान त्याला हिंदी सघराज्यात मिळालें पाहिजे, व त्यासाठीं संयुक्त, समर्थ आणि स्वायत्त असा महाराष्ट्र, या सत्तातराच्या संमरुण-काळातच, निर्माण झाला पाहिजे आजच्या विभागलेल्या छिन्नविछिन्न महाराष्ट्राला उज्ज्वल भवितव्य नाही—

आणि, संयुक्त महाराष्ट्राला उज्ज्वल भवितव्य नाही म्हणजे, माझ्या दृष्टीनें, हिंदुस्थानालाहि उज्ज्वल भवितव्य नाही. मुसलमानांनीं हिंदुस्थानावर स्वारी केल्यापासून गेल्या आठशें वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या दुर्धर काळात भरतखंडातील कोणत्या एका राष्ट्राकानें जर पुन पुन्हा स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न यशस्वी रीतीनें केला असेल, तर तो महाराष्ट्रानें शंकरदेव यादवाचा वध होऊन दोनशें वर्षे होतात न होतात, तोंच आपल्या वंशात महाराष्ट्राचा छत्रपति अवतीर्ण होईल अमें स्वातंत्र्याकाक्षी स्वप्न पाहणाऱ्या मालोजीचा उदय झाला, व शनवार वाड्यावर ताबडें निशाण लागून पन्नास वर्षे होतात न होतात, तोंच वासुदेव बळवंतानें ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारला धर्मराष्ट्रीय (Religio-National) स्फूर्तीनें प्रवृत्त होऊन संतानी आणि सेनानींनीं राष्ट्रनिर्माणचा उपक्रम जर या भरतखंडात कुठें केलेला असेल, तर तो फक्त महाराष्ट्रात. सर्व हिंदुस्थानात अदृष्ट अशी ती उदात्त प्रवृत्ति आणि तो अचाट उपक्रम लक्षात घेऊनच बहुधा श्री प्रभाकर पाध्ये हे महाराष्ट्राला भारताचा ‘खड्गहस्त’ म्हणत असावेत. एरवीं रजपूत, जाट, गुरखा, शीख वगैरे इंग्रजांनी लढाऊ म्हणून गौरविलेल्या अनेक शूर जाती हिंदुस्थानात असताना आणि या यात्रिक युद्धपद्धतीच्या युगात केवळ शौर्यापेक्षा बुद्धिबलाचेंच महत्त्व अधिक मानले जात

असता, एकट्या महाराष्ट्राला 'खड्गहस्त' म्हणण्यात काय औचित्य किंवा स्वारस्य आहे ? महाराष्ट्र हें केवळ शूर राष्ट्रकच नाही, तर त्याच्या शौर्यामागे स्वातंत्र्याची स्फूर्ती आणि समयज्ञतेची परंपरा असून, तें शौर्य भरतखंडाच्या उत्कर्षाच्या कारणी लागण्यातच त्याचें साफल्य आहे, अशा दृष्टीहि पण महाराष्ट्रातील द्रष्टया आणि कर्त्या पुरुषाच्या ठिकाणी आहे असा हा भारताचा केवळ बलशालीच नव्हे, तर बुद्धिशाली, स्वातंत्र्यनिष्ठ 'खड्गहस्त' खिळखिळा आणि दुबळा राहून कसे चालेल ? भारी काळातील त्याचें इतिहाससिद्ध स्थान आणि कर्तव्य अगदी स्पष्ट आहे, ते कर्तव्य करावयाला तो समर्थ न होण्यात त्याची स्वतःची जितकी हानी आहे, तितकीच हिंदुस्थानाचीहि नाही काय ? --

या तीव्र जाणिवेनें आणि त्या जाणिवेतून उपन्न झालेल्या ईर्ष्येनें मी संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं बहुजनसमाजाचा पुरस्कार करित आलों, मराठा, कुणबी आणि महार यांना हाक दिली—

पण एकात्म, एकसंव समाजाची माझी ही कल्पना महाराष्ट्रापुरतीच मर्यादित नाही महाराष्ट्राप्रमाणेंच सगळा भारतीय लोकसमाजहि जाति, वर्ग आणि धर्म याचे भेद लुप्त होऊन, एकात्म झाला पाहिजे, तरच बलशाली भारत उत्पन्न होईल आणि तो आपल्याबरोबर आशियातील राष्ट्रांचीहि उन्नति करून प्रशात महासागरात ' भारतीय राष्ट्रकुटुंब ' (Commonwealth of Indian nations) स्थापन करील, याहि कल्पनेचा पुरस्कार मी गेली सत्तावीस वर्षे करित आलों आहे—

आणि एकात एक अनुस्यूत झालेलीं हीं दोन स्वप्ने !—संयुक्त महाराष्ट्र आणि भारतीय राष्ट्रकुटुंब याच्या स्थापनेचीं हीं उज्ज्वल, भव्य स्वप्ने !—या दोन स्वप्नांच्या साफल्याच्या ईर्ष्येनें मी विशाल हिंदुत्वाचा, आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहाचा, ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य यांच्या एककाराचा व ही विराट् समाजकाति घडवून आणण्यासाठीं मार्क्सवादाचाहि पुरस्कार गेली सत्तावीस वर्षे करित आलों आहे—

याच भावनेनें वीस वर्षांपूर्वी खान—मालिनी विवाहाचें समर्थन मी 'स्वतंत्र भारता'तून केलें आणि त्यामुळें उद्भवलेलें वादळहि मुकाट्यानें सोसलें त्या विवाहाच्या निषेधार्थ भरलेल्या राजाराम वाचनालयातील सभेत डॉ मुंजे यांनी असे

उद्गार काढले होते की, “अशा प्रकारचा लेख लिहिणारा इसम जिवंत रहातो, हेंच आश्चर्य ! अमेरिकेंत अशा इसमाला ‘लिंच’ (Lynch) केला असता !” रामभाऊ रुईकर, दादा धर्माधिकारी आणि दादा घोरपडे हे तिघे त्या वेळीं माझ्या बाजूने उभे राहिले, व ‘महाराष्ट्रा’तून मला काढून टाकण्याचा आग्रह दादा ओगल्याना करण्यात आला अमताहि, त्या लोकक्षोभाच्या प्रसंगीं त्यांनीं मला अंतर दिले नाही—

“भरतखंडाला आपली मातृभूमी मानील आणि भारतीय संस्कृतीचा स्वांकार करील, तो हिंदु- मग त्याचा धर्म, वर्ण, जाति किंवा राष्ट्र कोणतेंहि असो, ”—या हिंदुत्वाच्या व्यापक सांस्कृतिक कल्पनेचें प्रतिपादन मी त्या लेखात आवेशानें केलें होते, व ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरे अन्यधर्मीयाना हिंदुत्वाच्या या व्यापक भावनेनें आपण आत्मसात् करून, हिंदु करून, घेतलें पाहिजे, असा माझा आग्रह होता. श्री देवदत्त टिळक यांनीं माझ्या या विचारसरणीला पूर्ण पाठिंबा दिला, व प्रत्येक व्यक्तीला आपला धर्म कायम ठेवून अन्यधर्मीयाशीं विवाह आणि ससार करता आला पाहिजे, तरच नाना धर्मांनीं आणि नाना पंथांनीं गजबजलेल्या या भरतखंडातून एकात्म हिंदु राष्ट्राचा उदय होईल, हें जें माझें खान-मालिनी विवाहाच्या समर्थनातील मुख्य प्रतिपाद्य सूत्र, तेंहि त्यांनीं मान्य केलें सावरकरांनीं हिंदुत्वाच्या या व्यापक, संस्कृतिनिष्ठ कल्पनेला संमति दर्शविली, पण, ख्रिस्ती लोक जरी कदाचित् या कल्पनेप्रमाणें स्वतःला हिंदु म्हणवून घ्यावयाला तयार झाले, तरी मुसलमान कदापि होणार नाहींत, असाहि संशय त्यांनीं व्यक्त केला.

नथापि, माझी अशी श्रद्धा त्या वेळीं होती आणि आजहि आहे कीं, प्रत्येक व्यक्तीला जरूर तर आपला धर्म कायम ठेवून आंतरधर्मीय विवाह करणें सुलभ झाल्याशिवाय अनेक धर्म, वर्ण, पंथ आणि जाति यांचें आश्रयस्थान होऊन बसलेल्या या भरतखंडातून एकात्म भारतीय राष्ट्र कधींहि निर्माण होणार नाहीं. ज्या भारतीय समाजानें प्राचीन काळीं शक, द्रुण, बर्बर, यवन किंवा पशु याना आत्मसात् करून घेतलें, त्याला या अर्वाचीन काळात ख्रिस्ती आणि मुसलमान याना आत्मसात् करून घेणें अशक्य का व्हावें ? भारतीय राष्ट्राचें

दार्ढ्य, सामर्थ्य आणि विकासक्षमता ही त्याच्या आतर एकात्मतेत आणि बाह्याना आत्मसात् करण्याच्या शक्तीत आहे. आतरधर्मीय आणि आतरजातीय विवाह रूढ झाल्याविना तसा शक्तिशाली एकात्म भारत उत्पन्न होणार नाही.

आणि, जें भारताला, तेंच त्याचा घटक असलेल्या महाराष्ट्रालाहि लागू आहे. आज महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य हे एकाच भूमीत रहातात, एकच भाषा बोलतात आणि एकच धर्म आचरतात पण त्याच्या जीवनात मात्र एकता नाही आणि समानताहि नाही म्हणून एकात्म महाराष्ट्र जर निर्माण व्हावयाला हवा असेल, तर ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य यांच्यांत विवाह झाले पाहिजेत, त्याच्या जीवनाचे ओष एकमेकात पूर्णपणें मिसळले पाहिजेत—

—संयुक्त महाराष्ट्राचा माझा अर्थ हा आहे, व गेली चार वर्षे या एकात्मतेचा पुरस्कार 'तरुण भारता' सतत करित आलेला आहे. या एकात्मतेच्या परिपोषासाठीच ब्राह्मणेतरांचा आणि अस्पृश्यांचा पक्ष 'तरुण भारता'ने ईर्ष्येने उचलून धरला आणि पुढेही धरील—

—तरीसुद्धा ब्राह्मणेतरांचा 'तरुण भारता'वर राग ? गांधीजींच्या खुनाचा सूड 'तरुण भारता'वर घेण्याची त्याची तयारी ? आपण काय करतो आहोत याची जाणीव आहे का त्यांना ? खरोखरीच इतके कृतघ्न, इतके अविवेकी, इतके आततायी आहेत हे तरुण ? का कोणी त्यांना दुष्टाव्याने चिथावणी दिली असेल ? पण, कोणी काहीहि चिथावणी दिली, तरी तिला बळी पडण्याइतकी त्यांची मने आणि माथी हलकी का असावीत ?—

—हे प्रश्न माझ्या मनात सारखे थैमान घालीत होते. एक प्रकारची विलक्षण चीड, विलक्षण संताप, विलक्षण त्वेष माझ्या मनात सारखा धिंगाणा घालीत होता.

त्या तळमळीतच पहाटे केव्हा तरी माझा डोळा लागला आणि त्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढे भयंकर दृश्य प्रकटलें !—

रात्रीची वेळ शांताबाई आणि मी नेहमीप्रमाणे गच्चीच्या कठज्याला ओठंगून गप्पा मारीत होतो. रस्ता अगदी निर्मनुष्य, निःशब्द होता. दुरून कुठून तरी भजनाचे आर्त सूर कानावर येत होते

इतक्यात एकदम गलका होत असल्यासारखा वाटला.

पण समोरचा तो रुंद रस्ता तर अगदीं शांत, अगदीं स्तब्ध होता दिवसभर सतत नाना प्रकारचे भार वाहून शिणल्यामुळे जणुं त्याला निश्चेष्टता आली होती !

पण गलका सारखा वाढत होता, सारखा जवळहि येत चालला होता

म्हणून शाताबाईला शका येऊन तिने मागल्या रस्त्याकडे पाहिलें. तों हातात पेटते पलिते घेऊन गाधीजींचा जयजयकार करोत मिरवणूक झपाट्याने आमच्या बाजूला येत असल्याचें निच्या दृष्टीस पडलें

“ कसली मिरवणूक आहे ही ? पहा तरी जरा—”

तिनें मला म्हटलें मी त्या किंचित् भयानक पण किंचित् लोभनीय अशा दीप्तिमान दृश्याकडे पशत उद्गारलो, “ अग, आपल्या ओळखीचीच तर तरुण मंडळी आहेत ही—”

तोंच ‘ शातनिवासा ’चें मागलें फाटक जोरानें उघडून ती मिरवणूक आत घुसली आणि पुढें असलेल्या त्या तरुणानें आपल्या हातातला पलिता समोरच्या खिडकीला लावला—

त्याबरोबर मी वरूनच त्याला हाक मारून विचारलें, “ काय करतो आहेस रे हें तूं ? खिडकी पेटेल ना अशान ?—”

“ तुमचें घर पेटवून द्यायलाच आलों आहोंत आम्ही आज, भाऊसाहेब ! तुम्ही मागे वळून तर पहा एकदा तुमच्या ‘ तरुण भारता ’ची चिता कशी भडकली आहे ती !—”

मी त क्षणींच मागें वळून पाहिलें ‘ नरकेसरी ’ प्रेसच्या शेडमधून उंच ज्वाळा वर उफाळत होत्या

“ प्रथम ‘ तरुण भारता ’ची चिता पेटवली आम्ही ! आता तुमची पेटवणार ! !—”

त्या तरुणानें हातातला पलिता नाचवीत विकट हास्य केलें.

मी दचकून जागा झालों मिलचा पोंगा जोरानें वाजत होता.

माझ्या उशाशीं उभा असलेला भास्कर मठा हंसत हंसत म्हणाला, “ भाऊ साहेब, उठा आता. रात्र सुरक्षित पार पडली एकदाची !—”

आम्ही खाली आलों, त्या वेळीं रस्त्यात कामगाराची गर्दी होती चहाचे पेले आमच्यापुढें ठेवून शाताबाई म्हणाली, “मिल आज सुरू आहे, हें तरी सुदैवच म्हटलं पाहिजे एक मित्र जर चालू राहिली, तर गडबड होणार नाही फारशी—”

“पण, लोक आता कामावर जात अमत्ताना दिसत असले, तरी ते परत फिरतील लगेच, बाई ! हरताळ तीन दिवस चालू राह्यचाय—”

“माझा तर अंदाज असा आहे की, ऑफिसमुद्धा बंद राहतील आज—”

“मग मात्र कठीण आहे कामगार जर दिवसभर रिकामे राहिले, तर काय होईल हें सांगता येत नाही—”

इतक्यात मिलचा शेवटला पोंगा झाला

आणि, पुराच्या पाणलोटाला पुढें जावयाला वाव न मिळाल्यामुळे नदीचा प्रवाह जसा थड्या ओलाडून वेगानें उलटा वाहूं लागावा, त्याप्रमाणें कामगाराचा उत्संखळ जमाव रस्त्यानें जाणारी वाहनें अडवीत, लोकांच्या डोक्यावरल्या टोप्या काढीत आणि ‘बम्मनकू काट डालो’ अशा घोषणा करीत त्वेषानें परत फिरला.

“लक्षण काहीं ठीक दिसत नाही,” शाताबाई उद्गारली.

“मी जरा शहरातून चक्कर मारून येतो, भाऊसाहेब म्हणजे पहाटे भरलेल्या सभेत काय ठरलं तें कळेल तरी—”

“जर काहीं विशेष बातमी असेल, तर तसं लगेच येऊन सांग, भास्कर, आम्हाला. बाकी कळून तरी काय उपयोग व्हायचाय म्हणा ! हे काहीं पोलिसचं संरक्षण मागायला तयार नाहीत—”

“तुम्ही काळजी करूं नका, बाई आम्ही शक्य तितक्या लवकर परत येतो तुम्ही म्हणाल, तर दिवसभर राहूं आम्ही इथं—”

“मला माझ्याबद्दल काळजी वाटत नाही मुलींच. वाटते, ती फक्त यांच्या-बद्दलच. काल सकाळपासून सारखे निरोप येताहेत याना न हे कांहीं हलायला तयार नाहीत जागचे. मी कालच याना सुचवलं, तुम्ही धंतोलीवर नाही तर चिचभुवनला जाऊन रहा दहा बारा दिवस हें वादळ शांत होईपर्यंत, म्हणून पण हे काहींच ऐकायला तयार नाहीत—”

“अग, ज्याच्या मनात मला मारायचंय, ते मी कुठंही गेलों, तरी माझा शोध काढून गाठतील मला ! त्यापेक्षा स्वतःच्या घरी राहूनच काय होईल तें भोगलेलं काय वाईट ? निदान दुसऱ्यावर तरी संकट यायला नको आपल्यामुळं—”

“चिचभुवनला काहीं दुसऱ्याचं घर नाही. आपल स्वतःचं हक्काचं घर आहे अगदीं तिथं जाऊन आठ दिवस राह्यला काय हरकत आहे ? विश्रांति न् संरक्षण दोन्हीहि मिळतील तुम्ही घरात नाहीं असं कळल्यावर मग कोण कशाला येतंय आमल्या घरावर ? धोका सगळा फक्त तुम्हाला आहे; आम्हाला किंवा घराला नाहीं—”

“खरं आहे बाई म्हणतात तें. तुम्ही आमच्या घरीं चलता का, भाऊसाहेब ?—”

“नाहीं, मधु ! स्वतःचं संकट दुसऱ्यावर घालण्याची इच्छा नाहीं माझी—”

“आमच्यावर काहीं संकट नाहीं, भाऊसाहेब तुम्ही आमच्या घरीं आहात याचा पत्ता नाहीं लागणार कुणाला—”

“तूं म्हणतोस तें सगळं खरं पण या घटकेला तरी विचार नाहीं माझा कुठं जायचा. तुम्ही एकदा फेरी मारून काय बातमी मिळते ती पहा मग ठरवूं काय करायचं तें—”

इतक्यात ‘नरकेसरी’ प्रेसचीं टाइप सोडविणारीं मुलें किल्ल्या मागण्या-साठीं आलीं.

“काय रे, काहीं गडबड आहे का रस्त्यात ?—”

मी त्यांना विचारलें त्यावर पाडुरंग म्हणाला—

“भीड आहे जी ! पण गडबड नाहीं फारशी—”

भास्करनें त्याला किल्ल्या दिल्या. मी शातबाईला म्हटलें—

“पाह्यलसं ! आपल्याला उगाचच भीति वाटते घरात बसल्या बसल्या ! मुलं रोजच्याप्रमाणं कामावर आलीं याचा अर्थच हा कीं, आपल्याला वाटते तशी काहीं गडबड शहरात नाहीं—”

“तुमच्या तोंडात साखर पडो ! शहरात गडबड आहे कीं नाहीं हा प्रश्न नाहीं आपल्यापुढें तुम्हाला धोका असल्याचे निरोप येताहेत कालपासून सारखे, त्या दृष्टीनं विचार करायला हवा आपण—”

“पण, शहरात जर काहीं गडबड नसेल, तर काय मला एकठ्यालाच दिवसाढवळ्या पोत्यात घालून शुक्रवार तलावात जलसमाधि देणार आहेत ? नागपूरसारख्या राजधानीच्या शहरात असले प्रकार घडायला सरकार काहीं ब्रह्मीभूत झालेलं नाही अद्याप आपलं—”

“फुकट वाद कशाला घालता बाई, तुम्ही त्याच्याशी ? आम्ही जाऊन येतो बहेरून आणि मग ठरवूं काय करायचं तें. मग मात्र तुम्हांला ऐकावं लागेल हें आमचं मुकाट्यानं, भाऊसाहेब !”

“तें पाहीन मी, मधु ! तुम्ही एकदा जाऊन तर या. मी आता अंकाच्या तयारीला लागतो. डिस्ट्रिब्यूटर आले आहेत, त्या अर्थी काहीं हरताळ दिसत नाही आज प्रेसचा तरी—”

ते दोघे निघून गेले. शाताबाईनें बातम्या ऐकण्यासाठीं रेडिओ लावला बातम्या संपतात न संपतात, तोंच वीर हरकरे भात आले.

“केव्हा आलांत भंडान्याहून, बाबुराव ?—”

“तुम्हाला कसं कळरं मी भंडान्याला गेलों होतो हें ?”

“काल हातीं आलेल्या बातमीपत्रात गाधीजींवरलं भाषण आहे तुमचं ! छान बोललात तुम्ही—”

“भंडान्याची सभा उत्तम झाली. पण इथ मात्र हवा अगदीं निराळी दिसतेय—”

“का ? आज काहीं गडबड आहे का ?—”

“रस्त्यात धूम आहे लोकाची, न् ब्राह्मणाविषयीं वाटेल तें बोलताहेत. पण कालच्या इतकी गरमी नाही दिसत आज हवेंत जसजसा वेळ जाईल तसतसा उतरून जाईल हा जोष !—”

“पण मी तर बातम्या निराळ्याच ऐकतोय कालपासून—”

“हो तुम्ही म्हणता तें खरं आहे, भाऊराव. या संधीचा फायदा घेऊन आपल्या मार्गांतले काटे काथमचे काढून टाकायचा घाट घातलाय काहीं मंडळीनीं. याद्याहि तयार झाल्या आहेत म्हणून ऐकलं—

“हो. आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, त्या याद्यात माझ्यासारख्यांचीच नावं आहेत असं नव्हे; तर तुमचे दोघे दादा-धर्माधिकारी न् बालिंगे,-तसंच

देशपांडे न विमलाबाई याचींहि नावं आहेत, म्हणे ! माझी एक सूचना आहे तुम्हाला—”

“ कसली ?—”

“ तुम्ही दोघेहि दादा न देशपांडे यांना सावध करा—”

“ मी त्यांचे बाजूला जायच्या विचारात आहे. कदाचित् दादाना भेटेनहि. पण देशपांड्यासंबंधी नक्की सांगता येत नाही—”

“ पण दादाशीं तर बोलाल ?—”

“ हो त्यांना सावध करतो—”

वीर हरकरे लगेच उठले आणि मी लिहावयाला बसलों.

तोच आमची मोलकरीण पार्वती घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन म्हणाली, “ फाटकापाशीं उभे असलेले लोक मला म्हणतात, ‘तू या घरी काम करशील, तर बरी गत नाही तुझी—”

“ लोक म्हणू देत काहींहि ! तू मुकाट्यानं आत जाऊन कामाला लाग—”

शाताबाईने पार्वतीला सांगितलें आणि ती मला म्हणाली, “ तुम्ही ऐका माझ ! पं शुक्लाना आताच्या आता फोन करून हा सारा प्रकार कळवा न संरक्षण मागा ताबडतोब. मला काहीं लक्षण ठीक दिसत नाही—”

पण मी काहीं बोललों नाहीं. रस्त्यावरला गलकें सारखा वाढत होता, व मधून मधून एकाद दुसरा दगडहि येत होता घरावर. रस्त्यातलीं माणसें माझ्या-संबंधीं बोलत आणि चौकशी करीत आहेत, हेंहि माझ्या कानावर आलें

पण मी स्वस्थ चित्तानें लिहित होतो. अग्रलेख हातावेगळा झाल्यावर मी शाताबाईला म्हटलें, “ तुम्ही जेवण उरकून घ्या लवकर मी आसनं करून मग स्नान करीन—”

“ पण आसनं करायला आज माडीवर जाऊं नका नेहमीं प्रमाणें बाहेर तुमच्या-संबंधीं सारखें लोक बोलताहेत. तुम्ही जर त्याच्या दृष्टीस पडलात, तर काय होईल सांगवत नाहीं. इथं माजघरातच आसनं उरकून घ्या आपलीं आज—”

इतक्यात ‘नरकेशरी’ प्रेसमधलीं मुलें किल्ल्या घेऊन आलीं. मी त्यांना विचारलें, “ का रे, का आलात ? मी तर कॉपी मागायला येईल कुणी तरी म्हणून वाट पहात होतो— ”

“लोक सगळे आलेले परत गेले, भाऊसाहेब. जोशी हायस्कूलसमोर हमला सुरू आहे न आपल्याहि प्रेससमोर गडबड आहे. म्हणून फोरमनच्या सागण्या-प्रमाणे प्रेस बंद करून आलों आम्ही—”

ते गेल्यावर शाताबाई मला म्हणाली, “अजून तरी ऐका तुम्ही माझं ! तुम्ही फोन केलात, तर तुम्हाला स्वतःला न तुमच्या प्रेसच्या खात्रीनं संरक्षण मिळेल तुम्हाला संरक्षण नाकारणं शक्य नाही त्यांना !—”

मी काही बोललो नाही. ती भिंतीला ओठगून स्तब्ध उभी होती आसनें करण्यास'ठीं उठताना मी तिला म्हटलें, “चंद्रशेखरला अगदीं बाहेर जाऊं देऊ नकोस मधु न भास्कर येतीलच बहुतेक जेवण उरकून इतक्यात—”

ती काही बोलली नाही.

मी माजघरात जाऊन आसनें करावयाला सुरवात केली

मी शीर्षासन उरकून अर्धांगासनाला सुरवात करतो, तोंच पश्चिमेच्या बाजूनें घरावर एकदम दगडाचा मारा सुरू झाला खिडक्या आणि दारें सर्व बंद करून घेतलेलीं होती त्या बंद केलेल्या खिडक्यावर आणि दारावर दणादण दगड येऊन आदळत होते.

इतक्यात दारावरली विजेची घंटी जोरानें खणखणू लागली तेव्हा मी एकदम उठून शाताबाईला म्हटलें, “तू खिडक्या न दारं उघडून टाक प्रथम सगळ्या पाहू या तरी एरुदा लोक काय करतात तें ! —”

त्याबरोबर ती दार उघडून बाहेर आली आणि अंगणात गलका करीत असलेल्या जमावाला म्हणाली, “काय हवेंय तुम्हाला ? उगाच दगड मारून नासधूस करूं नका घराची तुम्हाला काय हवय तें सागा —”

“आम्हाला मालकाशीं काम आहे, बाई. ते आहेत ना घरात ? —”

हात त काठी असलेल्या आणि केस पिंजारलेल्या एका तरुणानें पुढें होऊन विचारलें सुमारें दोन तीनशें मुलें त्याच्या मागे उभीं होती. त्यापैकीं बहुतेकांच्या हातात काट्या होत्या

“ते घरी आहेत. पण तुमचं काय काम आहे तें मलाच सागा. ते आत कामात आहेत—”

“आमचं काम त्याच्याशींच आहे, बाई ! —”

त्या तरुणानें उत्तर दिलें आणि माझ्या नावानें गलका सुरू झाला. चौरस्स्या वर उभे असलेले पोलिस ती गडबड मुकाट्यानें पहात होते

म्हणून मी तडक उठून बाहेर आलों आणि त्या तरुणाला म्हटलें, “हा पहा आलों मी ! काय काम आहे तुमचें माझ्याशीं ? उगाच दगडफेक करून घराचा विध्वंस का करता ? मी समोर उभा आहे तुमच्या. वाटल्यास माझ्या डोक्यात दगड घाला ! बोला काय काम आहे माझ्याशीं तें ! —”

मी अगदीं शातपणानें म्हटलें. हातात कट्या, दगड, विटा घेतलेला तो जमाव आम्हा दोघाकडे टकमका पहात उभा होता क्षणैक अगदीं स्तब्धता होती

मी पुन्हा काहीं बोलणार, तोंच त्या जवानानें आपल्या भोंवतालच्या वानर-सेनेला म्हटलें, “चलो, चलो रे, यहासे ! यहा कुछ भी करना नहीं ! चलो, हटो !—”

तत्क्षणींच भराभर तीं सारीं तरण मुलें परत फिरलीं.

आणि आम्ही आत आलों.

शाताबाईनें दार लावून घेतलें. तेव्हा मी तिला म्हटलें—

“छे, छे ! दारं लावू नकोस. अशा प्रसंगीं दारं लावणं हें चूक आहे अगदीं. दारं उघडींच असूं देत पाहूं या कोण आत येतो न काय करतो तें !—”

“आतांचा जमाव परत गेला म्हणून म्हणता का तुम्ही हें ? चूक आहे तुमची अगदीं ! बाहेर काय भयंकर गलकीं चालला आहे ऐकता ना ? अशा स्थितीत दारं उघडीं ठेवा म्हणून कसं सांगता तुम्ही ?—”

“आपण दारं बंद केलीं, तर तीं फोडली जाणार नाहीत, अशी खात्री आहे का तुम्ही ? मघाशीं आणखी थोडा वेळ दगड आले असते, तर दारं आपो-आप उघडीं झालीं असतीं त्या दगडाच्या प्रभावानं !—”

मी हंसून म्हटलें.

पण माझे मन विलक्षण सतप्त, विलक्षण क्षुब्ध होऊन गेलें होतें. ती दगड-फेक आणि तो जमाव !—मला अगदीं चीड आली होती, त्याच्या त्या आत-तायी वर्तनाची माझा शोध कशासाठीं ? माझ्या घरावर दगडांचा मारा कशा-साठीं ? केवळ मी गाधीजींवर टीका करीत आलों म्हणूनच ना ? पण, गाधी-जींनीं देशाची कितीहि थोर सेवा केलेली असली, साधुपुरुष म्हणून ते कितीहि

पूज्य असले, तरी त्याची जी मते किंवा कृत्ये आपल्या बुद्धीला पटत नाहीत, त्यांच्यावर टीका करावयाची नाही, गांधीजींच्या चुका दाखवावयाच्या नाहीत, हा कुठला न्याय ? स्वतः त्यांनीच आपण हिमालयाएवढ्या चुका केल्याची कबुली अनेकदा जाहीर रीतीने दिलेली नाही काय ? खुद्द पंडितजींनी, सर-दारांनी आणि राजाजींनीहि त्यांच्या चुका अनेकदा त्यांच्या पदरात घातलेल्या नाहीत काय ? डॉ. अंबेडकर यांनी हिंदुस्थानाची फाळणी अपरिहार्य आहे, काही एका मर्यादेपर्यंत लोकसंख्येची अदलाबदलहि अपरिहार्य आहे आणि या दोन्ही गोष्टी लक्षात घेऊन आपण योग्य ती दक्षता वेळीच घेणे जरूर आहे, असा इशारा पुनः पुन्हा दिला होता. पण गांधीजींनी तो मनावर घेतला नाही. ते अखंड हिंदुस्थानाची भाषा बोलत राहिले, लोकसंख्येची अदलाबदल अनिष्ट आणि अशक्य आहे म्हणून वादत राहिले आणि अखेर झाले काय ? हिंदु-स्थानाची वेडीवाकडी चीरफाड आणि महायुद्धाला लाजवतील अशा भयंकर कत्तली ! गांधीजींचा हट्ट, त्याचा अदूरदर्शीपणाच या अनर्थाबद्दल जबाबदार नाही काय ? त्यांनी स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी भगीरथ परिश्रम केले, ही गोष्ट खरी. पण, ते स्वातंत्र्य शापगर्भ आहे, रक्ताळलेले आहे, असे म्हणण्यात चूक कोणती ? चर्चिलेले इंग्लंडला विजय मिळवून दिला पण, युद्धकाळात देशाच्या हिताला आवश्यक असलेली त्याची हुकूमशाही नंतरच्या शातताकाळात देशाच्या आणि लोकशाहीच्या नाशाला कारण होईल, हे लक्षात घेऊन ब्रिटिश जनतेने आपल्या मायदेशाला आणि साम्राज्याला प्राणातिक गंडातरातून वाचविणाऱ्या त्या विजयी राष्ट्रनेत्याचा युद्ध संपल्याबरोबर झालेल्या निवडणुकीत पाडाव करून त्याला प्रधान-मंत्रीपदावरून खाली खेचले. ब्रिटिश जनतेची ती विवेकी जागरूकता कुठे आणि आपल्या लोकांची ही आधळी विभूतिपूजा कुठे ! असल्या या अंधश्रद्धालु देशात लोकशाही टिकणार कशी आणि विकसनार तरी कशी ?—

नौखालीपासून तों कराचीपर्यंतच्या गेल्या दीड वर्षांतल्या एकापेक्षा एक भीषण असलेल्या त्या सर्व रक्तलाळित, अघोर घटना माझ्या डोळ्यापुढे उभ्या राहिल्या. त्या सगळ्या रक्ताच्या पाटांतून अब्रूला मुकलेल्या स्त्रियांच्या, आई-बापांना आंचवलेल्या अर्भकांच्या आणि घरादाराना दुरावलेल्या कुटुंबांच्या

किंकाळ्यातून, सडल्या प्रेताच्या राशीतून आणि जळत्या घराच्या चितातून वाट काढीत, अहिंसेचा मंत्र पुटपुटत आलेले ते स्वातंत्र्य !— ते आपादमस्तक रक्ताने न्हालेले स्वातंत्र्य माझ्या डोळ्यापुढे उभे राहिले—

—आणि, मनात आले, या साऱ्या अधोर, अमानुष घटनांना कारण झालेल्या आत्मकेंद्रित, अदूरदर्शी, लहरी नेतृत्वावर टीका केल्याबद्दल हे प्रायश्चित्त ? की केवळ गांधीजींच्या खुनाचे निमित्त करून आमच्या वाईटावर असलेले इसम खवळलेल्या जमावाला दुष्ट चिथावणी देऊन हा सूड घेऊं पाहात आहेत आमच्यावर ?

माझे मन तळतळत होतें, डोळे जळत होते—

तोच दारावली घंटी वाजली.

शाताबाईने दरवाजा उघडला

त्याबराबर श्रीमंत राजे प्रतापसिंहमहाराज भोसले याचे विश्वामू कामदार श्री अण्णासाहेब शिर्के यांनी आत येऊन मधूची चिठी माझ्या हाती दिली आणि मला घेऊन जाण्यासाठी आपण आलों असल्याचे सांगितले

ती चिठी मी वाचून शाताबाईला दिली. तिच्यावर नजर टाकून शाताबाईने मला म्हटले, “ उठा, तुम्ही ताबडतोब जा याच्याबरोबर. मझ काय होईल याचा विचार करू नका. माझी काळजी घ्यायला मी समर्थ आहे—”

आणि, आमच्या दोघा मुलांना घेऊन, सोमवार ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजी दुपारी ११-३५ वाजता मी घरातून बाहेर पडलों

×

×

×

×

आम्ही राजवाड्यात गेलों, त्या वेळीं मधु आणि भास्कर दोघेहि तेथे बसलेले होते मधु मला म्हणाला, “ तुम्ही घरी सांपडलात, तर तुम्हाला निश्चित काही तरी धोका होईल, असं नऊ वाजताच आम्हाला कळलं तेव्हापासून आम्ही दोघे तुम्हाला कुठं तरी सुरक्षित स्थळीं आणाव, अशा खटपटींत होतो. दोन तीन ठिकाणीं प्रयत्न केला, पण जमलं नाही. आज जो तो आपआपऱ्या फिकिरींत आहे. तेव्हा कुणाला आग्रह करणं हि योग्य झालं नसतं. पण, इथं आल्यावर महाराजाना सारी परिस्थिति आम्ही स्पष्ट सांगताक्षणीच त्यांनी तुम्हाला आणायचं ठरवलं न मोटर पाठविली पण, मला सारखं वाटत होतं, बाईना सोडून तुम्ही येता की नाहीं ?—”

“ बरोबर आहे तुझी शंका. शाताबाईनं जर निक्षून सांगितलं नसतं, तर काहीं त्या दोघींना घरी सोडून मी आलों नसतों आज इथ—”

“ चूक झाली असती, भाऊसाहेब, तुमची ! लोकांचा राग तुमच्यावर आहे, त्याच्यावर नाही, धोका तुम्हाला आहे, त्यांना नाही. मोटर पाठवून जर तुम्ही आला नसतात, तर आम्ही महाराजाना घेऊन आलों असतो तुम्हाला न्यायला—”

“ पण, भास्कर, त्या दोघी घरीं एकट्या आहेत. मी त्यांना सागून आलों येताना तुमच्यापैकी कोणाला तरी पाठवतों लगेच म्हणून—”

“ तुम्ही यांना पाठवूं नका या स्थितीत बाहेर, भाऊसाहेब मी माझा माणूस पाठवतों आपल्या घरी तो काळजी घेईल आपल्या मंडळीची. बाकी तशी काहीं भीति नाही म्हणा बायामाणसाना धोका खरोखरी तुम्हालाच होता !—”

राजेसाहेब म्हणले मी त्यावर काहीं बोललों नाहीं फक्त मधुकडे पाहिलें. त्यानें माझें मनोगत ओळखलें आणि तो राजेसाहेबाना म्हणाला, “ महाराज, आम्हीच जातों बाईच्या सोबतीला आपण मनुष्य पाठवू नका—”

“ हें काय भलतंच बोलता तुम्ही ? बाहेर केवढा कळा चालला आहे आणि तुम्ही कुठं जाणार त्या दंगलीत ? छे, छे ! तुम्ही इथंच थांबा मी पाठवतों आमच्या माणसाला—”

आणि त्यांनी हुजऱ्याला हाकहि मारली.

तोंच प्रभाकर आणि मधु आत आले.

त्यांना पहाताच भास्कर म्हणाला, “ मधु, तूं न प्रभाकर इथं थांबा. मी न मधु जातों बाईच्या सोबतीला—”

आणि महाराजांनीं काहीं म्हणण्यापूर्वींच ते दोघे बाहेर पडले

ते दोघे गेल्यावर महाराजांनीं प्रथम आपले आप्त ग्वाल्हेरचे सरदार श्रीमंत काकासाहेब इगळे याच्याशीं माझा परिचय करून दिला, व हुजऱ्याला आमच्या जेवणाची तयारी करावयाला सांगितलें.

तेव्हां मी त्यांना म्हटलें, “ मला सोमवार असल्यामुळ मी सूर्यास्तानंतर जेवीन, महाराज. मुलाचीं जेवणें झालेलीं आहेत. पण माझं स्नान मात्र व्हायचेंय—”

त्यानीं हुजऱ्याला स्नानाची तयारी करावयाला सांगितलें इतक्यात त्याच्या पत्नी सौ. काचनमालाराणासाहेब आणि भगिनी कु. प्रमिलाराजे तेथें आल्या. त्या दोघींशीं त्यानी आमची ओळख करून दिल्यावर कु. प्रमिलाराजे मीनाला आत घेऊन गेल्या, व मी स्नानाला जाण्यासाठीं उठलों

बाहेर सुरू असलेला प्रचंड गलका सारखा कानावर आदळत होता. महाराज अयत अस्वस्थ झालेले होते ते एकदम टेलिफोनवर हात ठेवून उद्गारले, “शहरात इतकी धूम मचली असता हे कफर्यू का नाहीं जारी करीत अजून ! तुम्ही इथं आलात भाऊसाहेब, त्याच वेळीं जोशी हायस्कूलच्या इमारतीला आग लावून जनाव डॉ. पराजप्याच्या हॉस्पिटलकडे वळला होना. खरोखरी जोशी हायस्कूलवर हल्ला झाला, तेव्हाच कफर्यूचा हुकूम काढून भिलिटरी पाठवायला हवी होती त्यानीं शहरात ! कालपासून शहरात गडबड आहे हें काय त्यांना माहित नव्हत ? मी फोन करून पाहूं का प. शुक्रजींना ?—”

“मला वाटत, तुम्ही प्रथम कोतवालींत फोन करून चौकशी करा न मग पडितजींशीं बोला —”

मी त्यांना सुचविलें आणि स्नान करावयाला गेलों

मी न्हाणीघरातून बाहेर येतों न येतों, तोंच श्री शिकें मला बोलवावयाला आले.

मी ताबडतोब खालीं आलों. महाराज टेबलापाशीं उभेच होते मला पहाताच ते उद्गारले, “तुम्ही पाह्यलं का भाऊसाहेब, वरच्या गच्चीतून ? आपल्या शेजारच्या गोखल्यांच्या दुकानाची लूट चालली आहे—”

“काय ? गोखल्यांच्या दुकानाची लूट ? म्हणजे शहर कोतवालीच्या अगदीं नाकासमोरच दगल सुरू आहे म्हणायची ! पण पोलिस काय करताहेत ?—”

“कोतवालींत तर कोणीच असल्याचं दिसत नाहीं मी मघाचपासून सारखा फोनवर हात ठेवूनच बसलोंय. पण कोणी उत्तर देईल तर शपथ ! डी. सी., डी. एस्. पी. सारे गायब झालेले दिसताहेत आज !—”

“ते शहरात फिरतीवर असतील बहुतेक—”

“पण मग कोतवालीपासून हाकेच्या अंतरावर असलेल्या दुकानाची लूट कशी होऊं शकते ? पोलीस काय करताहेत ?—”

“पण, महाराज, जोशी हायस्कूलची इमारत जी जाळण्यात आली, ती सुद्धा पोलीस नाक्याच्या अगदीं समोरच आहे ना ? त्याच प्रकाराची आशुति आता या दुकानाच्या बाबतींत निघतेय म्हणायची !—”

तोच श्री. शिर्के गडबडीने आत येऊन म्हणाले, “महाराज, गोखल्याच्या दुकानाला आग लावली आहे लोकांनी आपल्या गच्चीवरून दिसतोय सगळा प्रकार. ज्वळा न धूर याचे नुसते लोट चालले आहेत—”

“छान ! आपल्या वाड्यापर्यंत येऊन थडकली म्हणायची दंगल ! काका-साहेब, तुम्ही बडुका काढून भरायला सांगा आपल्या. आपण तयारीनं असलं पाहिजे—”

“महाराज, आपण आता फोन करा पंडितजींना—”

“मी मघाशीच फोन करणार होतो, भाऊसाहेब. पण तुम्ही नको म्हणालात म्हणून थाबलो पण, आता जर मी फोन केला, तर गैरसमज होईल माझ्याबद्दल—”

“का बरं ? गैरसमज कशाबद्दल होणार ?—”

“तुम्हाला माहित नाही, भाऊसाहेब ! गोखल्याच दुकान आमच्या इमारतीत आहे आता मी जर फोन केला, तर पोलिस अधिकारी म्हणतील म्वत.च्या इमारतीला आग लागल्यामुळं फोन केला मी !—”

“नाही महाराज, असं कोणी म्हणू शकणार नाही आपल्याला या वेळी ! गोखल्याच्या दुकानाला लावण्यात आलेली आग जर भडकली, तर त्या बाजूच्या सगळ्या दुकानाची होळी होऊन जाईल. आपण फोन करा ताबडतोब पंडितजींना न त्याच्या कानावर प्रकार घाला हा सगळा !—”

महाराजाचा हात फोनवर होताच त्यांनी तत्क्षणच मुख्य प्रधान पं. शुक्र यांना फोन केला आणि त्यांना सर्व हकीकत सांगून कफर्यू ताबडतोब जारी करण्याची विनंति केली.

टेलिफोनवर चालू असलेलें तें सभाषण आम्ही मुकाट्यानें ऐकत होतो. गोखल्याचें दुकान राजवाड्यापासून पुरतें एक फर्लांगाच्या अंतरावरहि नव्हतें. तेथपर्यंत छुटालुट आणि जाळपोळ याचें सत्र येऊन थडकल्यामुळें महाराज

साहजिकच धुब्ध होऊन गेले होते पं. शुक्ल त्याच्याशीं काय बोलत होते, हें कळावयाला अर्थातच मार्ग नव्हता. पण महाराजाचा क्षोभ मात्र सारखा वाढत होता ते शेवटीं उद्गारले, “आपण मला परवानगी द्या, पडितजी ! म्हणजे मी शहराच्या बंदोबस्ताची सारी जबाबदारी स्वतःवर घेऊन दंगल आटोक्यात आणतो ताबडतोब ! . सकाळीं नऊ वाजल्यापासून शहरात उधम चालू आहे जोशी हायस्कूल आपल्या साऱ्या अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यासमोर जाळलं गेलं अस सांगताहेत मंडळी महालातलीं दुकानांहि लुटलीं न जाळलीं जात आहेत आणि अजून कर्पूरू लागू कण्यात येऊं नये, याचा अर्थ लोक काय करतील ? .. आपण मला हुकूम करा ! मी आता दंगल आटोक्यात आणून दाखवतो आपल्याला—”

आणि त्यानीं रागारागानें फोन खालीं ठेवला

ते बोलण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते त्यानीं हुजऱ्याला हाक मरून मोटर काढावयाला सांगितली आणि ते मला म्हणाले, “मी जरा शहरातून फेरफटका करून येतो. तुम्ही आराम करा आता—”

“मला वाटतं, आपण पं. मिश्र यांना फोन करून पहावा एकदां—”

माझी ही सूचना ऐकतांच ते हसले आणि म्हणाले, “तुम्हाला माहित नाही, भाऊसाहेब ? पं. मिश्र इथं नाहीत. दिल्लीला गेले आहेत ते आज नागपुरात असते, तर हें इतकं खचित पेढें दिलं नसतं त्यानीं !—”

“मला वाटत, शहरात इतकी धूम चालू आहे हें, कळल्यावर तरी आपल्या मंत्र्यानीं स्वतः जातीनं दंगलीच्या भागात येऊन शांतता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करायला हवा होता. लोकाना समजुतीच्या गोष्टी सांगून आवरणं हें काम आहे त्याचं. हा काहीं जातीय किंवा राजकीय दंगा नव्हे एका प्रकारें लोकक्षोभाचा स्फोट आहे हा ! काँग्रेसमंत्री आणि काँग्रेसनेते यांनीं जर मनात आणलं न एकावटून प्रयत्न केला, तर खवळलेल्या जमावाला शांत करणं कठीण नाही त्यांना—”

“तुम्हाला काहीं कल्पना नाही, भाऊसाहेब, शहरात काय चाललं आहे याची ! म्हणून तुम्ही बोलता आहात या गोष्टी ! कुंपणानं शेत खायला सुरुवात

करावी, तसा प्रकार चाललेला आहे शहरात सध्या ! आता दोन वाजले आहेत मी पाहून येतो शहरात काय चाललय तें—”

महाराज लगेच आत गेले आणि लष्करी पोषाख करून बाहेर आले. त्याच्या पाठोपाठ राणीसाहेब आणि प्रमिलाराजेहि आल्या

“अजून स्नान न जेवण झालेलं नाही आपलं आणि इतकी भयंकर दंगल चालू असता आपण कुठ जाता बाहेर ?—”

“जेवण आज दगल थाबल्यावर ! आपण काहीं काळजी करूं नका, राणीसाहेब मी कुठंही गेलों, तरी रक्षण करू शकतो आपलं. शहरात इतकी उधम चालू असता, आपलेच लोक बेकामपणानं आपल्या लोकांचीं घरदारं लुटीत न जाळीत सुटले असता घरीं स्वस्थ बसण शोभणार नाहीं भोसल्यांच्या घराण्यात जन्म घेतलेल्या माणसाला !—”

महाराज हसून उद्गारले. राणीसाहेब आणि राजभगिनी काहीं बोलल्या नाहीत. पण मी म्हटलें, “आपलं हें बोलणं ऐकून आपले वडील राजे लक्ष्मण-रावसाहेब यांची आठवण झाली मला. चोवीस वर्षांपूर्वी हिंदु-मुसलमानाच्या दंग्याच्या वेळीं गोळीबार चालू असता त्या गोळ्याच्या वर्षावात ते जाऊन उभे राहिले होते कोष्टीपुऱ्यातील चौकात ! डॉ. मुंजे नेहमीं मोठ्या अभिमानानं वर्णन करित असतात त्या विलक्षण प्रसंगाचं—”

“तेंच रक्त आहे हें, भाऊसाहेब ! संकटाच्या वेळीं जर लोकांच्या हाकेला आम्ही धावून गेलों नाहीं, तर नागपुरात राह्यचं कशाला आम्ही आणि भोसले सैरी म्हणवून कशाला ध्यायचं स्वतःला ?—”

महाराज मोठारीत बसले आणि मी वर दिवाणखान्यात येऊन कोचावर लेटलों.

माझ्या मनाला यत्किंचित्हि स्वस्थता नव्हती मला साऱ्खें वाटत होते, भास्कर आणि मधु हे जरी शाताबाईच्या सोबतीला जाण्यासाठीं निघाले असले, तरी ते जर घरीं पोचूं शकले नाहीत, तर जमावानें घेरलेल्या त्या घरांत त्या दोर्धोंची स्थिति काय झाली असेल ? त्यांना धीर कोण देईल ? गेले दोन दिवस माझ्या एकट्याच्या जिवाला धोका आहे, असेच निरोप सारखे येत होते, ही मोष्ट खरी. पण त्याबरोबरच घराला आग लावली जाणार असल्याचीहि एक बातमी वारंवार कानावर येतच होती ना ? जोशी हायस्कूल जळण्यांत आलें,

ताम्हणकर आणि गोखले यांची दुकानें जळत आहेत, ' नरकेसरी ' प्रेसची शेड फोडून त्याची नासधूस करण्यात आली, डॉ. पराजपे याच्या मोटारी शुक्रवार तलावात टाकण्यात आल्या, या जर मघाचपासून ऐकलेल्या विध्वसाच्या हकीकती खऱ्या असतील, तर आपल्या ' शातानिवासा ' चे तरी काय झाले असेल ? त्यालाहि आग लावण्यात आली नसेल कशावरून ? आणि, त्याला जर आग लावण्यात आली असेल, तर ? तर शाताबाई आणि तिची वृद्ध आया या क्षणीं कोणत्या अवस्थेत, कोणत्या परिस्थितीत आणि मनःस्थितीत असतील ? मी घरात नाहीं अमें पाहिल्यावर चिडलेल्या नादान, मायेफिरू, अत्याचारी जमावानें घराचीं सारीं दारें लावून घेऊन, त्या दोन असहाय एकाकी अबलाना घरात कोडून तर त्याला आग लावून दिली नसेल ना !—

— माझ्या जिवाची सारखी तडफड होत होती, माझे डोळे सारखे जळत होते मला क्षणोक्षणी वाटत होते, आपण त्या दोघींना घरीं एकटें टाकून येण्यात चूक केली शाताबाईच्या धैर्याबद्दल माझी खात्री होती १९४४ च्या डिसेंबरात त्या वेळीं भूमिगत असलेल्या सौ. अरुणा असफअली या श्री. अच्युत पटवर्धन याची चिठ्ठी घेऊन गुप्त वेष्टाने अकस्मात् आमच्याकडे आल्या असता तिला त्याचे स्वागत करावयाला यत्किंचितही शंका वाटली नव्हती किबहुना, १९४२ च्या ऑगस्टमधील दंगलीत शहरात लष्कराची गस्त आणि गोळीबार चालू असता, कफर्यूचा अंमल सुरू झाल्यावर लष्कर आणि जमाव याचा झटापट जागोजाग सुरू असता, त्या भयानक परिस्थितीत ती इतवारींतील ऑगस्ट कार्यकर्त्यांच्या गुप्त सभेला हजर राहून रात्री सुखरूप घरीं परत आली होती. पण तो प्रसंग वेगळा आणि हा प्रसंग वेगळा ! त्या वेळीं जमाव आमच्या बाजूला होता, आज तो आमच्यावर उलटलेला आहे अशा वेळीं शाताबाई कितीहि धीट, कितीहि प्रसंगावधानी असली, तरी एकटी काय करू शकेल ? समजा, मी घरात नाहीं अमें दिसून आल्यावर चवताळलेल्या जमावाने जर दारे बंद करून घराला आग लावली, तर ती त्या आगीतून आपल्या आत्म्याला घेऊन कुशी बाहेर पडू शकेल ? तिला त्या भयंकर प्रसंगात कोण सहाय्य करील ? तिच्या हाकेला कोण धावेल ? छे, छे ! तिला एकटी टाकून येण्यात चूक केली आपण —

नि. क. ६

हे विचार माझ्या मनात थैमान घालीत आहेत, तोंच हुजऱ्या आत आला न मला म्हणाला, “ खाली बोलवताहेत आपल्याला — ”

मला वाटलें, महाराज परत आले असावेत शहरातून फिरून म्हणून मी तसाच गडबडीने उठून खाली आलों, तों भास्कर आणि मधु माझी वाट पहात उभे असलेले दिसले

“ का रे ? का आलात ? घरी गेला होतात ना ? का वाटेतूनच परतावं लागलं तुम्हाला ? — ”

“ वाटेतून परतण्यामारखीच परिस्थिति होती खरोखरी, भाऊसाहेब ! पण आम्ही बोळा बोळातून रस्ता काढीत कसेबसे घरी पोचलों दुपारी दोनच्या सुमारास घरावर एकदम जमाव चालून आला. तीन चार हजार तरी लोक असावेत खिडक्या दारं सगळीं बंद केलेली होती पण, एवढे मोठमोठाले दगड सगळ्या बाजूंनी घरावर आले की, शेवटी बाईंनी दारं उघडायला सांगितलीं आम्हाला दारं उघडल्याबरोबर लोकांनी आत घुमून प्रथम चौकशी केली तुमची बाईंनी त्यांना सांगितलं, तुम्ही घरात नाहीं म्हणून त्यांनी सगळीकडे तपास करून शोध घेतला तुमचा माडीवरहि जाऊन आले तुम्ही घरात नाहीं अशी त्याची पक्की खात्री झाल्यावर त्यांनी आम्हाला विचारलं ‘ कुठं गेले आहेत ? ’ — ‘ आम्हाला माहित नाहीं ! ’ असे उत्तर दिले आम्ही त्याबरोबर त्यांनी आम्हाला बाहेर निघायला सांगितलं बाई बाहेर निघायला बिलकूल तयार नव्हत्या त्या सारख्या म्हणत होत्या, ‘ काय व्हायचं असेल, तें इथंचे होऊं या आमचं ! त्यांनी माझ्यासाठी एवढ्या हाईसेने रक्ताचं पाणी करून बाधलेल घर आहे हें ! — तें सोडून जाणार नाहीं मी ! पाहू या काय करतात तें आमचं ! ’ पण आम्ही दोघांनी त्यांना न आल्याबाईंना अखेर हात धरून बाहेर काढल्या जमावानं मुकाट्यानं रस्ता करून दिला आम्हाला. आमच्या समोरच घराची नासधूस न सामानाची लुटालूट व्हायला सुरवात झाली होती. मी रस्त्यावर आल्यावर बाईंना विचारलं, ‘ कुठं जायचं आपण आता ? ’ तेव्हा त्या म्हणाल्या, ‘ कोठीवानाकडे पोचवून या आम्हाला. तिथं गेल्यावर मग ठरवूं पुढे काय करायचं तें ! ’ त्याप्रमाणे त्यांना कोठीवानाकडे पोचवून दिलं आम्ही न लगेच इथं आलों — ”

“कोठीवानानीं ताबडतोब घेतलं त्याना घरात ?—”

“हो. बाईनीं सरळच विचारलं त्याना, ‘तुमची तयारी आहे ना आम्हाला घरात घ्यायची ? आमच्यामुळ तुम्हालाहि त्रास होईल एकादे वेळीं !’ पण, शंकरराव आणि मुशीनाबाई दोघांही म्हणाली, ‘आमचं काय होईल, तें होवो ! पण तुम्हाला आम्ही जाऊं देणार नाही या वेळीं दुमरीकडे !’ त्या आत गेल्यावर आम्ही तसेच तडक तुम्हाला हे सगळ सांगण्यासाठीं इथं आलों—’

“आणि घर तसंच उघडं पडलेंल आहे ? त्याची काय व्यवस्था ?—”

“तुम्ही म्हणत अमाल, तर आम्ही पुन्हा परत जाऊन कुलपं लावून येतों घराला बाकी आमच्या समोरच लुटालुटीला न नासवुशीला सुगवात झाली होती—”

“आग तर नव्हती लावली ना घराला तुमच्या समोर ?—”

“नाहीं आणि आग लावणारहि नाहींत बहुतेक कारण, त्या भागात तेच घर सर्वांत मोठं असल्यामुळें, ते जर पेटलं, तर त्या भागातल्या सगळ्या घराची होळी होऊन जाईल आणि भोवतालचीं तीं सगळीं घरं ब्राह्मणेतराचीं आहेत ! तेव्हा तुमचं घर जाळून त्याची राखरागोळी करावी असं जरी कदाचित् त्याच्या मनात असलं, तरी भोंवतालचीं सगळीं घरं त्याच्याच लोकाचीं असल्यामुळें, आपल्या घराला आग लावली जाणार नाहीं असं वाटतं मला फार तर घर साफ करून टाकतील सगळं !—”

“पण, मला वाटतं, तुम्ही पुन्हा एकदा तिथपर्यंत जाऊन घर बंद करून यावं. घर जर उघडं राहिलं, तर त्याचीं खिडक्या दारंसुद्धा शिल्लक ठेवणार नाहींत लोक !—”

हें मी त्या दोघाणी बोलत आहे, तोच महाराज आत आले. त्याबरोबर मी त्याना विचारलें, “काय खबर आहे, महाराज ?—”

“कफर्यू लागतोय, आता भाऊसाहेब पुकारा सुरू झाला आहे—”

“इतकी जाळपोळ न लुटालुट झाल्यावर आमच्या मंत्रिमंडळाला अखेर जाग आला म्हणायचा !—”

नंतर मी महाराजाना आमच्या घरासंबंधींची माहिती सांगितली तेव्हां त्यानीं विचारलें, “तुम्ही बाईना इथं का नाहीं आणलंत, भास्करराव ?—”

“ शक्य नव्हतं, महाराज, रस्त्यात इतकी भयंकर गर्दी न दगल आहे की, इतक्या लांब त्यांना आणण मुष्किल झालं अमंतं कोठीवानाचं घर जवळ आहे त्या मानान, न बाईंनीहि तिर्यंच जायचा आग्रह धरला कोठीवानांनी जर त्यांना ठेऊन घेतलं नमंतं, तर मग कसहि कसून त्यांना इथ आणणं भागच पडलं असतं आम्हाला — ”

“ कोठीवानांनी मोठी हिंमत केली, भाऊसाहेब ! — ”

“ हो. अशा संकटात कोण कुणाला यारा देतो, महाराज ? आपले न कोठीवानाचे फार उपकार झाले खरोखरी आमच्यावर — ”

“ उपकाराची बात बोलू नका, भाऊसाहेब आम्ही स्वतःला आजहि नागपूरकर भोसले म्हणवतो, न नागपूर आमच आहे असं समजतो आम्ही. तेव्हा आमच कर्तव्यच आहे संकटाच्या प्रसंगी नागपूरच्या जनतेला संरक्षण द्यायच आमचं जे नाही राजपण लोकांच्या दृष्टीने अजून शिल्पक उरलंय, तें कामी आलं प हिजे अशा वेळीं ! तरच त्याचा उपयोग ! पण कोठीवानाची मात्र हिंमत खरी ! त्यातून ते ब्राह्मण आहेत ! ! — ”

महाराज हंसत हंसत म्हणाले.

“ खर आहे महाराज, आपल म्हणणं य सगळ्या संकटात एक समाधान मात्र माझ्या मनाला नेहमीच राहिल — ”

“ कसलं समाधान ? — ”

“ माझं घर जरी बहुजनसमाजान उध्वस्त केलं असल, तरी त्या बहुजनसमाजापैकींच एकानं मला या संकटात आश्रय दिला -- ”

“ पण तुमचा तो बहुजनसमाज मला कुठ आपला समजतो आहे, भाऊसाहेब ? — ”

“ तेंहि बरो रच आहे, महाराज ! आपण बहुजनसमाजापैकी असलात, तरी अखेर ‘ राजे ’ आहात, हें विमलं नका आपण बहुजनसमाजाचे खरे; पण आपलं स्थान मात्र बहुजनसमाजात नाही. आपण त्याच्यापैकी आहात; पण त्याचे मात्र नाही — ”

“ तुम्ही काय म्हणाल तें खरं आहे, भाऊसाहेब ! तुम्हीच हें बहुजनसमाजाचं खूळ वाढवलं या नागपुरात. तुमच्या ‘ तरुण भारता ’नं जर बहुजन-

समाजवाल्यांना उचलून धरल नसतं, तर नागपुरात कोणी पुसत नव्हतं त्यांना !
'तरुण भारता'नं त्यांना प्रसिद्धि देऊन मोठं केलं—”

“त्या उपकाराचे आज छान पाग फेडले बहुजनसमाजवाल्यांनीं 'तरुण भारता'चा विध्वंस करून ! पण, महाराज, माझी एक विनंति अहे आपल्याला—”

“काय ? बाईंना आणायच्या इथं ? चला, माझी तयारी आहे—”

“नाहीं कफर्यू जारी होऊन शहर शांत झाल्यावर बाईंना घेऊन येऊं आपण संध्याकाळीं त्या कोठीवानाकडे असल्यामुळ आता सुरक्षित आहेत अगदीं माझी विनंति एवढीच आहे कीं, आपण तीन चार कुलपं घ्यावीत ताबडतोब आम्हाला—”

“कुलप कशासाठीं ?—”

“हे दोघे सांगताहेत कीं, घर उघड आहे अगदीं तेव्हा, घराची किंवा आतल्या सामानाची आणखी नामधूस होऊ नये म्हणून घर बंद करायला चालले आहेत हे ~”

“पण भास्करराव, तुम्ही जाणार कसे आता बाहेर ? कफर्यूचा पुकारा सुरू झालाय न भिलटरी नाकेबंदी करून राह्यली आहे अशा स्थितीत तुम्हाला बाहेर जाण शक्य नाही अगदीं—”

“पण घर उघडं टाऱून कसं चालेल महाराज ?—”

“तें तर खरंच. पण हे घरापर्यंत जाऊं कसे शकतील हा प्रश्न आहे माझ्यापुढं—”

“आम्ही जाऊं कसे तरी, महाराज ! आपल्याला काळजी नको त्याची. फक्त आपण तीन चार कुलपं घ्या लवकर आम्हाला म्हणजे झालं—”

“आनंदा, कुलपं आणा रे चार पाच चागलीं मोठालीं ! कुलपं देतो मी तुम्हाला, भास्करराव पण कफर्यूचा अंमल जारी झाल्यावर तुम्हीं दोघांनीं बाहेर जाणं, हे दंग्यात बाहेर जाण्यापेक्षाहि जास्त धोक्याचं आहे एका दृष्टीनं—”

“मला वाटतं, हे आपल्या वाड्याच्या मागून कोठीतून जाऊ शकतील भाऊसाहेबाच्या घरापर्यंत कोठोतला रस्ता अगदीं खाजगी आहे—”

सरदार काकासाहेब इगळे यांनी सूचना केली त्याबरोबर महाराज हसून उद्गारले, “ हो, माझ्या लक्षांतच नव्हता आपल्या कोठींतला रस्ता. कुणीतरी माहितगार मनुष्य या याच्याबरोबर रस्ता दाखवायला पण, भास्करराव, तरी सुद्धा फार काळजी घेतली पाहिजे तुम्ही नाही तर कोतवालीत नेऊन बसवतील तुम्हाला—”

“ बसवलं तरी काही हरकत नाही ! तेथून फोन करुं आम्ही आपल्याला न सुटका करून घेऊ स्वतःची—”

त्याने हंसत हंसत उत्तर दिले, व हुजऱ्याने आणलेली ती अवजड भक्कम कुलपे घेऊन तो मधुसह त्याच्या मागोमाग बाहेर पडला

“ आता आधी जेवण उरकून घ्या महाराज, आपण दगा थाबण्यामबधीची आपली अट पूर्ण झाली आहे. म्हणून प्रथम आपण भोजन करा आता—”

“ मी सुद्धा त्याच विचारात आहे, भाऊसाहेब कफर्यूची दंडवी झाली असली, तरी अद्याप कळा थांबलेला दिसत नाही दंगेखोरांना फार तर सात आठ तासच मिळाले असतील उधम मचवायला पण तेवढ्या वेळात त्यांनी महालात किती जाळपोळ न नासवूंस केली ! पाऱ्ये, ताम्हनकर, गोखले वगैरेंची दुकान साफ निकालात निघाली न हजारां रुपयाचा माल हमरस्त्यावर जाळला गेला आणि हे सगळं पोलिस अधिकाऱ्याच्या डोळ्यादेखत घडलं—”

“ मला वाईट वाटतं, तें याच गोष्टीचं. सरकारविषयी लोकांना वाटणारा धाक अशा प्रकारामुळं एकदा का कमी झाला, म्हणजे सरकारचं अस्तित्व संपलं म्हणूनच समजायला हवं खरोखरी गांधीजींच्या खुनामुळं लोकांनी चवताळून खवळून जावं हे अगदी स्वाभाविक आहे पण, खून होऊन गेल्यावर आता तीन दिवसांनी झालेली ही दगल मात्र स्वाभाविक वाटत नाही, न पोलिसांच्या डोळ्यादेखत दिवसाढवळ्या शहराच्या मुख्य भागात जाळपोळ व्हावी हा प्रकारहि आकस्मिक वाटत नाही—”

“ आपण हे इथं बसून बोलता आहात, भाऊसाहेब ! माझ्याप्रमाणं शहरांत फिरून जर आपण सर्व प्रकार पाहिला असतात तर, मला वाटतं, आपण यापेक्षां फार भयंकर बोलला असतात ! आपल्याला कल्पना नाही आज सकाळपासून

शहरात सारे वरिष्ठ अधिकारी फिरत असता काय काय प्रकार कसे कसे घडले आहेत याची—”

“ मला पूर्ण कल्पना आहे, महाराज ! गेल्या शनिवारपासून ज्या अर्थी माझ्या जिवाला धोका असल्याचे न आमच्या प्रेस जाळला जाणार असल्याचे निरोप सारखे येत होते, त्या अर्थी मला कल्पना नाही असं कसं म्हणता आपण ? पण कल्पना असून तरी काय उपयोग होता या परिस्थितीत ? शहर कोतवालीपासून हाकेच्या अंतरावर म्युनिसिपल कचेरीच्या अगदी समोर असलेलं गोखल्याच हमरस्त्यावरलं दुकान लुटलं न जाळलं जावं, त्यांना कोणत्याही प्रकारची मदत कोतवालीकडून किंवा म्युनिसिपालिटीकडून मिळू नये, याचा अर्थ काय होतो ? लोकांची माथी भडकून गेली होती, हें खरें, पण जबाबदार मंत्र्यांची माथी तर ठिकाणावर होती ना ? ते काय करीत होते शहरात लुटालूट न जाळपोळ चालू असताना ? जोशी हायस्कूल सकाळी दहाच्या सुमाराला जेव्हा जाळल गेले, तेव्हाच जर त्यांनी कफर्यू लागू केला असता, तर परिस्थिती इतकी खचित विकोपाला गेली नसती वरिष्ठ सरकारी अधिकारी हजर असता त्याच्या डोक्यादेखत पोलिस नाक्यासमोर असलेलं तें हायस्कूल जाळल गेलं न त्यानंतर पाच तासांनी कफर्यू लागला, हा प्रकार काय आमच्या मंत्र्यांच्या कीर्तीत भर घालणारा आहे ? मंत्र्यांच्या असल्या दिल्या न भिऱ्या धोरणामुळं लोकांचा सरकारविषयीचा धाक न विश्वास जर कमी झाला, वाटेला तेव्हा हातात कायदा घेण्याची ही जमावाची प्रवृत्ति जर बळावत गेली, तर सरकार, स्वातंत्र्य आणि सुराज्य हीं तरी किती दिवस टिकतील ? कचदिल, कमजोर मंत्री हेच कोणत्याही सरकारचे, कोणत्याही देशाच्या स्वातंत्र्याचे आणि सुराज्याचे खरे शत्रू असतात—”

“ आपण ‘ तरुण भारता ’तून लिहिणार का हें सगळं ?—”

महाराजांनी हंसून विचारलें

“ तें कसं सांगूं मी आज ? या संकटातून बाहेर पडल्यानंतरच्या गोष्टी आहेत त्या. पण एक गोष्ट मात्र, महाराज, मी आताच आपल्याला सांगून ठेवतो. माझ्या लेखणीचं सगळं बळ एकवटून अखिल महाराष्ट्राच्या निदर्शनाला हा सारा प्रकार आणल्याशिवाय राहणार नाही मी ! काँग्रेस कार्यकर्ते आणि

कॅप्रेसमंत्री याची जी वृत्ति या साऱ्या प्रकरणात प्रतीत झालेली आहे, ती स्वातंत्र्य, सभ्यता आणि नागरिकत्व यांच्या सगळ्या कल्पनांना हरताळ फासणारी आहे अडाणी, अप्रबुद्ध जमावाला मी दोष देत नाही आणि जबाबदारही धरीत नाही या प्रकाराबद्दल. खुनाची बातमी आल्यापासून ज्यांनीं भलभलत्या कड्या पिम्बून आणि खोटांनाटा प्रचार करवून रान उठवलं, या संधीचा फायदा घेऊन आपल्याला अप्रिय असलेल्या जातीवर, पक्षावर, सत्थावर आणि व्यक्तीवर सूड घेण्याचा व्यूह रचला, त्यांना जबाबदार धरतो मी या साऱ्या अत्याचाराबद्दल चवताळलेल्या जमावाच्या कोंवाचा फायदा घेऊन त्यांनी आपले खुनशी डाव परस्पर साधून घेतले ! शहरात या अत्याचाराची तयारी चालू असल्याचं मंत्र्यांच्या कानावर खात्रीनं गेलेलं होतं तरीहि ते आपल्या कर्तव्याला जागळे नाहीत न सरकारच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारी कमजोरी त्यांनीं दाखविली, याबद्दल त्यांनाहि दोष देतो मी कॅप्रेस कार्यकर्ते आणि कॅप्रेसमंत्री हे जर या वेळीं आपल्या तत्वाला ब्रीदाळा आणि कर्तव्याला बैर्यान जागले असते, तर निदान नागपुरास तरी ही आग खचित पेटती ना !—”

महाराज काहीं बोलले नाहीत ते आपले लष्करी कपडे उतरीत होते आत जाताना त्यांनीं मला विचारलें, ‘ आपण जेवत नाहीं का माझ्याबरोबर ? आता चार वाजून गेले आहेत, सोमवार मोडायला काहीं हरकत नाही—”

“ नाही, महाराज मी सूर्यास्त झाल्यावरच सोमवार सोडतो नेहमीं—”

“ मग आपण चहा घ्या आता मी जेवून येतो लगेच —”

मी चहा घेण्यासाठी दिवाणखान्यात गेलों चंद्रशेखर आणि मीना दोघेहि तेथें आधींच आलेलीं होती. काकासाहेबांनीं चहा ओतला. मी तोंडाला का लावून घोट घेतों न घेतों, तोंच भास्कर आणि मधु आत आले; व त्यांनीं माझ्यासमोर कुलपें ठेवलीं

“ का रे ? कुलपं परत का आणलीत ? तुम्ही घरापर्यंत जाऊं शकला नाहीत का ?—”

“ छे ! छे ! आम्ही घरापर्यंत जाऊन न घर चागलं आतून बाहेरून मनसोक्त पाहून आलों—”

“ मग घर बंद का नाहीं केलंत तुम्ही ?—”

“ बंद करायला उरलंय काय घरात ? साऱ्या घरभर काचाचे तुकडे न कागदाचा ढीग पडलेला आहे नुसता ! माडीवरल्या तुमच्या एवढ्या मोठ्या लायब्ररीपैकीं फक्त एवढे एक पुस्तक हाताला लागलं आमच्या तें सुद्धा त्या लायब्ररीचं ‘ स्मारक ’ म्हणून आणलं अम्ही येताना—”

बडोद्याच्या कविमंडळाचे ‘ करभार ’ हे पुस्तक भास्करीने हंसत हंसत माझ्या समोर ठेवले

“ घरातली कपाट, टेबल, पलंग न खुर्च्या हीं सुद्धा गेलीं का ? अगदीं काही नाहीं राह्यलं घरात ?—”

मीनानें हातातला चहाचा कप खाली ठेवून विचारले तिचे डोळे भरून आले होते

“ अग, टेबलखुर्च्यांचं काय विचारतेस, माना ! घराचीं खिडक्या न दार सुद्धा शिल्लक उरलेलीं नाहींत विजेच फिटिंगसुद्धा सगळी उखडून टाकल्य ! न नळाच्या तोट्या काढून टाकल्यामुळें त्याच पाणी वो वो वहातय ! ! फक्त भिंती न छप्पर तेवढे शाबूत आहे अजून ! म्हणून तर कुलप परत घेऊन आलो आम्ही ! दारच नाहींत, तर कुलप लावायची तरी कुठे !—”

भास्करीने उत्तर दिले मीना काही बोलली नाहीं, तिच्या डोळ्यातून थळ थळा अश्रु वाहू लागले

“ माडीवरलीं सगळीं पुस्तकं गेली, भास्कर ? मी न चंदून सतत महिनाभर खपून याचं पर्गीकरण केलं डिसेंबरच्या सुटीत न नीट लावून ठेवली होती तीं कपाटात इतक्या पुस्तकांचं काय केळं असेल रे त्यानीं ?—”

“ सगळ्या घरभर कागदाचा ढीग झाला आहे, चंद्रशेखर ! फाडून, फेंकून जाऊन टाकलीं आहेत सारीं पुस्तकं ! आम्हाला परत येताना आगाश्याची ज्ञानेश्वरी शुक्रवार तलावात तरंगताना दिसली !—”

“ तुकारामाच्या अभंगाची आई आहे ज्ञानेश्वरी ही ! त्या अभंगाच्या वड्या जर ईश्वरार्पित तरल्या, तर ज्ञानेश्वरी कशी बुडेल शुक्रवार तलावात ?—”

मी हंसत हंसत म्हटलें. पण चंद्रशेखरने पुन्हा विचारलें, “ घरातलं सारं सामान गुंडाणी लाबवलं न जाळलं याचं नवल वाटत नाहीं मला. पण पुस्तकाचा नाश करून काय मिळालं त्याना ?—”

“ काय मिळालं ? अरे, नाश केल्याचा आनंद ! भाऊसाहेबाच्या बहुजन-समाजाला पुस्तकाचा काय उपयोग आहे ? पुस्तकाची किंमत तुम्हा आम्हाला! बिनडोक्याच्या, माथेफिरू, मूर्ख लोकाना पुस्तकें काय करायचीं आहेत ? त्यानीं जर पुस्तकाचा योग्य उपयोग केला अमता, तर असणे अत्याचार करवणे नसते त्यांना !—”

“ खरं आहे तुझं म्हणणं, भास्कर ! अलेक्झांड्रियाची प्रचंड लायब्ररी जेव्हा धर्मवेड्या आततायी मुसलमान सैन्यानं जाळची, तेव्हा त्याच्या सेनापतीनं असा युक्तिवाद केला होता कीं, ‘ या लायब्ररींतल्या पुस्तकांत जर कुणातलच ज्ञान साठविलेलं असलं, तर त्याचा काहीं उपयोग नाही, न कुराणाबाहेरलं ज्ञान जर त्यात अमलं, तर तें धर्मबाह्य म्हणून अनर्थकारक आहे. तेव्हा कोणत्याहि दृष्टीन पाहिलं, तरी ही लायब्ररी जाळायला हरकत नाही ’ त्या मुसलमान सेनापतीच्या कोटींतले आहेत हे आपण गुड ! मी मराठी पत्रकार परिषदेला सुचविलेल्या योजनेप्रमाणें जर नागपूर विद्यापीठातकें ‘ केळकर वृत्तविद्यालय ’ (Kelkar school of journalism) निघालं असतं, तर त्याला हा सगळा ग्रंथ-संग्रह द्यायचा विचार होता माझा पण आमच्या बहुजनसमाजानं निकाल लावला त्याचा—”

“ एवढा सगळा सामान कुठं नेलं अनेक त्यानीं ?—”

मीनानें डोळेपुशीत विचारले मघाशीं अर्धवट पिऊन बाकी ठेवलेला चहाचा कप काहीं तिनें पुन्हा उचलला नव्हता.

“ अग, कुठं म्हणून काय विचारतेस ? एवढा शुक्रवार तलाव आहे कीं जवळच ! त्याच्या मायपोटात आपलं घरसुद्धा मावलं अमलं ! तें उचलून तलावात टाकणं शक्य नव्हतं म्हणून भिंती न छप्पर शाबूत राखलंय त्याचं ! नाही तर भाऊसाहेबाचा सहृदय बहुजनसमाज तें सुद्धा करायला चुकला नसता !—”

भास्करचे ते उद्गार ऐकून मीना रडावयाला लागली. तेव्हा मी चटकन उठून तिला जवळ घेतलें आणि तिच्या मस्तकावरून हात फिरवीत म्हणलें, “ रडूं नकोस, बेटा ! मी पुन्हा पहिल्यासारखं घर सजवून देईन तुला. पण तूं पाणी काढूं नकोस डोक्यातून—”

“ भाऊराव, आपण त्या घरात आता राह्यठा जाऊ नये पुन्हा असं वाटतं मला—”

चंद्रशेखरनें मध्येच म्हटलें

“ ठीक आहे. जम तुम्ही म्हणाल तसं आपण धंतोलीवरच राह्यला जाऊं, बेटा पण तूं रडूं नकोस—”

“ अग, रडण्यासारखं काय काहे त्यात एवढं, मीना ? श्राकृष्णाची सोन्याची दारका त्याच्या डोक्यासमोर समुद्रात बुडाली ! पण त्याला एवढंयुद्धा बाईट वाटलं नाही त्याबद्दल आणि तूं अशी ओकसाबोकशी रडते आहेस—”

चंद्रशेखरनें हंसत हंसत तिला म्हटलें

पण मीना माझ्या कुशीत तोंड लपवून सारखी रडत होती

तितक्यात मधु आला आणि तिला म्हणाला—

“ तूं घरीं चल आमच्या, मीना ! तिथं कुपुम आहे मजेंत वेळ जाईल तुझा—”

“ नाही मी भाऊरावाना सोडून जाणार नाहीं कुठं. पण भाऊराव, तुम्ही आताच्या आता बाईला न आल्याला घेऊन या ना इथं—”

“ आणू हं, बेटा ! महाराज जेवून उठले कीं लगेच बाईला घेऊन येऊं आम्ही—”

मधु, भास्कर आणि मधु तिघे आपसात हलुहळू बोलत होते भास्कर मला म्हणाला, “ भाऊसाहेब, तुम्ही म्हणत असाल, तर आम्ही घेऊन येतो बाईना आताच्या आता मोटर आहेच दारात उभी—”

“ नको. महाराजाचं जेवण झाल्यावर मग पाहूं—”

तोच हुजऱ्या वर येऊन म्हणाला, “ महाराज खाली बोलावताहेत आपल्याला—”

आम्ही खाली गेलों, तो महाराज हातात फोन घेऊन बसलेले आम्हाला दिसले. मला पहाताच ते उद्गारले, “ आमच्या गोपाळराव पाठकाच्या घराची लूट चालली आहे, अशी बातमी आली आताच. जेवण संपवून इथं आलों न फोन आला बघा !—”

“काय सांगता ? गोपाळराव काही अ.म.च्यासारखे काँग्रेसविरोधी समजले जात नाहीत. ते तर काँग्रेसचे आणि मंत्रिमंडळाचे कट्टे अभिमानी आहेत मिश्रजीच्या गोटातले न मज्जातळे त्याच्यासारख्या काँग्रेसनिष्ठ माणसाचं घर कसं लुटलं जाईल, महाराज ?—”

“कसं लुटलं जाईल ? अहो, लूट चालू आहे आता या वेळीं !”

महाराज मनगटावरल्या घडयाळाकडे पहात उद्गारले

“पण कफर्यू जारी होऊन आता दीड तास होत आला आणि तरी घर लुटलं जातंय त्याचं ?—”

“तीच तर मजा आहे, भाऊसाहेब !—”

“पण मग कफर्यू लागलाय का खरोखरी ?—”

“त्याबद्दल शंकाच नाही मी आताच गच्चीवरून पाहून आलों सारं. रस्ते बहुतेक रिकामे झालेले आहेत, न गस्तहि चालू आहे—”

“पण मग गोपाळरावाच्या घराची लूट कशी सुरू आहे या वेळीं ?—”

“तीच तर मख्खी आहे आजच्या दगलीची ! कफर्यू लागला, रस्ते मोकळे झाले, गस्त चालू आहे आणि तरीहि लुटालूट काही थांबलेली नाही ! त्याच्या प्रमाणच रामभाऊ साखरदाड्याचं हि घर लुटलं जातंय अयं ऐकलं मी —”

“नवल आहे खरोखरी ! मग कफर्यूचा उपयोग काय ?—”

“उपयोग हा दिसूनच राह्यलाय ! मी आताच फोन केला कोनवार्लीत ते म्हणतात, आम्ही इतजाम करून राह्यलों आहोंत ! त्याचा इतजाम पुरा होई-पर्यंत आणखी किती घरं लुटलीं न जाळलीं जाणार आहेत कोण जाणे —”

आणि लगेच महाराजांनी फोनचा परिग्राहक उचलून आरोग्यमंत्री ना डॉ बालिंगे याच्याशी बोलावयाला सुरवात केली

“दादा, हें काय चाललय शहरात ? आपलं लक्ष नाही का ? कफर्यू लागून आता दोन तास होत आले, तरी लुटालूट न जाळपोळ थांबत नाही शहरातली, याचा अर्थ काय ? आता या वेळेस आपल्या गोपाळराव पाठकांचं घर लुटलं जातंय आपण शहरात येऊन एकदां सारी परिस्थिति समक्ष पाहिल्याशिवाय आपल्याला कल्पना येणार नाही इथं काय चाललय याची !
.....भाऊसाहेब माडखोलकर दुपारी बारा वाजल्यापासूनच आलेले

आहेत माझ्या घरी. त्याच्या घराचा न 'तरुण भारत' प्रेसचा निकाल लावला जमावाने आज—”

आणि त्यानीं माझ्या हातीं फोन देऊन म्हटलें, “दादा बोलताहेत तुमच्याशी, भाऊसाहेब—”

ना डों बॉलिंग यानीं झालेल्या प्रकाराबद्दल खेद व्यक्त करून आमची कळकळीनें चौकशी केली आणि म्हणाले, “तुम्ही माझ्याकडेच राहायला या, भाऊराव तुम्हाला काही सकोच वाटण्याचें कारण नाहीं—”

त्याच्या न्या अगत्याबद्दल मी त्याचे आभार मानले आणि फोन पुन्हा महाराजाच्या हातीं दिला

“मग आपण येताहात ना शहरात ? मी एकदा कोतवालीत जाऊन येतोय पुन्हा भग घरीच आहे मी—”

महाराजांनीं फोन खाली ठेवला आणि ते मला म्हणाले, ‘दादा आता आधीं पंडितजीना भेटताहेत न मग येतोहेत शहरात मी जरा बघेरून जाऊन येतो तोंपर्यंत आपण जेवायला वसणार ना आणखी थोड्या वेळान ? मी काकासाहेबाना न प्रमिलाराजाना सांगून ठेवलंय आपल्या जेवणाची तयारी करण्याबद्दल—”

आणि ते लगेच बाहेर पडले

मी वरती गचीत जाऊन उभा राहिलों शहर आता बहुतेक शांत झालें होतें. मावळत्या सूर्यानें रित्या केलेल्या उजळ आकाशात आज गिरण्याच्या चिमण्याऐवजीं जळत्या घराच्या ज्वाळा धूर ओकीत होत्या जणूं काहीं दिवसभर दगल करून थकलेल्या शहराचे उष्ण, श्रांत निःश्वास होते ते ! ती कृत्रिम, भयानक शांतता—! पण तिचाहि भंग लाब कुठें तरी चालू असलेला कळा भेसूरतेनें करीत होता मी दूरवर न्याहाळून पाहिलें पण, तो कळा कुठें चालू आहे, याचा कांहींच अंदाज मला लागेना

“भाऊराव, जेवायला येता ना तुम्ही ? प्रमिलाराजे विचारीत होत्या पान वाढायचें का म्हणून—”

मागाहून हळूच आलेल्या मीनानें मला बिलगून विचारलें.

मी तिला पोटाशीं धरून म्हटलें, “नाहीं, बेटा. अजून वेळ आहे थोडा. सूर्य मावळला, म्हणजे आपण बरोबरच बसूं जेवायला—”

“ मग जेवल्याबरोबर तुम्ही बाईला न् आल्याला घेऊन याल ना ?—”

“ हो, जेवून उठल्यावर पहिलं काम तें—”

“ खरंच ? ”

“ हो अगदीं खरं—”

तो माझा उद्गार ऐकतांच ती माझ्या अंगाला अधिकच बिलगली आणि काहीं क्षणांनीं तिनें मला हळूच विचारलें, “ भाऊराव, तुमचीं पुस्तकें खरंच का हो गेलीं सगळीं ?—”

मी नुसती मान हलवली तेव्हा ती पुढें म्हणाली, “ पण पुस्तकांचा नाश करून काय मिळालं हो त्यांना ? आपल्या घरातले दागिने, कपडे न् सामान लुटण्यात फायदा होता त्याचा पण इतक्या पुस्तकांचं काय केलं असेल त्यांनीं ? खरंच का शुक्रवार तलावात टाकून दिलीं असतील ? आणि आता पुस्तका-शिवाय कसं होईल हो तुमचं ?—”

तिच्या त्या प्रश्नांना मी काहींच उत्तर दिलें नाहीं मी काही बोलत नाहीं असें पाहिल्यावर ती म्हणाली, “ प्रमिलाराजे वाट पहात असतील मी खाली जाऊन सागून येतें त्यांना जेवायला थोडा वेळ आहे म्हणून— ”

आणि मीना खाली गेली—

—पण तिच्या त्या बालिश, निर्व्याज प्रश्नांनीं माझ्या उदास, विषण्ण मनात केवढा आगीचा डोंब उठवला !—“ आणि आता पुस्तकाशिवाय कसं होईल हो तुमचं ? ”—किती साधा पण किती विदारक प्रश्न होता तो तिचा ! माझं सर्वस्व, माझ सगळं जीवनधन म्हणजे माडीवर ठेवलेला तो दोन पिढ्यांचा ग्रंथसंग्रह होता मी एकाद्या कृपणाप्रमाणं जपत असे त्या ग्रंथसंग्रहाला बाबूला, केशवला, भास्करला किंवा मधूला सुद्धा मी सहसा कधीं नेऊं दिलीं नाहींत त्यातलीं पुस्तकें बाहेर सचित धनावर बसलेल्या एकाद्या नागासारखी माझी वृत्ति असे त्या ग्रंथसंग्रहाच्या बाबतीत कारण, माझ्या दृष्टीनें, तीं पुस्तकें म्हणजे निव्वळ पुस्तकें नव्हतीं माझ्या जीविताचे, बौद्धिक आणि हार्दिक जीविताचे, दोन पिढ्यांचे आणि दोन तपाचे सारे ऋणानुबंध त्या ग्रंथसंग्रहाशी निगडित झालेले होते. तीं पुस्तकें म्हणजे

जणु त्या त्या काळातले माझे गुरु, मित्र, अंतेवासी किंवा सहप्रवासी होते. नंदर्गीकराचा रघुवंश, पंडिताचे विक्रमोर्वशीय किंवा दादोबाची यशोदा-पांडुरंगी उघडली, म्हणजे माझ्या डोळ्यापुढे माझे आईवडील उभे रहात असत, आयर्लंडच्या इतिहासाचे ते हिरवे जाड व्हॉल्यूम्स हातात घेतले, म्हणजे डागे, पर्वते आणि जोगळेकर यांच्याशी झालेले वाद-सवाद माझ्या हृदयात निनादत असत, व अनोल्ड, टेन, सेट्यू, लेसिंग, ब्रॅडिम, रॅले प्रभृतीचे टीकाग्रंथ पाहिले म्हणजे पराडकर, नवरे, कुलकर्णी, मराठे आणि कर्णिक यांच्याशी महालक्ष्मीवर, डेक्कन कॉलेजच्या वसतिगृहात किंवा गोरेगावच्या तालवनात झालेल्या आल्हाद-दायक सभाषणाच्या आठवणी माझ्या मनात उचंबळून येत असत उमर-खय्यामचे रबायत, शेक्सपियरची नाटकें आणि सुनीतें, मिल्टन, वर्डस्वर्थ, बायरन, शेले, कीट्स, टेनिसन, स्विनबर्न, बोदलेअर प्रभृतीचीं काव्यें आणि 'सॉनेट' 'लिरिक,' 'एलेजी' इत्यादि काव्यप्रकारावरील चर्चात्मक प्रबंध वगैरे पुस्तकच्या आल्मारीतील सुबक रागा म्हणजे रविकिरणमंडळाच्या प्रभावी काव्यखंडाचे निरनिराळ्या प्रकारचे वैशिष्ट्य सूचित करणाऱ्या स्मृति-शलाकाच होत्या जणु ! माझ्या वडलाचा सगळा संस्कृत ग्रंथसंग्रह, विविध-ज्ञानविस्तार, काव्येतिहाससंग्रह, सरस्वतीमंदिर, इतिहाससंग्रह, भारतवर्ष, इतिहास आणि ऐतिहासिक, रामदास आणि रामदामी वगैरे नियतकालिकांची बाधलेलीं वर्षे, राजवाडे, खरे आणि सरदेसाई याचे सर्व खंड, प्रो वि ह कुलकर्णी यांनी दिलेले वेगवेगळे कोश आणि सदर्भग्रंथ ! — मला या सर्व पुस्तकांचीं गेलीं चोवीस वर्षे इतकी संवय झालेली होती कीं, मध्यरात्रीं अंधारात सुद्धा माझे हात वाटेल तो ग्रंथ अचूक ओळखून काढीत असत ऑस्कर वाइल्ड, बर्नार्ड शॉ किंवा हाडी यांचें ललित वाङ्मय, मार्क्स, बरट्रूड रसेल किंवा इवॉन ब्लॉश याचे शास्त्रीय वाङ्मय, दादाभाई नौरोजी, रानडे किंवा गोखले यांची भाषणें आणि 'एन्व्हीरी मॅन्स,' 'होम युनिव्हर्सिटी' किंवा 'पेंग्विन' या मालाचीं पुस्तकें मला पुन्हा विकत घेणें शक्य आहे पण, नंदर्गीकराचा रघुवंश, राजवाड्याचे खंड, आपट्याचे कोश किंवा विविधज्ञानविस्तारादि नियतकालिकांचीं वर्षे आता मला कुठें मिळतील ? १९२२ सालीं मुंबईहून पुण्याला येताना किंवा १९२४ सालीं पुण्याहून नागपूरला येताना मी आमचा इतर सारा संसार

त्या त्या ठिकाणी टाकून आलों पण पुस्तकें मात्र सगळीं अत्यंत काळजीपूर्वक मी जिथें गेलों तिथें माझ्याबरोबर नेलों ते हे माझे वाड्मयीन जीवनातले सह-प्रवासी आज मला कायमचे सोडून गेले मीनातें अगदीं अजाणतेपणाने विचारलें, “आता पुस्तकाशिवाय कसं होईल हो तुमचे ?—” तो प्रश्न विचारून तने जणुं माझ्या हृदयाला झालेल्या जखमेवर हात ठेवला तें उध्वस्त करण्यात आलेलें घर, मवाणी तिला सांगितल्याप्रमाणें, मी पुन्हा पूर्वींसारखें सजवू शकेन पण, आता मी जेव्हा जेव्हा माजीवर जाईन, तेव्हा तेव्हा त्या भकास खोल्या आणि तीं रिकामीं कपाटे स्वतःच्या निःशब्द शून्यतेनें मला सगळीं कीं, आपलें जीवनचरित्र कायमचे गेलें, आपल्या वाड्मयीन आयुष्यक्रमातील सहप्रवासी आपल्याला कायमचे अंतरले—

आणि केवळ माझे जीवनचरित्र नव्हे, तर माझ्यावर निरतिशय प्रेम करणाऱ्या साहित्यसुहृदांचेहि ! माझे गुरू तात्यासाहेब कोल्हटकर यांचें आत्मचरित्र १९२१ सालापासून त्यांच्या मृत्युपर्यंत माझ्यापार्शी होते. आणि, ते या अटीवर त्यांनीं माझ्या स्वाधीन केले होते कीं, त्यांच्या निधनानंतर निदान पंधरा वर्षे तरी तें प्रसिद्ध करण्यात येऊ नये कोल्हटकर लेखसंग्रहाच्या प्रकाशनाच्या वेळीं त्यांचे चरित्र श्री खाडेकर आणि मी अशा दोघांनीं मिलून लिहावे असें ठरले, व म्हणून खाडेकराना देण्यासाठी त्या चरित्राच्या तीन टकलिखित प्रती मी त्यांच्या समतीने मुद्दाम तयार करवून घेतल्या तात्यासाहेबानी त्यांपैकीं एक प्रत स्वतः काळजीपूर्वक मूळावरून तपासून घेऊन त्यातील विधानांना काहीं ठिकाणीं खुलासेवार टीपा जोडल्या होत्या, व काहीं ठिकाणीं थोडी भरहि घातली होती त्याच्या मरणानंतर श्री प्र. श्री कोल्हटकर यांनी त्यांचें आत्मचरित्र तारेनें परत मागितलें, व मीहि तें ताबडतोब परत केलें पण त्याची ही तात्यासाहेबानीं स्वहस्तानें सुधारलेली अधिकृत, टकलिखित प्रत मजजवळच राहिली होती ती बहुमोल प्रत या सर्वनाशात कायमची नष्ट होऊन गेली

पण तेवढ्यानेंच भागलें नाहीं आम्ही दोघांनीं तात्यासाहेबांचें चरित्र लिहावें असें ठरल्यानंतर त्याच्या जीवनातील ज्या नाजूक, हृदयंगम घटनांचें प्रतिबिम्ब त्याच्या नाटक-कादंबऱ्यात पडलेले होतें व त्याच्या प्रतिभाविकासाला ज्या विशेष व्यक्तींचें मधुर साहचर्य प्रेरक झालेलें होतें, त्या घटना आणि त्या व्यक्ती

याच्याविषयींची संस्मरणें, वाङ्मयविवेचनाला उपयुक्त होतील अशा दृष्टीने, त्यांनीं लिहावीत, असा आग्रह मी त्यांना केला, व मजविषयींच्या प्रेमातिशया-मुळे-त्यांनीं त्या आग्रहाला मान देऊन श्री. वि. अं. गिजरे यांना दर बुधवार-रविवारी तोंडी मजकूर सांगितला हीं टिपणेंहि त्यांनीं स्वतः तपासून माझ्या स्वाधीन केलीं होतीं इतकेंच नव्हे, तर पुढें पुण्यास गेल्यावर त्याच्या नाटक-कादंबऱ्यातील निरनिराळ्या पात्र-प्रसंगासंबंधीं मी विचारलेल्या प्रश्नांना सविस्तर उत्तरे पाठवून त्यांनीं अनेक महत्वाच्या मुद्याचा उलगडा केलेला होता. त्याच्या सहीचीं तीं सगळीं टिपणे आणि पत्रेहि कायमचीं नष्ट होऊन गेलीं

तीच दशा कवि माधव आणि श्री. के. नी. जोगळेकर यांच्या आठवणींची. 'दोन तपें' हे पुस्तक ज्या वेळीं मी लिहावयाचें ठरविलें, त्या वेळीं या माझ्या दोघा जुन्या मित्रांना त्या काळातील आठवणी पाठविण्याविषयी विनंति केली. तदनुसार श्री. माधवराव काटदरे यांनी १९२० च्या मेपासून १९४५ अखेर पर्यंतच्या कालखंडातील आपल्या वाङ्मयविषयक आठवणी अत्यंत तपशीलवार लिहून मजकडे पाठविल्या. या आठवणींची प्रत्येकीं बत्तीस पानांची अठ्ठेचाळिस एकशरसाइज बुकें झालीं होतीं ! मुंबईच्या 'साहित्या' चे संपादक श्री. वामनराव ढवळे यांना त्यातील निवडक भाग त्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध करण्याची उत्कट इच्छा होती. पण, या आठवणींत अनेक व्यक्तीसंबंधीचे विवाद्य निर्देश आलेले असल्यामुळे, मी ही त्याची इच्छा पूर्ण करूं शकलों नाहीं. पुण्या-मुंबईतील वाङ्मयविषयक चळवळींचा आणि वाद-प्रवादाचा गेल्या पंचवीस वर्षांचा विशिष्ट दृष्टीनें लिहिलेला अत्यंत मनोरंजक वृत्तांत या आठवणींत आलेला असून, भारतीय इतिहासाविषयींच्या माधवरावाच्या अनेक नावीन्यपूर्ण कल्पना आणि संशोधन याचेहि निष्कर्ष, त्यात ओघाओघानें, अनुस्यूत होऊन गेलेले होते, व म्हणून या आठवणींतील वादग्रस्त वैयक्तिक भाग गाळून त्या क्रमशः 'साहित्या'तून प्रकाशित करण्याचा आमचा विचार चालला होता. किंबहुना, गेल्या डिसेंबरमध्ये मी मुंबईला गेलों असताना श्री. ढवळे यांनीं तशा प्रकारची कबुली माझ्याकडून घेऊन हें काम जर माझ्या हातून वेळेवर झाले नाहीं, तर त्या सर्व वह्या मी त्याच्या स्वाधीन कराव्यात, असेंहि वचन मजकडून घेतलें

होतें. श्री. काटदरे यानीहि या योजनेला संमति दिली होती पण, या अट्टे-
चाळिस वद्यापैकीं फक्त दोन वद्या विश्वसानंतर दहा दिवसांनीं घर ज्या वेळीं
बुरुस्तिसाठीं ताब्यात घेऊन त्याची साफसफाई करण्यांत आली, त्या वेळीं उपस-
लेल्या फाटक्या कागदाच्या राशींत आमच्या हातीं लागल्या ! श्री जोगळेकर
याच्या आठवणींच्या सहा वद्यापैकीं एकहि वही सापडली नाही पण मला
अतिशय दुःख झाले, तें माधवरावाच्या आठवणी नष्ट झाल्याबद्दल रक्तदावाच्या
विकारानें त्याची प्रकृति खालावलेली असतानाहि केवळ मजविषयांच्या अमीम
आत्मीयतेमुळे त्यांनीं त्या आठवणीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक किंून काढल्या हांच्या
पण, महाराष्ट्रातील एका श्रेष्ठ, अभिज्ञान प्रतिभेच्या कवीने गेल्ले ते गतकालाच्या
सिंहावलोकनाचें स्मृतिधन आज आतताया जमवाच्या कोंवानळात भरम
होऊन गेलें

कै तात्यासाहेब कोल्हटकर याचें आत्मचरित्र आणि श्री माधवराव काटदरे
याच्या आठवणी या अमोल साहित्यसंपदेप्रमाणेंच गेल्या अठ्ठाबास वर्षांतला
माझा सारा पत्रव्यवहारहि आज नष्ट होऊन गेला कै तात्यासाहेब कोल्हटकर, कै
तात्यासाहेब केळकर, कै प्रो वा म जोशी, कै डॉ. राघवेंद्र राव, कै डॉ बा शि
मुंजे, ने ना डॉ बाबासाहेब जयकर, श्री शंकरराव देव, कै रामराव देशमुख, प.
द्वारकाप्रसाद मिश्र, म म प्रो द वा पोतदार, श्री श्री अ डागे, श्री दे ना
टिळक प्रभृति व्यक्तींची निरनिराळ्या सार्वजनिक प्रश्नांसंबंधाचीं हजारो पत्रें जाळलीं
किंवा फाडलीं गेलीं असतील. सौ शांताबाई ही अ. भा महिला परिषदेच्या प्रांतिक
शाखेची चिटणीस असल्यामुळें, तिचे वडील श्री विश्वनाथराव नवाथे हे प्रांतिक
वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ आणि प्रॉविन्शियल रायफल असोसिएशन यांचे चिटणीस
असल्यामुळें आणि मी संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचा सरचिटणीस असल्यामुळें
या सर्व संस्थांचे अनेक महत्त्वाचे कागदपत्र आमच्या घरीं होते ते सर्व आज
नाहींसे होऊन गेले

“ — पण पुस्तकाचा नाश करून काय मिळालें त्यांना ? ” — हा चंद्रशेखरनें
मयाशीं विचारलेला प्रश्न जितका भेदक होता, तितकेंच “ — काय मिळालें ?
अरे, नाश केल्याचा आनंद ! — ” हें भास्करनें त्याला दिलेलें उत्तरहि
विदारक होतें.

नाश केल्याचा आनंद ? होय, खरोखरीच नाश केल्याचा आनंद ! अगदी नाशासाठी नाश केल्याचा आनंद ! ! ज्याच्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारची सुसंस्कृति नाही, भावनाची उच्चता किंवा विचाराचा विवेक नाही, त्याचा धासुरी आनंद अशा प्रकारच्या निर्बुद्ध नाशातच नमतो का ? इतिहास तरी दुसरे काय मागतो ? अलेक्झांड्रियाचा जाल्ला गेलेला प्रथममह किंवा वेळूचें विच्छिन्न केलेले कैलाम लेणे तरी दुसरे काय मागतो ? १६४० च्या नोव्हेंबरमध्ये इंग्लंडातील राजपक्ष आणि लोकपक्ष यांच्या यादरी एक सत्त होऊन राजपक्षाचें सैन्य लंडनवर चालून येणार अशी समजा त्याच्यामुळे ब्रिटिश जनता ज्या वेळी भयभीत होऊन गेली, त्या वेळी मिथिंग्टन या धनीने हा करावयाला येत अगलेल्या तथा राजभेदेच्या प्रमुखाना उद्गून अशी प्रार्थना केली की—

Captain, or Colonel, or Knight in arms,
Whose chance on these defenceless doors may seize,
If deed of honour did thee ever please,
Guard them, and him within protect from harms
He can requite thee, for he knows the charms
That call fame on such gentle acts as these,
And he can spread thy name o'er lands and seas,
Whatever clime the Sun's bright circle warms.
Lift not thy spear against the Muses' bower,
The great Emathian Conqueror bid spare
The houses of Pindarus, when temple and tower
Went to the ground, and the repeated air
Of sad Electra's poet had the power
To save the Athenian walls from ruin bare

मिल्टन हा लोकपक्षाचा कट्टा पुरस्कर्ता, लोकशाही आणि विचारस्वातंत्र्य याचा कडवा अभिमानी होता, व इंग्लंडात राजाच्या निरर्गळ, अरेरावी सत्ते-विरुद्ध जनतेचा झगडा सुरू होताच तो त्या लढ्यात भाग घेण्यासाठी मुद्दाम परदेशातून लंडनला परत आला. लोकसैन्याच्या समशेरी ज्या वेळी राजसैन्याशी रणागणावर सामना देत होत्या, त्या वेळी त्या तरवारीपेक्षाहि एका

अर्थानें अधिक तक्षिण आणि तेजाळ असलेली त्या महाकवीची लेखणी लोक-पक्षाची अत्यंत तडफेनें तरफदारी करून जनतेत लढयाचा त्वेष उत्पन्न करीत होती मंडनच्या अगदीं वेशीला लागून त्याचें घर होतें, व राजपक्षाच्या सैनिकाना तें लुटून बेचिराख करण्यात विशेष आनंद वाटला असता ! (His was one of the houses which, if the cavaliers had been let loose, it would have given them particular pleasure to sack) या सगळ्या गोष्टी लक्षात घेऊन मिल्टननें लडनवर चाल करून येण्याच्या वेतात असलेल्या त्या राजसैन्याच्या अधिकाऱ्यांना अशी विनम्र पण साभिमान प्रार्थना केली कीं,—

Captain or Colonel, or Knight in arms,
Whose chance on these defenceless doors may seize,
If deed of honour did thee ever please,
Guard them, and him within protect from harms

“कॅप्टन, कर्नेल किंवा सरदार ! आपल्या पैकीं जे कोणी कोणत्याहि प्रकारचें संरक्षण नसलेल्या या माझ्या घरावर हल्ला करावयाला यद्दच्छेनें याल, त्यांना माझी एवढीच विनंति आहे कीं, जर सत्कृतींची बूज करण्याची बुद्धि आपल्या ठिकाणीं काहीं शिल्लक असेल, तर हें घर आणि त्यात असलेला हा कवि यांना आपण या हल्यापासून वाचवा ! त्याला आणि त्याच्या घराला कोणत्याहि रीतीनें अपाय होऊं देऊं नका ! ! ”

पण अशा प्रकारची प्रार्थना कोणाला करावयाची ? जो मनानें उमदा असेल, अशा सहृदय शूराला ! भाबड्या, अढाणी जमावाला दुष्टाच्यानें चिथावणी देणाऱ्या जात्यंध किंवा पक्षाध नरपशूंना अशा प्रकारची प्रार्थना करण्यात काय अर्थ ? उलट भीरुतेचा आणि शरणागतीचा आरोप येऊन विटंबनाच व्हावयाची कीं नाही ? ज्यांना तारतम्यबुद्धि नाही, सत्कृतींची बूज करावयाला अवश्य असलेला सुसंस्कृतपणा ज्याच्यापाशीं नाही आणि अन्यपक्षीयाच्या गुणाची किंवा कार्याची कदर करण्याइतकी सहृदयताहि ज्याच्या ठिकाणीं नाही, त्या संस्कृतिहीन, निर्बुद्ध नादानाना अशा प्रकारची विनंती आत्म

रक्षणासाठीं करणें म्हणजे स्वतःचा अपमान स्वतःच्या हातानीच करून घेण्यासारखें नाहीं काय ?

म्हणून, हा सगळा नाश, मन दगडासारखें घट्ट करून आणि बुद्धि बर्फासारखी बधिर करून, मला मुकाट्यानें सोमला पाहिजे. केवळ सामानाचा आणि संपत्तीचा नाशच नव्हे, तर जीवनधनाचाहि नाश ! माझी कामधेनूसारखी चाहेल तितका पैसा मला सुखेनैव मिळवून देणारी कामरूपिणी लेखणी ती नष्ट झालेली सारी संपत्ति पुन्हा प्राप्त करून देईल. पण जीवनधन ? माझा ग्रंथसंग्रह आणि माझी साहित्यसंपदा ? त्याचाहि नाश मला निमूटपणाने सहन केला पाहिजे. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यानंतर राज्यसत्ता हस्तगत करण्यासाठीं जे अंतःकलह आता सुरू झालेले आहेत आणि जे पूर्ण समाजक्रांति होऊन खरेंखुरें लोकराज्य स्थापन होईपर्यंत चालू रहावयाचे आहेत, त्या अंतःकलहाच्या स्फोटात आपण तूर्त अर्धवट होरपळून निघालों, आपली पूर्ण राखरागोळी होऊन गेली नाहीं, हें काय थोडें आहे ? कदाचित् तोहि दिवस पुढें मागें उगवेल ! तेव्हा, त्या जीवनधनाच्या नाशाबद्दल तरी विषाद काय मानावयाचा ? तें जीवनधन नष्ट झालें असलें, तरी जनमनाला मोहित करणारी माझी प्रभावशाली लेखणी आणि सर्व प्रकारच्या आघाताना पुरून उरणारी माझी सामर्थ्यशाली बुद्धि तर अव्याप कायम आहे ना ? मग मी काय म्हणून हळहळावें ? काय म्हणून हताश व्हावें ? अपमानित, निर्धन पण आत्मविश्वास चाणक्याप्रमाणें मीहि एकच प्रार्थना आणि तीहि कोणा मानवाजवळ नव्हे तर विश्वाचें नियमन करणाऱ्या अज्ञेय शिवशक्तिजवळ आर्तभावानें करीन—“ बुद्धिस्तु मागान्मम ! बुद्धिस्तु मागान्मम ! ”

×

×

×

“भाऊराव, जेवायला चलता ना ? प्रमिलाराजे वाट पहाताहेत खाली. सूर्य मावळून किती तरी वेळ झाला—”

मीनानें हळूच मागून येऊन मला बिलगून विचारलें

मी त्या विचाराच्या वादळांत इतका व्यग्र होऊन गेलों होतों कीं, तिचा तो हळुवार सुखस्पर्श मला प्रथम जाणवला नाहीं. पण क्षणार्धांत मी भानावर येऊन तिला विचारलें, “ काय म्हणतेस बेटा तूं !—”

“जेवायल नाहीं का चलायचं ? समोर पहा तरी काळोख कसा पडतोच तो—”

आणि, मीना म्हणाली, तें खरेंच होतें. संधिप्रकाश जरी आता बहुतेक लोपून गेला होता, तरी क्षितिजाच्या पश्चिम कोपऱ्यात काळसर लाल रंगाच्या शलाका अद्यापहि लक्षात होत्या. जणुं जखमी झालेल्या आकाशाच्या अंगावरले ते रक्ताचे वाळलेले ओघळच होते ! त्या अस्तंगत सायंप्रभंत उंच इमारतींच्या खिडकींचें एकाद दुसरें मिग आणि मधूनच आपले मोठाले पंख संयपणानें हलवीत उडत जाणारा बघला आपल्या लक्षाकीनं झाडानां काळवंडत चाललेल्या क्षितिजाला उजळीत होते उगट, झाडांचे काळे काळे उंच झुबके दाग शेंडे आनहि उगळ असलेल्या आकाशाका कळा-ग फाशीय असल्याचा भास होत होता. राजवाड्याच्या मागल्या काजूचा जो ओगाड रंगीचा झोना, त्यातील झाडातून वर उंचावणारे मंदिराचे एकाद दुसरें शिखर या अंगुळ, भीषण वातावरणात एवढ प्रचाराची मनाला उगळ होतील होतें, पण त्यातून होणारा गंभीर घड्यानाद जवळालें सामान्य जवळ पुढे गेल्या गेलें नसत याची आशा विपणन दृष्ट्यात प्रतिबिंबित करिता होता. त्यातलें फडफडणारी दिव्याची कणेत मिजून जाऊ नये म्हणून तो पदगखळी जाऊन घेऊन मंदिरादरम्यान जाणारी माविक वी म्हणजे जीवनातीत मांग याची भेद होत चाललेली क्षिति तट्ट होऊ नये म्हणून वडपडणाऱ्या मानवतेची करण मूर्तिच होती जणु सार्दी ! पण, दुहेन फोडून तरी जो गलका अजूनहि ऐकूं येत होता, तो ती भयानक स्तब्धता कृत्रिम असल्याची भीतिप्रद जाणीव मनाला देत होता

मी मीनाबरोबर खाली गेलों, तेव्हां पानें माडलेलीं होती, व प्रमिलाराजे आणि काकासाहेब आमची वाट पहात होते. मी डोक्याना पाणी लावून पाना-बर बसलों अज्ञावर अगदीं वासना नव्हती. तरीसुद्धा प्रमिलाराजाच्या प्रेमळ आप्रहामुळें जेवण रोजच्यासारखें झालें.

मी शेवटला भात घेत असतानाच फोन आल्यामुळें बाहेर गेलेले काकासाहेब आत येऊन म्हणाले, “रेशीमबाग मैदानावरील डॉ. हेडगेवार यांच्या समाधीवर हला केल्याची बातमी आताच आली, भाऊसाहेब ! डॉक्टरसाहेबाच्या मृत्यूला

दहा वर्षे झालीं असतील नाही ! १ वर्षापूर्वी वारलेल्या माणसाच्या समाधीवर हल्ला करण्याचं काय कारण आहे खरचरी ?— ”

डॉ हेडगेवार यांच्या समाधीवर हल्ला !— काकासाहेबांनी सांगितलेली ती बातमी ऐकताच मी तोंटापाशीं नेलेला घास तसाच टाकला आणि पानावरून उठलों. माझे मन विलक्षण क्षुब्ध होऊन गेलें होतें हात धुतल्याबरोबर हुज-च्याने पुढे केलेल्या पानदानातला विटा न घेतच मी काकासाहेबाना म्हटलें, “ मी वर जाऊन जरा पडतो थोडा वेळ उपासामुळें जेवण अंगात आलें लगेच आज— ”

मी तडक वर जाऊन कोखावर लेटलों आता अगार च गलाच पडला होता पण दिवागवाण्यानी १ दिवा लावण्याचें माहीं मला चुकें नाहीं. माझ्या मागेमागे हुज या वर आला आणि त्याने दिवा लावला. त्याबरोबर मी त्याला म्हटलें, “ मालातून एक दिवा ! मला गरज नाही दिवाधरी मी थोडा वेळ निष्पात पणन ! पणो सांगज आठे म्हणजे वर्दी दे मग लगेच - ”

मा निष्पात पणन ! पणो सांगज आठे म्हणजे वर्दी दे मग लगेच - ”

आणि सांगज ! पणो सांगज आठे म्हणजे वर्दी दे मग लगेच - ”

१९२४ च्या सप्टेंबरच्या ११ प्रमाणे मी नेमा नागपुरास नुकताच आलेलों होतो. ये. सागरकर यांना जेवण कृतवयाच्या फेरीपानी त्या वेळीं निवि जमा केला जात होता. डॉ हेडगेवार हे अर्जातच त्या कार्या प्रमुख होते त्या निधिमंडळीं ते दादना (ओगले) भेटावयाला आले असता मी त्यांना त्या दिवशीं प्रथम पाहिलें. दादांनीं माझी ओळख करून दिल्यावर ते हंसून उद्गारले, “ दादा, तुम्ही मुबईहून आगलेलें हें कोकणचं नव पार्लल आपल्या नागपूरच्या हवेंत टिकलं पाहिजे !— ”

“ पाहूं या काय होईल तें ! मी नाहीं का टिकलों ? मी तरी कोकणातूनच आलेला आहे— ”

“ पण तुम्हांला आता कोकणस्थ म्हणणार नाहीं कोणी, दादा ! इतके बदलून गेला आहात तुम्ही गेल्या वीस वर्षांत— ”

“ हेहि बदलतील— ”

पण त्याच्याशी अधिक न बोलता डॉक्टरसाहेब मला म्हणाले, “चलता का माडखोलकर, आमच्या घरी ? बाळ, तूहि चल रे—”

श्री बाळासाहेब ढवळे याना ते म्हणाले. आम्ही दोघे त्याच्याबरोबर त्याच्या त्या नव्या शुक्रवारीतल्या घरी गेलों

माडीवर गेल्यावर डॉक्टरसाहेब म्हणाले, “तुम्ही मुंबईचे आहात, माडखोलकर ! चहा हवाच असेल तुम्हाला. चहा माडा रे दोन कप—”

मोठाल्या झुपकेदार मिशा, गरगरीत टपोरे डोळे, माताचे वण असलेला काळा चेहरा आणि दुसऱ्याच्या मनात धाक उत्पन्न करणारा करडा आवाज !— त्यामुळे डॉक्टरसाहेब प्रथम मला उग्र, रागीट वाटले होते. पण, ज्या प्रेमाने त्यांनी मला चहाबद्दल विचारलें आणि ‘चहा माडण्या’चा हुकूम सोडला, त्यामुळे माझ्या किचित् बुजलेल्या मनाला धीर आला

चहा यावयाला वेळ होता तेवढ्या वेळात त्यांनी माझी चौकशी केली आणि ते बाळासाहेबाना म्हणाले, “याची परीक्षा पाहू या थोडी बाळ !—”

मला त्याच्या त्या उद्गाराचा अर्थ कळना.

तोच त्यांनी चटकन एक लोखंडी काब आम्हा दोघाच्यामध्ये ठेवली आणि ते बाळासाहेबाना म्हणाले, “उचल पाहू, बाळ—”

बाळासाहेबांनी मोठ्या परिश्रमाने ती काब हातभर उचलून खाली ठेवली नंतर डॉक्टर मला म्हणाले, “हं माडखोलकर, उचला पाहू—”

मला वाटलें होतें, आपल्यालाहि सहज उचलता येईल ती काब म्हणून मी उत्साहाने पुढें सरसावून ती हातीं घेण्याचा प्रयत्न केला पण सगळी शक्ति एकवटूनहि मला ती पुरती अंगुळभरहि वर उचलता आली नाही

“राहू दे ! चहा आणा पाहू !” डॉक्टरसाहेब हंसून उद्गारले

मी अगदी ओशाळून गेलों होतों. आम्हा दोघापुढें चहाचे कप ठेवून ते म्हणाले, “माडखोलकर, वाईट वाटून घ्यायचें कारण नाही. अजून नागपूरचं पाणी लागलेलें नाही तुम्हाला तें लागलें, म्हणजे उचलूं शकाल तुम्ही ही काब ! ही काब जो उचलिल, तोच टिकेल या नागपूरच्या लढाऊ वातावरणात—”

आणि, त्यानंतर पाच महिन्यांनी संक्रातीच्या दिवशी मी त्यांना भेटावयाला गेलों असता जेव्हा ती काब उचलून दाखवली, तेव्हा माझ्या पाठीवर दणकन

थाप मारून ते उद्गारले, “आता नागपुरात राह्यला लायक झालात तुम्ही, भाऊराव !—”

त्यानंतर चार महिन्यांनी अक्षयतृतीयेच्या दिवशी शाताबाईला पाहाण्यासाठी मी त्याच्याबरोबर श्री नवाथे याच्या घरी गेलो. माझे लग्न जमविण्याची सगळी खटपट त्यांनी केली, व ते आणि कै अण्णासाहेब मेहेंदळे याच्या प्रयत्नामुळेच माझे लग्न होऊ शकले कारण मी त्या वेळी फक्त एक ट्रंकभर पुस्तके बरोबर घेऊन आलेला एकाकी, अनोळखी तरुण मुलगा होतो मला नागपुरात ना आप्त ना इष्ट मी ब्राम्हण आहे की नाही, याबद्दल सुद्धा सर्वांना शंका ‘महाराष्ट्र’ कचेरीतून मिळणाऱ्या पगाराव्यतिरिक्त एक कपार्दिकहि मजजवळ नव्हती त्यामुळे श्री. नवाथे हे साहजिकच आपली एकुलती एक मुलगी मला द्यावयाला थोडे काळू करीत होते पण डॉक्टरसाहेबांनी त्यांना भीड घातली आणि त्याच्या घरी मला ते घेऊन गेले

मुलगी पाहून आम्ही परत फिरल्यावर वाटेत आण्णासाहेब म्हणाले, “काय डॉक्टरसाहेब, भाऊरावाच्या मानानं मुलगी जरा उणीच आहे नाही ?—”

तेव्हा डॉक्टरसाहेब एकदम त्याच्याकडे रोखून पाहून उद्गारले, “गोरं कातडं नाही म्हणून म्हणता होय तुम्ही अण्णा, हें ! अहो, भाऊरावाच्या अंगात भरपूर रक्त नाही, म्हणून गोरे वाटतात ते आपल्याला ! मुलगी काळी-सावळी असली, तरी तरतरीत न् हुषार आहे याना चागली जोड होईल संसारात—”

आणि त्याचा तो आशीर्वाद पुढे अनेक अर्थानी खरा झाला.

पण, त्यानंतर दीड वर्षांनी खान-मालिनी विवाहाचें जें समर्थन मी ‘स्वतंत्र भारता’त लेख लिहून केलें, त्यामुळे त्याची माझ्यावरील माया अगदीं उडून गेली त्यांनी काहीं दिवस माझ्यांशीं बोलणेंहि सोडून दिलें होतें पण, गणेशोत्सवामध्ये महालक्ष्म्याच्या जेवणाच्या दिवशी झालेल्या हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यात मला मार बसल्याचें कळतांच आपला सगळा राग गिळून ते माझ्या समाचाराला आले

माझ्या डोक्यावर लाठीचे तडाखे बसल्यामुळे डोकें बांधलेलें होतें. म्हणून

ते हसत हसत म्हणाले, “मुसलमानाच्या काठीचे तडाखे बसल्यामुळे तरी डोकं ताळ्यावर आळं असेल आता तुमचं असं समजतों मी !—”

“डॉक्टरसाहेब, डोक्याला बाहेरून तडाखे बसल्यामुळे आतलीं मतं बदलायचं काही कारण नाही—”

“मग हिंदु सुलींनीं मुसलमानाशीं लग्न करावीत असं म्हणणं आहे का अजूनहि तुमचं ?—”

“असं माझं म्हणणं कधींच नव्हतं, डॉक्टरसाहेब ! तुम्ही विनाकारण येरसमज करून घेऊन खोलां आहांत माझे म्हणण फक्त एवढंच आहे कीं, हिंदु आणि मुसलमान यांच्यात, घर्मांतर करावें न लागता, विवाह झाले पाहिजेत गेलीं आठशें वर्षां हे दोन समाज आपल्या देशांत एकत्र गढात आलेले आहेत पण त्यांच्यात कोणत्याहि प्रकारचें सौहार्द कोणत्याहि प्रकारची जवळीक नाही शरीरांत जसा एकाचा बाहेरचा पुसळला उदार्थ मृतत रुपत, अंचत, मलत राहतो, तसे मुसलमान भारतीय राष्ट्रस्थितात गेली आठ शतके अद्वैत सलत राहिलेले आहेत त्याचा आतां मी तसा छरणे क्रिया त्याचा थालपून उगारि : मय बाही अवा स्थिती मया अममया काणे, हिंदु समाजाशीं एकात्री करत घेणें एवडा एवत उपाय उरतो—”

“म्हणजे ते एकमेकांना एकी दिव्यानं माध्य होईल म्हणता ?—”

“डॉक्टरसाहेब, रागाळ नका. थोडं आगरी ऐकून घ्या मला मोगालाहि आपला धर्म सोडावा न लागतां अन्यधर्मीयाशीं विवाह करता आला, तर वैमनस्य किंवा कटुता उत्पन्न न होना दोन्ही समाज एकमेकांच्या जवळ येणार नाहीत का ? माझी कल्पना अशी आहे कीं, या भरतखंडात एकात्म हिंदु राष्ट्र जर आपल्याला स्थापन करावयाचें असेल, तर येथें येऊन स्थायिक झालेल्या साऱ्या भिन्न धर्माच्या, वंशाच्या आणि वर्णाच्या लोकांना आपण हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेंत आणले पाहिजेत, धर्मानें जरी नव्हे तरी संस्कृतीनें हिंदु करून घेतले पाहिजेत यालाच मी व्यापक, विशाल हिंदुत्व म्हणतो, व त्या हिंदुत्वाचा विकास होण्यासाठीं, त्याचा प्रसार होण्यासाठीं मला आंतरधर्मीय आणि आंतरराष्ट्रीय विवाह अपरिहार्य आणि आवश्यक वाटतात त्याशिवाय आपण एकात्म हिंदु राष्ट्र निर्माण करूं शकणार नाहीं; व आपल्या देशात राहणारा प्रत्येक विधर्मीय हा आपला शत्रु

होऊन बसेल. चीन : जि जपान या देशांत जर अशा प्रकारचे आंतरधर्मीय विवाह होतात, त्या देशातील एकाच कुटुंबांत जर बौद्ध, ख्रिस्ती किंवा मुसलमान व्यक्ती सुखाने नांदू शकतात तर हिंदुस्थानांत ते का घडू नये ? फक्त हिंदूंनी आपली पराभूत घाबरट वृत्ति सोडून दिली पाहिजे. त्यांना असा विश्वास वाटला पाहिजे की, आपण ज्याला जवळ करू तो आपला होईल ! माझी विशाल हिंदु-त्वाची कल्पना आपण समजावून घ्या, डॉक्टरसाहेब. उगाच रागावू नका—”

डॉक्टरसाहेब काही वेळ स्तब्ध होते नंतर ते मला म्हणाले, “ तुम्ही उच्चकी आहात, भाऊराव ! काही तरी जगावेगळी विक्षिप्त कल्पना काढायची न आपण इतरापेक्षा शहाणे अहोत अस दाखवायचं अशा वृत्ति आहे तुमची—”

मी त्यांना काही उत्तर दिलें नाहीं पण, तेव्हापासून त्यांच्या मनात माझ्या-विषयी जो निकल्प उत्पन्न झाला, तो कायमच.

तथापि, सधाच्या सनाळीतलं छायाळा ते विपत्तीने मज्जा पोलावीत, व मजून नान मी जातहि असे एकदा तद्वा वर्गाच्या चंद्रशेखरला घेऊन मी अवायरी रमणातील छावणीला गेलों अमला ते त्याला जवळ घेऊन मला म्हणाले, “भाऊराव, देऊन आता मी तुम्हाला मोठा तयारीत ठेवतो—”

“ डॉक्टरसाहेब, तुम्हाला ज्ञाते की ! मी भितका तुमचा आहे, नितकाच चंद्रशेखरहि तुमचा आहे—”

‘ नाही, नाही तुम्ही जग खरोखी मागे अगतेत, तर तुम्हाला मोठर पाठवून आणावे लागले नमने मला आज इथ दहा वर्षांपूर्वी तुम्ही माझे होतात. पण त्यानंतर तुम्हाली पत्र फुटले—”

पण एकदा मात्र मी त्याचा सपशेल पराभव केला

सधाच्या विजयादशमीच्या कार्यक्रमाची बातमी घेऊन ते ‘महाराष्ट्र’ कचेरीत आले होते सधाच्या कार्यक्रमाची बातमी अमुक जागी अमुक एका पद्धतीने छापली गेली पाहिजे, असा त्याचा आग्रह असे, व तो आम्ही आपुलकीने मानीत असूं पण, त्या दिवशी त्यांनी कार्यक्रम माझ्या हाती दिला आणि मी त्यावर नजर टाकली मात्र, माझा राग अनावर उसळून मी उद्गारलों—

“ डॉक्टरसाहेब, काय आरंभलय तुम्ही हें ? —”

“ काय झालं ? कय चुकलं आमचं ? —”

त्यांनीं आश्चर्यानें विचारलें.

“सगळच चुकलेंय ! तुम्ही ज्या या गृहस्थाना आपल्या विजयादशमाच्या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष केले आहेत, ते तुरुंगाचे सुपरिटेंडेंट होते एका काळी, व ठाण्याच्या तुरुंगावर ते मुख्य अधिकारी असताना ‘काळ’कर्त्या पराजप्याना त्यांनीं मीठ द्यायचें नाकारलें होतं ! अशा इसमाला का तुम्ही आपल्या स्वयं-सेवकापुढें आदर्श म्हणून उपदेश करावयाला उभा करणार आहात ?—”

दादा हें संभाषण ऐकत जवळच उभे होते ते म्हणाले, “अहो, डॉक्टर, ही याची टीका अगदीं रास्त आहे जेल सुपरिटेंडेंट आणि पोलिस सुपरिटेंडेंट यांना जर तुम्ही आपल्या दसऱ्याच्या उत्सवाचे अध्यक्ष केलेत, तर तुमचा कार्यक्रम ठळक जागीं काय म्हणून द्यावा आम्ही ? अहो, ज्या माणसानें पराजप्याना न सावरकगना तुरुंगात वाईट वागवलें, त्याला जर तुम्ही आपल्या उत्सवाचे अध्यक्ष करूं लागलात, तर देशभक्त आणि देशद्रोही यात फरक तो काय राहिला ? —”

मला वाटतें, तो पहिला आणि शेवटचाच दिवस कीं, ज्या दिवशीं डॉक्टर-साहेब आम्हाला काहीं उत्तर न देता आपला सोटा उचलून मुक्ताव्यानें उठून गेले.

पण, असल्या कोणत्याच विक्रंपामुळें किंवा विवादांमुळें त्याच्या मज-विषयींच्या वात्सल्यभावात मात्र कधीं अंतर पडेलें नाहीं.

आम्ही ‘शातानिवासा’त रहावयाला आल्यावर ते एकदा ‘महाराष्ट्र’ कचेरीत काहीं कामासाठीं आले असता मला म्हणाले, “तुम्ही आमचा वेटाळ सोडून आता दुसऱ्या वेटाळात राहिला गेलात, भाऊराव—”

“हो. पण त्यामुळें काहीं फरक पडायचें कारण नाहीं, डॉक्टरसाहेब. मी कुठहि राहिलों, तरी तुमचाच आहे—”

आणि मी त्याना ‘शातानिवासा’ला भेट देण्याची आग्रहपूर्वक विनंती केली. त्याप्रमाणें दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं कै. अण्णासाहेब मेहेंदळे याच्यासह ते आमच्या घरीं आले. ‘जलपान’ झाल्यावर ते अण्णासाहेबाना म्हणाले, “तुम्हाला आठवतं अण्णा, आपण जेव्हा चिटणीसपुऱ्यात मिराबाईला पाहिला गेलों होतो, तेव्हां विश्वनाथराव आपली एकुलती एक लाडकी मुलगी याना

यायला राजी नव्हते घर ना दार अशी त्या वेळीं याची अवस्था होती. पण, मी विश्वनाथरावांची समजूत घातली हे नाव काढताळ म्हणून न तें खरं ठरलं अखेर सगळ्या दृष्टीनीं—”

“डॉक्टरसाहेब, तुमच्या आशीर्वादाचा प्रभाव आहे हा—”

“तितकाच तुमच्या गुणाचाहि आहे ! पण, मला वाईट एवढंच वाटतं की, त्या गुणाचा माझ्या कार्याला मात्र काहीं उपयोग नाही. तुम्ही नागपूरला आल्यावर पहिल्या वर्षी जी आपली बैठक होती, तिची मजा काहीं पुन्हा येणार नाही आता ते दिवस गेले आणि तीं माणसंहि गेलीं तुम्ही न दादा घोरपडे या दोषाविषयीं मला फार उमेद होती. तुम्ही दादाला बहकवलंत का दादानं तुम्हाला बहकवल काहीं कल्पना नाही मला ! पण तुम्ही दोघेहि माझ्यापासून दूर गेलात—”

त्यानीं बोलता बोलता उसासा टाकला. मी काहीं बोललो नाही तेच नंतर थोड्या वेळानें म्हणाले, “तुम्ही माझ्यापासून कितीहि दूर गेला असलात भाऊराव, तरी मला नेहमी असं वाटतं की, तुम्ही जवळच आहात—”

“त्याचं कारण आहे, डॉक्टरसाहेब. तुमच्या आणि माझ्या मनोवृत्तीत असं काहीं तरी साधर्म्य आहे की, त्यामुळें आपण एकमेकांपासून कितीहि दूर गेलों, तरी आपली जवळीक कवीं तुटणार नाही—”

माझी ती उपपत्ति ऐकून ते मनापासून हंसले आणि म्हणाले, “म्हणूनच इतके मतभेद होऊनहि मला असं वाटतं की, या विक्षिप्त, जिद्दी माढखोलकरावर आपला हक्क आहे आपण मध्यरात्री त्याचा हात धरून काम घेऊं शकतों आपलं त्याच्याकडून !—”

“कारण मी खरोखरीच तुमचा आहे डॉक्टरसाहेब !”

—अशा अनेक आठवणींच्या ऊर्मी माझ्या मनात उचंबळून आल्या आणि आतांपर्यंत न ओलावलेल्या जळत्या डोळ्यात आसवें दाटलीं—

—कारण डॉ हेडगेवार याच्या समाधीचा विध्वंस हा नुसता विध्वंस नव्हता, तर ती मानवी जीवनातल्या सगळ्या पावित्र्याची पायमल्ली, मानवतेच्या मागल्याची विटंबना होती ! त्या समाधीवर ज्यानीं हात टाकला, त्यांना आपण माणुसकीला काळिमा फासणारे कोणतें घृणारूपद कृत्य करीत आहोंत, याची

थोडी तरी कल्पना होती का ? ज्यानें आमरण ब्रम्हचर्य व्रतानें राहून आपलें सर्व आयुष्य देशसेवेत व्यतीत केलें, १९२० पासून १९३२ पर्यंत काँग्रेसच्या प्रत्येक चळवळींत ईश्वरनें भाग घेऊन ज्यानें पुनः पुन्हा बंदिवास भोगला आणि देशाच्या उद्धाराशिवाय अन्य कोणताहि विचार ज्याच्या मनाला स्वप्नांतहि कधीं शिवला नाही, त्या परम त्यागी, पुण्यशील, स्वातंत्र्योपासकाच्या अस्थींचा अपमान ! यापरतें निंद्य कृत्य दुसरे कोणतें असूं शकेल ? मृताविषयीं अनादरानें बोलू सुद्धा नये, असा सामान्य शिष्टाचार, अशा मानवी नीति आहे त्यातून हा मृत तर असा कीं, ज्याच्या मनाची निर्व्याजता, चारित्र्याची विमलता, जीवनाची तेजस्विता आणि यागाची निरपेक्षता पाहून त्याच्या सप्ताधिष्ठे कोणाचेहि मस्तक निरतिशय आदराने नम्र व्हावें ! अशा वीरान्ध्याच्या समाधीचा विश्वास ? हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला, तो काय त्याच्या स्वातंत्र्यासाठीं आत्मयज्ञ केलेल्या राष्ट्रसेवकाच्या कृतींची, स्मृतींची आणि अस्थींची असा अमानुष उपमर्द करण्याची सुभा पक्षद्वेषानें आणि जातिद्वेषानें अध झालेल्या आततायां नराधमांना मिळावी म्हणून ? दहा वर्षांपूर्वी दिवंगत झालेल्या त्या देशभक्ताचा गांधीवधार्शी काय संबंध होता ? राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचें आजचें धोरण कोणाला मान्य होईल वा न होईल पण, १९२६ सालच्या गणेशोत्सवांत नागपुरात झालेल्या हिंदु-मुस्लिम दंग्यापासून योग्य बोध घेऊन हिंदु जनतेंत भारतीय संस्कृतिविषयींची निष्ठा आणि तिच्या रक्षणासाठीं झगडण्याचें सामर्थ्य निर्माण करण्याच्या ज्या एकमेव उद्देशानें डॉक्टरसाहेबानीं संघ स्थापन केला, त्या उद्देशात खरोखरी अनुचित किंवा आक्षेपार्ह काय होतें ? सघाचें आवाहन आणि आकर्षण जर एका जातीपुरतें किंवा एका प्रांतापुरतें मर्यादित असते, तर अवघ्या वीस वर्षांत लाहोरपासून म्हैसूरपर्यंत त्याचा व्याप कसा विस्तारला असता ? किंबहुना, जात आणि प्रांत याच्यापलिकडे पहाण्याची जी दृष्टि डॉक्टरसाहेबानीं सघाच्या ठिकाणीं उत्पन्न केली, ती इतकी कडवी आहे कीं, १९४७ च्या मेमध्ये संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीविषयीं बोलणें करण्यासाठीं जेव्हा मी गुरुजींकडे गेलों होतों, तेव्हा सघाच्या त्या व्रतस्थ, मितभाषी नेत्यानें मला उत्तर दिलें, “ भाऊसाहेब, संघ प्रांत मानीत नाही, जात मानीत नाही, भाषा मानीत नाही, संघ फक्त भारत आणि भारतीय संस्कृति यांना मानतो ! ”

आणि, संघाच्या या विशिष्ट भारतीय धोरणासंबंधीची घोषणा त्यांनी नंतर वसंतसंमेलनात जाहीर रीतीने केली. डॉ. हेडगेवार यांचे सारे जीवन या विराट् भारतीयत्वाच्या साक्षात्काराने परिपूत आणि प्रभावित झालेले होते.

आणि, जाति, प्रांत किंवा भाषा पक्ष्या पळीकडे अमलले, त्यांच्या अतीत आणि त्यांच्याहून उच्चतम अमलले. विरार भारतीयत्व पहाण्याची आणि त्या भारतीयत्वाच्या रक्षणार्थ जगण्याची विशाल, तेजस्वी वृत्ति हिंदु समाजात उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न उगा पवित्रासाठी वीगाण्याने आमरण अज्ञात राहून केला, त्याच्या अर्थाचा समान ? त्याच्या गमाधीचा विध्वंस ? आपण हे काय करीत आहोत, चांगले काय आणि नृणय कृत्य आपल्या हातून घडत आहे, याची कल्पना तरी आहे का या विध्वंसका ? —

—जिव्हारी अखम झालेला पक्ष्याप्रमाणे माझे मन सारखे तडफडत होते, त्या पक्ष्याचे पंख फडफडत राहिले, पण त्याला जागचे हलता, उडता येऊ नये, तशी अवस्था झाली होती, साड्या मंत्त, प्रक्षुब्ध, प्रमाथी पण अगतिक मनाची ! —

×

×

×

—त्या अतर्बाह्य कालोखात माझे मन तडफडत, धडपडत, चाचपडत असतानाच माझ्या कानावर हाक आली —

“ भाऊसाहेब, महाराज बोलवताहेत आपल्याला ? — ”

श्री शिर्के दिवा लावून आत आले. मी लगेच कोचावरून उठलो आणि त्यांना विचारले, “ बालिंगसाहेब आले आहेत का ? — ”

“ नाही महाराज एकट्या आहेत खाली — ”

मी त्यांच्या पाठोपाठ खाली आलो. महाराज दाराशी उभे राहून श्रोते टेलरिंग कंपनीचे श्री श्रोते यांच्याशी बोलत होते. मला पहाताच ते उद्गारले, —

“ भाऊसाहेब, आपल्या गोपाळरावांचे घर अगदी साफ केले गुंडांनी, नू ते घरातल्या सगळ्या मडळीसह रस्त्यावर येऊन बसले आहेत असं सांगताहेत हे. मला वाटतं, आपण जाऊन आणले पाहिजे त्यांना इथं — ”

“हो, मलाहि असच वाटतं, महाराज. कफर्यू लागल्यावर ज्या अर्थी त्यांचे घर लुटलं गेलं, त्या अर्थी ते जर रात्रभर तिथंच राह्यले तशा स्थितीत, तर कदाचित् अपाय होईल त्याच्या जिवाला म्हणून आपण त्यांना इथं घेऊन यावं हें उत्तम—”

“मी कोतवालीत फोन करून पोलीस लॉरी बोलावतो, न मग जातो आणायला त्यांना. आपला उपास सुटला ना? इतजाम बरोबर होता ना जेवणाचा?—”

“स्वतः प्रमिलाराजे जातीनं हजार होत्या, न काकासाहेबहि होते आपल्या घरी काय कमी आहे, महाराज?—”

“भाऊसाहेब, माझ्या मनात सारख येतंय की, आज ज्याची घर लुटली न जाळली गेली, त्यांना इथ आणाव न त्याची सगळी सोय आपण करावी. पण आईसाहेब इथ नाहीत राजारामसिंगहि नाहीत. त्यामुळे मोठी पचाईत झाली आहे बघा! आमच्याकडे जागेला काळ नाही. पण, इतक्या कुटुंबाची व्यवस्था करायची, म्हणजे कुणीतरी सारखं उभ राह्यल पाहिजे खडा पदारा देत. अशा कामाला आईसाहेबच पुऱ्या पडतात आमच्या. त्या नाहीत, त्यामुळे निरुपाय झाला आहे माझा. पण, आता आधी आपण गोपाळरावाना आणू या—”

आणि त्यांनी आत जाऊन कोतवालीत फोन केला

दहा मिनिटांच्या आतच दोन लॉऱ्या आल्या. प्रत्येक लॉरीत बडुक घेतलेले तीन पोलिस आणि एक सब इन्स्पेक्टर होता. लॉऱ्या दाराशी येऊन उभ्या रहाताच महाराज म्हणाले,—

“मी घेऊन येतो गोपाळरावाना —”

“मी येतो आपल्याबरोबर—”

“काही गरज नाही आपण येण्याची. आम्ही दहा मिनिटात येतो त्यांना घेऊन. आपण माझ्याबरोबर गाडीत दिसलात म्हणजे मी आपल्याला इथ आणून ठेवल्याची बातमी शहरभर फैलावेल—”

महाराज हंसून उद्गारले आणि आपल्या मोटारीत बसले.

—पाठकाच्या घराची लूट झाल्याची बातमी ऐकल्यापासून माझे मन अत्यंत बेचैन झाले होते. आपण ‘तरुण भारता’चे संपादक असल्यामुळे आपलं घर लुटलं गेलं, अशा भ्रमात मी आतापर्यंत होतो पण त्या बातमीमुळे लुटा-

लुटीच्या आणि दंगलीच्या स्वरूपावर अगदी निराळाच भेसूर प्रकाश पडला. श्री गोपाळराव पाठक हे कट्टे काँग्रेसभक्त होते, व श्री रामभाऊ साखरदाडे याचा सार्वजनिक जीवनाशी कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नव्हता उलट, पक्ष किंवा जात पात न पाहता सर्वांचा सारख्याच प्रेमाने सत्कार करणारे उदार, आतिथ्यशील गृहस्थ म्हणून रामभाऊची ख्याति होती त्याचा ओढा असल्याच, तर काँग्रेसकडे होता अशा स्थितीत, पाठक आणि साखरदाडे यांच्या घराची जी लूट कफर्यू जारी झाल्यानंतर तास दीड तासाने अगदी संथपणाने करण्यात आली, ती ते दोघे केवळ ब्राह्मण आहेत एवढ्याच एका कारणामुळे तर नसेल ? अशा प्रकारच्या राजकीय प्रक्षोभात डॉ. पराजपे याच्यासारख्या प्रतिपक्षीयाच्या घरावर हल्ला करण्यात यावा किंबहुना पाध्ये, ताम्हनकर, गोखले प्रभृति ब्राह्मण व्यापाऱ्यांची दुकाने लुटलीं जावीत, हेहि एक वेळ समजू शकते. पण पाठक आणि साखरदाडे यांच्या घराची लूट का व्हावी ? ते दोघे ब्राह्मण असल्यामुळेच जर केवळ त्यांच्या घरावर ही संक्रात आली असेल, तर साखरदाड्याच्या घरापासून पुरत्या फर्लांगाच्याहि अंतरावर नसलेले कोठीवानाचे घर तरी गुंडाच्या तावडीत सापडले नसेल कशावरून ? आणि त्याच्या घराची जर लूट झाली असली, तर शाताबाई तेथून कोठे गेली असेल ?—

—या विचारात मी तळमळत असतानाच दारात लॉन्चा येऊन उभ्या राहिल्याचा आवाज आला तत्क्षणीच मी उठून बाहेर आलो. श्री गोपाळराव पाठक, त्याच्या वृद्ध मातोश्री, सौ विमलाबाई पाठक, गोपाळरावजींचे दोघे धाकटे बंधु आणि इतर कुटुंबपरिवार लोंरीतून खाली उतरत होता. नेहमी मोटारीतून हिंडणाऱ्या गोपाळरावाच्या पायात आज चपलासुद्धा नव्हत्या, व त्याचा तो हिटलरसारखा भासणारा हंसतमुख चेहरा आज उदास, ओढ लागल्यागत दिसत होता.

तथापि मला पहाताच ते हंसून उद्गारले, “ काय भाऊराव आम्ही आलों अखेर तुमच्या सोबतीला !— ”

“ मला कधीं वाटलं नव्हतं गोपाळराव, तुमच्यावरहि असा प्रसंग येईल न तुम्हालाहि माझ्याप्रमाणे निरावार होऊन इथ यावं लागेल म्हणून !— ”

नि. क. ८

“मलाहि हें कोडें आहे एक तुमच्याप्रमाणचं, भाऊराव ! तुमच्या घराची लूट चालूं असतानाच दुपारीं अडीचच्या सुमारास चतर्जीनीं फोन करून मला धोक्याचा इशारा दिला. तेव्हापासून मी सारखा फोन हातात घेऊन बसलों होतो, न शक्य त्या सगळ्या अधिकाऱ्यांना फोन केले मी संरक्षण मिळण्यासाठीं पण शेवटपर्यंत कोणी आलं नाही माझ्या हातातला फोन हिसकावून घेऊन तो फोडून टाकण्यात आल्यावर मी समोर मॉडेल मिल्समध्ये जाऊन फोन केला. पण काही उपयोग झाला नाही स्वतःच्या डोक्यादेखत स्वतःच्या घराची लूट झालेली पहावी लागली मला मुकाट्यानं—”

ते वैतागानें उद्गारले त्याच्या त्या उद्गारात विलक्षण कटुता, विलक्षण चीड भरलेली होती.

“आणि हा सगळा प्रकार कफर्यू लागल्यावर घडला मी घराची लूट पहात रस्त्यात उभा असता दोन मोटारीहि गेल्या त्या रस्त्यानं पण कोणी हुंकून पाह्यलं नाही आमच्याकडे ! एकदा अस वाटलं कीं, इथच रहावं आता उध्वस्त केलेल्या या ओसाड घरात रात्रभर ! आणखी जें काय व्हायचं असेल आपलं, तें होऊन जाऊं दे एकदा ! पण राजेसाहेब स्वतः न्यायला आल्यामुळें यावं लागल इथं—”

“तुमच्यानंतर आणखी कोणाकोणाच्या घराची लूट झाली ?—”

“तुमच्या घरापासून तो थेट साखरदाऱ्याच्या घरापर्यंत माडींकर, हरदास, पारळकर, कुलकर्णी, सालपेकर, देशपांडे, धिरणीकर वगैरे जेवढे कोणी ब्राह्मण म्हणून त्या रस्त्यावर होते, तेवढ्या सगळ्यांच्या घराची लूट झाली आणि मजा अशी कीं, यापैकीं काहीं घरं महालात कफर्यूचा पुकारा होत असताना लुटलीं गेलीं ! इकडे कफर्यूची दवंडी चालली होती आणि तिकडे लुटीचा धडाका सुरू होता !—”

“पण तुम्ही इतके फोन करूनहि कोणीच मदतीला येऊं नये तुमच्या हें नवल नव्हे का ?—”

‘मी सांगितलं ना तुम्हाला माझ्या हातातला फोन काढून घेतला जाईपर्यंत मी प्रत्येक अधिकाऱ्याला फोन करून पाह्यला म्हणून ! जो तो मला आश्वासन देत होता, “मैं अभी मदत भेज रहा हूँ ! पण अखेरपर्यंत कोणीहि आलं नाही. मला राहून राहून चमत्कार वाटतोय तो याच गोष्टीचा !—”

गोपाळराव अगदीं चिडून बोलत होते. त्यांनीं साऱ्या प्रसंगाचें इत्थंभूत वर्णन केलें तें ऐकून मला पुष्कळच नवीन बोध झाला शेवटीं मी त्यांना म्हटले—

“मला काल सकाळपासून निश्चित कल्पना होती असं काहीं तरी होणार असल्याची. पण, मला सारखं वाटे, आपलं मंत्रिमंडळ काहीं हाताबाहेर जाऊ देणार नाही परिस्थिति ज्या अर्थी शहरात उघड उघड गेले दोन दिवस हा प्रचार चालू आहे, त्या अर्थी मंत्रिमंडळालाहि कल्पना असलीच पाहिजे सगळ्या गोष्टींची रविवारी दुपारीच मी बाबुराव उळाभाजे यांना आमच्या कचेरीत बोलावून पडितजींच्या कानावर सगळ्या गोष्टी घालण्याची सूचना केली होती—”

“पण भाऊराव, प मिश्र इथें नाहींत ते जर आज इथें असते, तर गोष्टी कधीं गेल्या नसत्या या थराला—”

“महाराजांनीं सांगितलं मला दुपारीं ते दिल्लीला गेले असल्याचं. प मिश्र जर नागपुरात असते, तर बदोबस्ताच्या बाबतीत इतकी दिरगाई आणि ढिलाई खचित होती ना, हें मलाहि मान्य आहे पण, ते नसले, म्हणून काय झालं ? पोलिस खातं तर जाग्यावर होतं ना ? मी तर अस ऐकलं कीं, पोलिस अधिकाऱ्याच्या डोक्यासमोर काही ठिकाणीं लुटालूट न जाळपोळ झाली—”

“झाली अगदी ! माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून मी सुद्धा म्हणूं शकेन असं ! माझ्यासारख्या माणसाला ज्या अर्थी फोन करून मदत मिळूं शकत नाहीं, त्या अर्थी दुसऱ्याच्या बाबतीत काय झालं असेल, याची कल्पना करणं कठीण नाहीं, भाऊराव—”

मी काहीं बोललों नाहीं त्याचा संताप मला अगदीं न्याय्य वाटला काहीं वेळानें त्यांनीं मला विचारलें, “तुमची सगळी मंडळी आली इथं ? —”

“नाहीं फक्त मी आज दुपारीं महाराजांची मोटार आल्यामुळें दोघा मुलाना घेऊन येथें आलों दादा आणि ताई चिचिभुवनला आहेत, न शाताबाई आणि तिची आत्या कोठीवानाकडे आहेत त्याचें घर तर सुरक्षित आहे ना अद्याप ? —”

“बहुधा असावं ! रामभाऊ साखरदाज्याच्या घरापाशींच गुंडाना लुटालूट आटोपती घ्यावी लागली अस दिसतं पण, मला वाटतं, तुम्ही शाताबाईंना

इथं आणलेलं बरं ! अनायास पोलिसच्या लॉन्ग्या आहेत आपल्यापाशीं तुम्ही आतासुद्धा आणायला हरकत नाही त्यांना. कोठीवानाच्या घरापेक्षा इथे केव्हाहि सुरक्षितता जास्त आहे—”

“ बरोबर आहे तुमचं म्हणणं, गोपाळराव मला तर चिचभुवनला जाऊन दादाताईनासुद्धा इथे आणायची इच्छा आहे कारण, हें लुटालुटोचं न जाळ-पोळीच सत्र तिथपर्यंत पोंचल्याशिवाय रहाणार नाहीं, असा अंदाज आहे माझा — ”

“ तो अंदाज काहीं चूक नाही. कारण, आमच्या घराची लूट होत असताना मी ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष पाहिल्या, त्यावरून हा सारा प्रकार काहीं एका पद्धतीनं घडून आलेला आहे, याबद्दल मला शंका उरलेली नाही पण सध्या शाताबाईंना तर घेऊन येऊं या आपण, म्हणजे त्या निमित्तानं त्या भागातली परिस्थिती काय आहे, याचीहि कल्पना येऊन जाईल आपल्याला मला आमच्या बाबुराव वैयाच्या घराबद्दल काळजी वाटतेय थोडी. आपण कोठीवानांकडे गेलों, म्हणजे तीहि काळजी दूर होईल अनायसं -- ”

“ ठीक आहे चला—”

आम्ही लगेच लॉरींत बसलों लॉरी महालातून जात असता गोखले, ताम्हनकर प्रभृतींची जाळलेलीं दुकानें, रस्त्यात पसरलेले आगीच्या बंबाचे कापडी नळ, बंदोबस्तासाठीं म्हणून उभे असलेले कॉन्ग्रेसचे स्वयंसेवक आणि गस्त घालणारे सशस्त्र पोलिस त्या निर्मनुष्य, भयाण रस्त्यात आमच्या दृष्टीस पडले

कोठीवानाच्या घरासमोर लॉरी थांबताच मी खाली उतरून हाक मारली,
“ शंकरराव—”

त्याबरोबर आतून आवाज आला, “ कोण आहे ?—”

“ मी माडखोलकर --”

तत्क्षणींच दार उघडून शंकरराव पुढें आले आणि त्यांनीं विचारलें “ भाऊ-साहेब, कसे आलात तुम्ही ?—”

“ गोपाळराव न मी या पोलिस लॉरीतून आलों मुद्दाम शाताबाईंना न्यायला--”

“ तुम्ही कुठं नेणार आहांत त्यांना भाऊराव ? त्या आमच्याकडे असलेल्या काय वाईट आहेत ?—”

त्यांच्यामार्गे उभ्या असलेल्या सुशीलाबाईंनी विचारलें.

“ आम्ही राजवाड्यांत नेणार आहोंत त्यांना. तुमच्या घरापेक्षां तिथं सुरक्षितता जास्त आहे हें तुम्हालाहि मान्य होईल, सुशीलाबाई. शिवाय, त्या तुमच्याकडे असल्याचें जर मोहोल्ल्यांतल्या लोकांना कळलं, तर ते सूडबुद्धीनं त्रास देतील तुम्हांला उगाच—”

“ तो त्रास आम्ही पाहून घेऊं, भाऊराव ! नाही तरी आजच्या घटकेला आम्ही ब्राह्मण आहोंत एवढी एक गोष्ट सुद्धां आम्हांला त्रास द्यायला पुरे आहे—”

शंकरराव बेपर्वाईने हंसून उद्गारले. तोंच सुशीलाबाई म्हणाल्या—

“ आमची हरकत नाही भाऊराव, तुम्ही त्यांना नेणार असाल तर. पण त्यांना आमच्याकडे राह्यला जास्त बरं वाटेल अशी समजूत आहे माझी—”

“ तुम्ही म्हणतां तें मलाहि पटतं, सुशीलाबाई. पण, मीनांनं दुपारपासून सारखा हट्ट धरला आहे त्या दोघांच्या भेटीसाठीं. आणखी असंहि एक वाटतें मनाला कीं, नाही तरी आतां ज्या अर्थी स्वतःच्या घरांतून आम्ही बाहेर पडलों आहोंत अशा रीतीनं, त्या अर्थी जिथं कुठं नशिबानं आसरा मिळेल तिथं एकत्र रहावं सर्वांनीं म्हणजे तेवढाच आधार वाटतो एकमेकांचा एकमेकांना—”

“ तुमचं म्हणणं खरं आहे, भाऊराव. तुम्ही आंत या आणि स्वतःच बोलीं शांताबाईशीं—”

मी एकदाच त्या दोघांच्या पाठोपाठ आंत गेलों. मला पहातांच शांताबाईला रडूं कोसळलें आणि ती उद्गारली—

“ तुम्ही केव्हां एकदां दृष्टीस पडाल असं झालं होतं मला. आम्ही दोघी इथं सुरक्षित आलों खऱ्या. पण, मला सारखं वाटे, तुम्हांला दुपारीं मोटारींतून नेलें, तें कांहीं दगाफटका करण्यासाठीं तर नसेल ? आणि त्यामुळं चैन नव्हतं माझ्या जिवाला अगदीं—”

“ ती तुम्ही भीति निष्कारण होती, शांताबाई. मधूची चिठी तूं आपल्या डोळ्यांनीं वाचली होतीस ना ?—”

“ पण अक्षरासारखे अक्षर काढून फसवणं शक्य नाही का ? उलटलेली न उलट्या काळजाची माणसं काय करतील, हें कोणी सागावं ? आज दुपारी आपल्या घराचा बिब्वंस ज्या राक्षसी पद्धतीनं करण्यात आला, तो पाहून माझा आता कोणावरहि विश्वास उरलेला नाही, कोणाच्याहि चांगुलपणाची खात्री वाटणार नाही मला यापुढं ! त्या वेळीं तुम्ही जर घरी असतात न त्याच्या हातीं सापडला असतात, तर त्यानीं काय केल असतं तुमचं याची कल्पनासुद्धा करवत नाही मला—”

“ पण तें सगळ संकट टळल ना ? मग आता कशाला विचार हवा त्याचा ?—”

“ संकट टळलं असं कम हो म्हणता तुम्ही ? मी संध्याकाळीं मुदाम बजरंग ठेकेदाराच्या बरोबर जाऊन घर पाहून आलें आपल. अगदीं काहीं काहींसुद्धा उरलं नाही हो ! घराचीं खिडक्या--दारं, विजेचं फिटिंग न नळाच्या तोड्या-सुद्धा शिल्लक ठेवलेल्या नाहीत त्यानीं ! माणसाना कसा हो इतका दुष्टपणा करवतो ? ज्या बहुजनसमाजाचा संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं तुम्ही इतका उदो उदो केलात, तो इतका मूर्ख, कृतघ्न न अत्याचारी असेल, असं वाटलं नव्हतं कधीं मला ! एवढ्या हौसेनं बाधलेल्या त्या घराच्या फक्त भीती उभ्या आहेत. बाकी सगळं सगळं गेलं हो !—”

शाताबाईला जास्त बोलवेना गेल्या तेव्हास वर्षांत मी कधींहि तिला अशा रीतीनें ओकसाबोकशी रडताना पाहिली नव्हती. दुपारपासून एकसारखें रडल्या-मुळें सुजलेले तिचे ते विशाल, सुंदर डेळे उमलण्याच्या बेतान असलेल्या कम-ळाच्या फुगीर कळ्यासारखे दिसत होते, व तिच्या त्या किंचित् उग्र, मानी चेहऱ्यावर कधीं नव्हे अशी विलक्षण कारण्याची कळा आली होती हुंदका देऊन रडणें हें मुळीं तिच्या स्वभावातच नव्हतें आपलें दुःख किंवा दैन्य दुसऱ्याला दिसूं देणें हें त्या मानिनीला कधीं रुचलेंच नाहीं आमचा एकुलता एक मुलगा चंद्रशेखर हा आजारात अत्यवस्थ असतानासुद्धा डोळ्यातून गळणाऱ्या आंसवाखेरीज तिच्या मनोवेदना कधीं कोणाच्या दृष्टीस पडल्या नाहीत त्या-मुळें तिचा तो अनावर दुःखावेग पाहून मला आश्चर्य आणि त्याहिपेक्षा भीति जास्त वाटली. माझ्या मनात आलें, १९४२ च्या सप्टेंबरपासून गेलीं सहा

बर्षे अस्थिक्षीणतेच्या भावनेनें क्षिजत असलेली आपली ही नाजूक, अशक्त जीवनसखी या आघातानें कायमची खचून तर जाणार नाही ना ? म्हणून मी तिला धीर देण्यासाठीं म्हटलें—

“शांताबाई, तूं रडूं नकोस मुळींच. मी महिन्याच्या आंत तुला अगदीं पाहिल्या-सारखें घर सजवून देईन पुन्हा आपलं. अग, चिमण्या इतक्या हौसेनें घरटीं बांधतात, आपण तीं काढून फेकून देतो न त्या बिचाऱ्या लगेच पुन्हा नवें घरटें बांधायला सुरवात करतात, हें पाह्यलं आहेस ना तूं ? तसंच समजून चाललं पाहिजे आपण. मला या विध्वंसाचं दुःखहि वाटत नाही न भयहि वाटत नाही. आतांपर्यंत माझ्या आयुष्यांत दोन वेळां मी आपल्या डोळ्यांनीं स्वतःच्या भर-लेल्या संसाराचा विध्वंस झालेला पाह्यलाय. त्यापेक्षां कांहीं हें संकट जास्त नाही—”

“पण त्या वेळीं तुम्ही अगदीं तरुण होतात; तुमची उमेद न उत्साह अगदीं ताजा होता. तेव्हां जें तुम्ही करूं शकलांत, तें आतां कसं करतां येईल तुम्हांला ? शिवाय आपल्या घराप्रमाणंच ‘तरुण भारता’चं हि वाटोळं केलं तुमच्या बहुजनसमाजानं—”

“केलं असेल ! पण मी अजून उभा आहे ना ? माझी बुद्धि न लेखणी या तर शाबूत आहेत ना ? त्यांच्या जोरावर महिन्याच्या आंत मी पुन्हा पूर्वी-सारख्या उभ्या करून दाखवीन सगळ्या गोष्टी. तूं अगदीं भिऊं नकोस, शांता-बाई. मी उभा आहे, यांत सगळं कांहीं सामर्थ्य आहे आपलं असं बेलाशक समजून चाल तूं—”

“हेंच सारखें सांगतेय मघांचपासून मी तिला. पण ती कांहीं कुणाचं ऐकून घ्यायलाच मुळीं तयार नाही. सुशीलाबाईंनीं इतका आग्रह केला, पण धड जेवलीसुद्धां नाही ती आज—”

तिच्या वृद्ध आत्याबाई मध्येच उद्गारल्या.

“असं रडून कसं चालेल आपलं, मिरा ? जो काय बरावाईट प्रसंग आयुष्यांत येईल, तो खंबीरपणानं निभावून नेला पाहिजे. घराचा निकाल लागला असला, तरी आपण सगळीं तर सुरक्षित आहोंत ना ? त्यांत सारं कांहीं आलं !

तू रडूं नकोस बाई, अशी एकमारखी. तूं जर डोळ्यातून पाणी काढीत राह्यलीस दिवसभर, तर बिचाऱ्या मुलांनीं कोणाच्या तोंडाकडे पाह्यच ?—”

“मुलावर काहीं परिणाम झालेला नाही अजून तरी या प्रसंगाचा उलट भास्करनं घर छुटलें गेल्याची बातमी आणर्ताच मीना जेव्हा रडायला लागली, तेव्हा चंद्रशेखर तिला म्हणाला, “अग, श्रीकृष्णाची सोन्याची द्वारका त्याच्या डोळ्यासमोर समुद्रात बुडाली, पण त्याला एवढंसुद्धा वाईट वाटलं नाही त्याबद्दल !” मुलं मजेंत आहेत राजवाड्यांत आल्यापासून—”

“त्याना काय कल्पना आहे आपलं किती नुकसान झालंय याची ? त्याच्या डोळ्यासमोर घर छुटल गेल असतं, तो सगळा भयंकर विध्वंस त्यानीं आपल्या नजरेन पाह्यला असता, तर त्याच्याहि डोळ्याना धारा लागल्या असत्या माझ्याप्रमाण ! आपला दोन पिढ्यांचा संसार, दादाची न तुमची सगळ्या जन्माची कमाई एका अर्ध्या तासात मातीला मिळवली तुमच्या त्या नालायक बहुजनसमाजानं—”

“बहुजनसमाजाला नावं ठेवूं नकोय तू, शाता. त्याची स्थिति मेंढरासारखी आहे खरोखरी. म्होरके चिथावणी देतील तसं आधळपणानं वागायचं ही त्याची वृत्ति ! बहुजनसमाजाला दोष देऊन काय फायदा ? ज्यानीं खोड्यानाड्या कंज्या पिकवल्या, याद्या, तयार केल्या, घरं दाखवलीं न काप्रेसच्या नावाखालीं पोलिसाना दमदाटी करून आपले हेवेदावे दिवमाढवळ्या उजागरीनं उगवून घेतले, त्या जात्येव नराधमाच कृत्य आहे हें सगळं ! शिवाय, गोडस्यासारखा शिकला सवरलेला, वर्तमानपत्र चालवणाग ब्राह्मण कार्यकर्ता जर ऐशी वर्षांच्या, अखिल राष्ट्रांनं पित्याप्रमाणं पूज्य मानलेल्या, वृद्ध नेत्याला प्रार्थनेसाठीं हात जोडलेले असताना गोळी घालून त्याचे प्राण घेतो, तर अडाणी, निरक्षर बहुजनसमाजानं त्या अमानुष क्रत्यामुळं चवताळून जाऊन अविवेकांनं अत्याचार केल्याबद्दल त्याला कोणत्या तोंडानं दोष यावा ? महात्मार्जीची एका ब्राह्मणानं केलेली ती हत्या आणि त्यानंतर चिडलेल्या जमावानं घातलेला हा हैदोस या दोहोंचेहि भयंकर परिणाम भोगवे लागणार आहेत महाराष्ट्रातल्या ब्राह्मणाना आणि ब्राह्मणेतारानाहि. महात्मार्जीच्या हत्येचं महापातक महाराष्ट्राला आणखी किती प्रकारांनीं भोवणार आहे याची कल्पना करवत नाही मला !—

“पुढं काय व्हायचं असेल तें होईल ! पण आज आपल्यावर घरादाराला मुकून अनाथासारखी रस्त्यावर बसण्याची पाळी आली आहे एवढे मात्र खरं—”

“रस्त्यावर कशानं ? आम्ही चांगले राजवाड्यात कोचावर बसलों आहोंत आज दुपारपासून न तुम्हालाहि तिथच न्यायला आलोंय मी ! चलायच ना मग ?—”

“ हो, नाही म्हणून काय उपयोग आहे ? स्वतःच्या घरातून एकदा सर्व-खाला मुकून बाहेर पडल्यावर आता जो कोणी आपल्या घरात थारा देईल तोच आपला त्राता आणि तेंच आपल घर ! बगल न पजाब प्रातातील निर्वा-सिताच्या भयकर कहाण्या वाचीत होतों आजपर्यंत आपण. पण त्याच्याप्रमाणं आपल्यावरहि एक दिवस निर्वासित होण्याचा प्रसंग येईल अमं वाटलं नव्हतं कधी मनाला—”

“ तो विलक्षण अनुभव आपल्या वाट्याला आला, हासुद्धा नशिबाचा एक उपकारच मानला पाहिजे आपण ! माझ्या आयुष्यात मी श्रीमंती, दारिद्र्य, उपासमार, झडत्या, बंदिवास, आधारकोठडी, जप्त्या वगैरे सगळे अनुभव घेतले होते. फक्त हा निर्वासित होण्याचा प्रसंग मात्र अद्याप अनुभवला नव्हता. तोहि भोग वाट्याला आला आज ! मघाशीं ‘ हितवाद’च्या मर्णीशीं जेव्हा मी फोनवर बोललों, तेव्हा “आज निर्वासित होऊन मी महाराजाच्या आश्रयाला आलोंय ” असंच सांगितल त्यांना अग, संकटातसुद्धा एक मजेचा न समाधानाचा भाग असतो कुठं तरी फक्त तो विवेकानं लक्षांत घेतला पाहिजे आपण म्हणजे दुखाचा भार तेवढाच कमी होतो त्याच्या जाणिवेनं शिवाय माझ्या आयुष्यात संकटं हीं नेहमी उत्कर्षकारक ठरत आलेली आहेत तसंच याहि बाबतींत घडणार नाही कशावरून ?—”

“ तुम्ही न तुमचे चिरंजीव यांना कोणत्या प्रसर्गी काय तत्वज्ञान सुचेल याचा काहीं नेम नाही ! पण मी एक सामान्य संसारी बायको आहे. मला फक्त एवढंच दिसतय की, आता वय उताराला लागल्यावर जिथं कुठं जागा मिळेल तिथं तीन धोंडे माडून संसाराला पहिल्यापासून प्रारंभ करावा लागणार आहे आपल्याला उद्या—”

तिचा मनःक्षोभ आता पुष्कळच कमी झाला होता तिनें कोठीवान मंड-ळीचा निरोप घेतला, व आपल्या आखाचा ह्मन धरून ती लोंरीत बसली.

ती लॅरीत बसत असतानाच गोपाळरावांनी तिला हंसत हंसत म्हटलें,
“काय शाताबाई, मजेंत आहात ना ?—”

“हो, आता मजाच आहे सगळी ! तुमचंही घरं लुटलं म्हणे सगळं—”

“अगदीं तुमच्या घराप्रमाणंच ! थेट साखरदाड्याच्या घरापर्यंत त्या संबंध ओळीतलं ब्राम्हणाचं कोणतंच घर सुटलं नाही जमावाच्या तडाक्यातून—”

“आमचं घर लुटलं जाण हें साहजिक वाटतं मला एका परीनं पण तुमचं घर लुटलं जावं हें मात्र नवल समजतें मी एक—”

“मलाहि नवल वाटतंय तुमच्याप्रमाणंच ! पण झालंय खरं तसं !—”

“विमलाबाई न इतर मंडळी कुठ आहेत तुमची ?—”

“राजेसाहेबांनीं मुद्दाम येऊन नेलें आम्हाला आपल्या वाड्यात नाही तर आम्ही घर साफ झाल्यावर अक्षरशः रस्यावर येऊन बसलों होतो बघा—”

आम्ही वाड्यात येऊन पोचलों, त्या वेळीं महाराज आमची वाट पहात पायऱ्यावर उभेच होते

शाताबाई लॅरीतून खाली उतरून वर येताच ते हात जोडून उद्गारले—

“या बाई, फार तसदी झाली आपल्याला आज इथं संकोच करायच काहीं कारण नाही हें घर आपलंच आहे—”

शाताबाईनें त्यांना नमस्कार केला. राणीसाहेब आणि प्रमिलाराजे आतल्या बाजूला उभ्या होत्या त्यांनीं त्या दोघींना आत नेलें.

त्या आत गेल्यावर महाराज म्हणाले, “दादा येताहेत आता. इतक्यात फोन आला त्याचा—”

त्याच्या पाठोपाठ आम्ही आत गेलों. मी त्यांना म्हटलें, “महाराज, माझी आणखी एक विनंति आहे आपल्याला—”

“बोला, भाऊसाहेब—”

“माझा विचार आताच्या आता चिचभुवनला जाऊन माझ्या सासूसासऱ्यांना इथं आणायचा आहे. बाहेर लॉन्ग्या उभ्या आहेत. आपण विचारून पहाता का सबइन्स्पेक्टरला ?—”

आम्ही लगेच बाहेर आलों. महाराजांनी चौकशी केली पण नागपूरच्या म्युनिसिपल हद्दीबाहेर लॅन्चा नेण्याची आपल्याला परवानगी नाही, असा खुलासा सबइन्स्पेक्टरने केला.

तेव्हा आपल्या हातातल्या घडाळ्याकडे पाहून महाराज मला म्हणाले, “आता अकरा वाजायला आले आहेत, भाऊसाहेब उद्या सकाळीं मीच घेऊन जाईन तुम्हाला चिचभुवनला—”

आम्ही हे बोलत आहोत, तोंच ना. डॉ. बॉलिंगे याची मोटर आली, व ते आणि डी आय जी श्री. बंबावाले तीतून उतरले

वर आल्याबरोबर दादांनी माझ्या खाद्यावर हात ठेवून विचारलें, “काय फार त्रास झाला नाही भाऊराव, तुम्हाला ?—”

“चाललंच आहे पण इथं मात्र आता आम्ही अगदी सुरक्षित आहोत महाराजांच्या राज्यात, दादा !—”

“माझ राज्य फार लहान आहे, भाऊसाहेब ! तें जर मोठं असतं तर असे प्रकार कधी घडले नसते नागपुरात—”

महाराज हंसून उठारले दादांनी गोपाळरावाचा हात धरला आणि ते त्याच्याशी बोलत आत आले.

आत आल्यावर श्री बंबावाले यांनी गोपाळरावाना आणि मला एकंदर प्रकार कसा घडला, याची माहिती विचारली मी त्यांना सांगितले की, आमच्या घराची लूट झाली, त्या वेळीं मी घरी नसल्यामुळें मला काहीहि सागणें शक्य नाही. तथापि, माझ्या कानावर आलेल्या गेल्या दोन दिवसातल्या बातम्याची माहिती मात्र मी त्यांना दिली. गोपाळरावाच्या घराची लूट त्याच्या डोळ्यासमोरच झालेली असल्यामुळें त्यांनीं घडलेल्या प्रकाराचे इत्थंभूत वर्णन केलें, व या एकंदर अत्याचाराच्या पार्श्वभूमीसंबंधांची आपली कल्पनाहि त्यांना सांगितली. श्री. बंबावाले यांनीं शातपणानें सर्व ऐकून घेतलें.

चौकशी पूर्ण झाल्यावर निरोप घेताना दादा म्हणाले, “मला वाटतं, तुम्ही दोघांनीं इथं रहाण्यापेक्षा आमच्या बंगल्यावर आपल्या मडळींना घेऊन येणं चांगलं—”

“पण दादा, इतकीं माणसं घेऊन कुठं यायचं आम्ही तुमच्याकडे—”

“ तुम्हाला कल्पना नाही, भाऊराव ! माझा बंगला धर्मशाळेसारखा आहे. तुमचीं दोन कुटुंब तिथं आल्यान अधिक काय होणार आहे ? तुम्ही शहरात रहाणं मात्र धोक्याच आहे अगदी मी वाज्यासमोर जास्त गार्डस् ठेवण्याची व्यवस्था करतो पण तुम्ही आमच्याकडे येणच सोयीच आहे खरोखरी--”

“ पण कोणाच्याहि घरीं रहाण्यापेक्षा आमची दुसरी काहीं स्वतंत्र सोय नाही का होण्यासारखी, दादा ?—”

“ त्याचाहि विचार करतो आहोंत आम्ही पण, खरंच सांगतो तुम्हाला तुम्ही आमच्याकडे येऊन राह्यला काहीं हरकत नाही, भाऊराव--”

.ते गेल्यावर आम्ही निजण्यासाठीं वर दिवाणवान्यात गेलों. आपल्याला झोप येईल कीं नाही, याबद्दल मला शंका होती. पण बिछान्यावर अग टाकल्याबरोबर अगदीं शांत, अगदीं निःस्वप्न अशी झोप मला त्या रात्रीं प्रथमच लागली. जणुं काहीं, गेले तीन अहोरात्र आगामी सकटाविषयीं निरनिराळ्या प्रकारच्या कल्पना करून शिणलेलें माझे मन त्या संकटाचा प्रत्यक्ष तडाखा बसताच कोलमडून पडलें आणि आपला सर्व शीणभार विसरण्यासाठीं, रडून थकून झोंपीं गेलेल्या अर्भकाप्रमाणें, निद्रामाऊलीच्या निवात कुशीत शिरलें

×

×

×

मंगळवार ता ३ रोजीं सकाळीं आम्ही उठून चहा घेण्यासाठीं खालीं येतो, तों कफर्यूची मुदत पहाटेच संपल्यामुळें, शहरात लुटालुटीला पुन्हा जोरानें सुरवात झाली असल्याचें समजलें महाराज फोनवर हात ठेवून टेबलापाशीं उभे होते. ते म्हणाले—

“ काल दिवसभर एवढा उधम झाल्यानंतरहि आज सकाळीं यांनीं कफर्यू पुन्हा जारी करू नये, हे नवल नव्हे का ? काल कफर्यू लागल्यानंतरहि दोन तासपर्यंत लुटालुट चालू होती हें तुम्ही सांगितलं होतं ना डी आय जी ला भाऊसाहेब ? आता जर यांनीं कफर्यू पुन्हा ताबडतोब लावला नाही, तर महा-लातलीं उरलीं सुरलीं दुकानंहि आज लुटलीं न जाळलीं गेल्याशिवाय राहणार नाहीत-- ”

“ याचा अर्थ असा कीं, शहरातली परिस्थिति किती भीषण आहे या गोष्टीची अजून त्यांना नीट कल्पना आलेली नाही-- ”

‘ पण कल्पना केव्हा येणार, गोपाळराव ? महाल पुरता बेचिराख न् बर-बाद झाल्यावर ? काल दादा न् बंबावालेसाहेब सगळा प्रकार स्वतः च्या डोळ्यांनी पाहून गेल्यावर सुद्धा आणखी बदोबस्तात पुन्हा अशी ढिलाई ? छे, छे ! हो काहीं राज्य करण्याची तयारी नाही, गोपाळराव ! -- ”

आम्ही हें बोलत आहोंत, तोच श्री शिर्के आत येऊन गोपाळरावाना म्हणाले, ‘ तुमची अमर फॉर्मसी फुटली असून, ‘ तरुण भारत ’ प्रेसवर पुन्हा हमला करताहेत, अस ऐकल आता -- ”

“ छान ! म्हणजे घर तर गेलंच, पण आता दुकानहि लुटून आम्हाल अगदी पुरत गाडून टाकायचा बेत दिसतोय -- ”

“ गोपाळराव, स्वस्थ बसून चालणार नाही आपल तुम्ही पी वाय् न फोन करता का ? ”

“ तुम्ही म्हणत असाल, तर मी करतो. पण ते तरी बिचारे काय करणार ? -- ”

“ त्यापेक्षा, मला वाटत, तुम्हीं पंडितजीनाच सरळ फोन केलेला चागला, महाराज ! शहरात पुन्हा दंगल सुरू झाली आहे हें एकदा कानावर तरी जाऊं दे त्याच्या -- ”

“ ठीक आहे. तुम्ही म्हणता भाऊसाहेब, तर मी फोन करतो त्यांना -- ”

आणि महाराजांनी पं शुक्ल यांना फोन केला पण, त्यांना असें उत्तर मिळालें कीं, पंडितजी पूजेला बसलेले असून, आणखी तासभर तरी फोनवर येऊन बोलूं शकणार नाहीत !

“ तोंपर्यंत शहराची पूजा होऊन जाईल पुरती ! छे छे, असं चालणार नाही. पंडितजींनीं पूजेंतून उठून दाद घेतली पाहिजे या प्रकाराची -- ”

महाराज स्वतः शीघ्र बोलले आणि त्यांनीं पुन्हा पंडितजींना फोन केला प्रथम थोडी चकमक झडली, पण लगेच पंडितजींना फोनवर बोलावण्यात आलें. महाराज त्यांना म्हणाले --

“ माफ करा हं, पंडितजी, आपल्याला पूजेत असताना तसदी द्यावी लागली याबद्दल ! पहाटे कफर्यू संपल्यापासून शहरात पुन्हा उधम सुरू झाला आहे हें कळल का आपल्याला ? मला वाटलंच ! नाही तर आपण पुन्हा कफर्यू

जारी करण्याचा हुकूम ताबडतोब दिला असता याबद्दल शंका नाही आम्हाला. कफर्यू ताबडतोब लागला, तरच दंगल आटोक्यात येईल, पंडितजी काल कफर्यू लावल्यावर सुद्धा आपल्या गोपाळराव पाठकाच घर न इतर काहीं घरं लुटलीं गेलीं म्हणून कफर्यूची अंमलबजावणी अगदीं कसोशीन झाली पाहिजे आज कोणत्याहि प्रकारची ढिलाई उपयोगी नाही बंदोबस्तात--”

महाराज फोन खाली ठेवून आम्हाला म्हणाले--

“पहा ! पंडितजींशीं बोलल्याचा उपयोग झाला, त्यांना पुजेंतून उठवावं लागलं खर. पण आता ताबडतोब व्यवस्था होईल सगळी पण तुम्ही पी वाय शिंहि बोलून घ्या गोपाळराव एकदा. म्हणजे तेहि पंडितजींना सांगतील सगळ्या गोष्टी--”

पं शुक्र याच्याशीं फोनवर झालेल्या या संभाषणाचें सार्थक होऊन थोड्याच वेळात कफर्यू जारी करण्यात आला.

कफर्यू अमलात येऊन बाहेरून सारखा कानावर आदळणारा प्रचंड गलका शात झाल्यावर त्या चमत्कारिक परिस्थितींतहि मनाला एक प्रकारची स्वस्थता लाभली आणि मी महाराजाना म्हटलें—

“महाराज, मला आपण लिहायचें साहित्य द्याल, तर बरं होईल—”

“काय लिहिणार आहात तुम्ही आज, भाऊमाहेब ? तुमचा ‘तरुण भारत’ तर पार निकालात निघाला--”

“महाराज, ‘तरुण भारत’ निकालात निघाला असला, तरी मी अद्याप निकालात निघालेलों नाहीं ना ? गेल्या तीन दिवसात ज्या गोष्टी घडल्या, त्या सगळ्या लिहून काढणार आहे मी--”

“आणि ‘तरुण भारत’ सुरू केल्यावर त्यातून प्रसिद्ध करणार तें सगळं ?”

“तें पाहूं पुढें ! एवढी गोष्ट मात्र निश्चित कीं, या सगळ्या प्रकाराचें खरं स्वरूप लोकांच्या लक्षात आणून दिल्याशिवाय काहीं राहणार नाहीं मी--”

“पण आज आताच लिहायची घाई का एवढी ? --”

“तें समजायचें नाहीं महाराज, तुम्हाला ! लिहिणं हें नित्यकर्म आहे आम्हा पत्रकाराच शरीराचे जसे काहीं धर्म अमतात, तसे मनाचेहि धर्म असतात, न त्या धर्मांचे जर व्यवस्थित आचरण झालं नाहीं, तर त्याचा मानसिक आरोग्या-

वर परिणाम होतो लगेच लिहिणं हा माझ्यामाख्या पत्रकाराचा मनोधर्म आहे आणि त्या धर्माच्या परिपालनात कोणत्याहि परिस्थितीत खंड पडता कामा नये-- ”

“अस्सं ! लेखनसाहित्याला काहीं आपल्याकडे काळ नाही, भाऊसाहेब आपण वाटल्यास इथं बसून लिहा, वाटल्यास वर दिवाणखान्यात बसून लिहा मात्र इथ गडबड होत राहील सारखी मी वरती कायला सागतों आपली लिहायची व्यवस्था म्हणजे निवातपणा मिळेल आपल्याला-- ”

“मला निवातपणाची काहीं गरज नाही, महाराज ! गडबडीत लिहिण्यात जिवंतपणा असतो एक प्रकारचा गोष्टी प्रत्यक्ष घडत किंवा ऐकत असताना त्याच्यासंबंधी माणूस जें लिहितो, त्यात जो एक प्रकारचा ताजेपणा आणि तजेला असतो, तो त्या मागाहून विचारपूर्वक आठवून लिहिण्यात येत नाही-- ”

“हें तुम्हा साहित्यिकाचें तंत्र आपल्याला काही समजत नाही, भाऊसाहेब ! तुमच्या मजाला येईल तिथें बसून लिहा तुम्ही-- ”

आणि त्याच्या टेबलापाशी बसूनच मी ही ‘कहाणी’ मंगळवार ता. ३ फेब्रुवारी १९४८ रोजी सकाळी ११॥ वा लिहावयाला सुरवात केली मधून मधून कोणी भेटावयाला आलें, म्हणजे जो काय खंड पडेल, तेवढाच पण ‘खंड’ तरी कसा म्हणूं ? कारण, भेटावयाला येणारीं हीं माणसें जें बोलत, जी माहिती देत, आणि जी चर्चा करीत, त्यामुळें त्या खंडित लेखनाला इतकी काहीं जोराची चालना मिळे की, व्यक्त होण्यासाठीं आतुर झालेल्या विचाराच्या वेगाला आपल्या लेखणीची दौड अगदीं अपुरी पडते, असें मनाला वाटे !

दुपारीं ४ च्या सुमाराला गोपाळराव वर आले आणि म्हणाले, “खाली पत्रकार आले आहेत तुमच्या भेटीला, भाऊराव-- ”

मी तत्क्षणींच हातातला टाक खाली ठेवून त्याच्याबरोबर महाराजाच्या कचेरीत आलों. ‘भवितव्या’चे श्री पु. य. देशपांडे व ‘हितवाद’चे श्री मणि, श्री. भारद्वाज आणि श्री अजितकुमार घोष हे त्याच्या टेबलाभोंवती बसले होते. मी त्यांना नमस्कार केला आणि विचारले--

“ आपण आमचं घर पाहून आलात ना येताना ? -- ”

“ हो तें अगदीं साफ करून टाकण्यात आलय. अगदीं काहीं सुद्धां उरलेलं नाहीं. सगळं काहीं नष्ट करून टाकण्यात आलय ! माडखोलकर, आम्हाला फार दुःख वाटत ! (Yes. Your house has been completely sacked Nothing has been left Everything has been completely destroyed Mr Madkholkar, we are very sorry—)—”

श्री. मणि उद्गारले मॉडेल मिल्सकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरील श्री पाठक प्रभृति मंडळीचीं लुटलेलीं घरे आणि महालातील दुकानाचा विध्वंसहि ते पाहून आले होते त्याचा उल्लेख करून ते म्हणाले—

“ काल सकाळीं अकराच्या सुमारास सर भवानीशकर नियोगी, श्री. पु. बा. काळे, श्री. कोदंडराव आणि मी चीफ सेक्रेटरी श्री राऊ याच्याकडे गेलों होतो; व धंतोलीवर त्या सुमारास जी दगडफेक सुरू झाली होती, तिची माहिती त्यांना देऊन शहरांत कर्फ्यू लावण्याची सूचना आम्ही त्यांना केली होती आमच्या या सूचनेला मान देऊन त्यांनीं जर ताबडतोब कर्फ्यू लावला असता, तर परिस्थिति इतकी खचित बिघडली नसती भर दुपारीं हमरस्यावर असलेलीं तुमचीं घरं ज्या वेळीं लुटलीं गेलीं, त्या वेळीं पोलिस काय करीत होते ? —”

“ तें तुम्हीच सरकारला विचारलं पाहिजे आता ! त्याहिपेक्षा नवलाची गोष्ट ही कीं, कर्फ्यू लागल्यावर पाठक न साखरदाडे यांचीं घरं लुटलीं गेलीं —”

“ हो तें सगळं कळल आम्हाला सरकारनं या प्रकाराची चौकशी केली पाहिजे पोलिस अधिकारी आणि काँग्रेस कार्यकर्ते यांच्या डोळ्यासमोर हे प्रकार घडले, असं चागलीं जबाबदार माणसं सागतहित ते जर खर असेल, तर सरकारनं या प्रकाराची कवून चौकशी केली पाहिजे इतकी पद्धतशीर लुटालुट कशी करण्यात आली याचा तपास लावला पाहिजे, न जमावाला चिथावणी देणाराना योग्य शासन निर्भयपणानं केलं पाहिजे ! तरच सरकारचा राज्य कारायाचा निर्धार कायम आहे, असा विश्वास वाटेल लोकाना— ”

श्री. मणि हें बोलत असतानाच शाताबाई आली. त्याच्या विनंतीवरून तिनें

चरावरील हल्ल्याची सर्व इकीकत सांगितली, व रस्त्यावर पोलिस उभे असतांनाहि त्यांच्याकडून काहीं संरक्षण मिळालें नाहीं, अशीहि तक्रार केली.

“ ही तक्रार तर सार्वत्रिक आहे, शाताबाई ! — ”

श्री मणि म्हणाले नंतर त्यांनीं माझ्याकडे वळून विचारलें—

“ आता पुढें तुमचा काय करायचा विचार आहे ? तुमचा पेपर तर काहीं निदान आणखी दोन तीन महिने तरी सुरू होण्याची आशा नाहीं. आणि व्यक्तिशः तुम्हालाहि फार धोका आहे — ”

“ मला असं वाटतं माडखोलकर, तुम्ही शक्य तर आज रात्रीच्या एक्स प्रेसनंच आपल्या सर्व मंडळींसह मुंबईला जावे आम्ही सर्व व्यवस्था करून देऊं तुमच्या जाण्याची पण सध्याच्या परिस्थितीत तुम्ही नागपुरात राहण अत्यंत धोक्याचं आहे — ”

श्री पु य देशपांडे यांनीं सूचना केली त्यांनीं इतक्या कळकळीनें केलेली ती सूचना शाताबाईला पटली कारण आमच्या भोवतालची एकादर परिस्थितिच मुळीं इतकी धोक्याची होती कीं, तिच्यातून चटकन सुरक्षित बाहेर पडण्याचा तेवढा एकच मार्ग सहज सुचण्यासारखा होता तथापि मी त्यांना म्हटलें—

“ पण इतक्या माणसाना घेऊन मी मुंबईला कोणाकडे जाऊन राहूं ? मला धोका आहे, हें जाणून आहे मी पण तरीसुद्धा नागपूर सोडून जाण मला शक्य नाहीं मी जर इथून एकदा निघून मुंबईला गेलों, तर ‘तरुण भारत’ पुन्हा सुरू होणं अशक्यच आहे जवळपास ! काय वाटेक तें झालं, तरी मला नागपूर सोडणं शक्य नाहीं मुळींच, देशपांडे !—”

“ पण तुमच्या प्रेसचा विध्वंस किती झाला आहे याची काहीं कल्पना आहे का तुम्हाला ? तुम्ही नवीं यंत्रं आणल्याखेरीज ‘तरुण भारत’ पुन्हा काढणं शक्य होणार नाहीं तुम्हाला आणि तुमच्या विरुद्ध लोकमत आज इतकं बिथरलेंलं आहे कीं, तुमचं पत्र छापून द्यायला नागपुरातला कोणताहि प्रेस तयार होईल, असं मला वाटत नाहीं. या सगळ्या दृष्टींनीं देशपांडेयांनीं सुचविल्याप्रमाणं तुम्ही आजच्या आज मुंबईला जाणंच सोईचं आहे, माडखोलकर ! ”

“ तुम्ही ज्या कारणामुळं मला नागपूर सोडून जायला सांगता, त्याच नि. क. ९

कारणामुळ मला तें सोडून जाणं इष्ट वाटत नाही, मणि ! नाही तरी एक जीव घेण्यापलीकडे घराचा आणि प्रेसचा विध्वंस करून माझा जो काय नाश करणं शक्य होतं तो सर्व आमच्या मित्रांनीं केलाच आहे ! या विध्वंसातून पुन्हा डोकं वर कसं काढायच, हाच एक प्रश्न आहे आता माझ्यापुढं आणि म्हणून नागपूर सोडून जाणं मुळींच शक्य नाही मला— ”

“ पण इथंही तुम्ही राहणं इष्ट नाहीं मुळींच ! तुमच्यामुळं राजेसाहेबाना त्रास व्हायचा आणखी— ”

“ माझी सरकारला अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं आम्हाला सरळ नागपूर तुरुंगात नेऊन ठेवावं ही दंगल शात होईपर्यंत ! सद्य स्थितींत आम्हाला राह्यला नागपूर तुरुंगाइतकी सुरक्षित जागा सापटणार नाहीं दुसरी— ”

“ तुम्ही फार कडवटपणानें बोलता आहात, माडखोलकर ! (You are very bitter, Mr. Madkholkar)— ”

श्री मणि हसून उद्गारले. त्यावर श्री गोपाळराव पाठक त्यांना म्हणाले—

“ माडखोलकर जें म्हणताहेत, तें अगदीं खर आहे, मणि ! आम्ही इथं राह्यलों, तर राजेसाहेबाना धोका आहे, न इतक्या माणसाना घेऊन आम्ही कुठ जाऊंदि शकत नाहीं या दिवसात. मग आम्ही राह्यचं कुठं ? नागपूर जेल हीच आता एक सुरक्षित जागा आहे खरोखरी आम्हाला राह्यला नाहीं तरी गेल्या दोन दिवसात संघाचीं न हिंदु सभेचीं शेंकडों माणस सरकारनं तुरुंगांत नेऊन ठेवलीं आहेतच त्यातच आमच्या दोन कुटुंबाची भर — ”

“ नाही, नाही ! तुम्ही अस बोलायच कारण नाहीं, गोपाळराव ! आम्ही तुमची व्यवस्था करण्याच्या विचारातच आहोंत सकाळपासून. असंल्ली रेस्ट हौसमध्ये रहाण्याची तयारी आहे का तुमची ?— ”

श्री देशपांडे यांनीं विचारले

“ हो. तयारी नसून काय करणार ? नागपुरात जिथं कुठं संरक्षण मिळेल तिथं जायला तयार असलंच पाहिजे आम्ही आता— ”

“ ठीक आहे संघ्याकाठपर्यंत बहुतेक व्यवस्था होईल तुमची राहण्याची— आणि आमचा निरोप घेऊन ते गेले.

तोंच श्री. दादा वाचासुंदर याचा फोन 'महाराष्ट्र' कचेरीतून आला त्याना मी सांगितलें—

“आम्ही सुरक्षित आहोंत इथं आतापर्यंत पण प्रेसचं काय झालं आपल्या ? तुम्ही त्याची काळजी घ्या प्रथम 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर पुन्हा सुरू करता आला पाहिजे आपल्याला—”

“तुम्ही प्रथम स्वतःची काळजी घ्या भाऊसाहेब ! 'तरुण भारता'चा विचार मागाहून करू—”

“नाहीं 'तरुण भारता'चा विचार प्रथम, दादा !—”

×

×

×

सायंकाळी ५च्या सुमारास डॉ. बार्लिंगे आले, व आमची रहाण्याची व्यवस्था असलेली रेस्ट हाऊसमध्ये केली असल्याचें सांगून तेथें जाण्याच्या दृष्टीनें तयारी करण्याची सूचना त्यानीं केली ते म्हणाले—

“आता इतक्यात पोलिस लॉन्चा येतील तुम्हाला न्यायला स्वतः सिटी मॅजिस्ट्रेट श्री चौबे हे बरोबर राहतील तुमच्या प्रथम तुम्ही सर्वांनी आमच्या बंगल्यावर यायच, तिथ जेवण उरकायची, न नंतर मी पोंचवून देईन तुम्हाला रेस्ट हाऊसमध्ये तुमच्या संरक्षणासाठी तेथें भरपूर गार्ड्स ठेवतो आहे मी—”

त्यानीं केलेली ही व्यवस्था ऐकून आम्हाला अतिशय समाधान झालें कारण, राजेसाहेब जरी आम्हाला ठेवून ध्यावयाला तयार होते, तरी आमच्या राहण्यापासून त्याना त्रास होण्याचा संभव आहे, हें स्पष्ट दिसत होतें. त्यामुळें आम्हाला साहजिकच एक प्रकारचा सकोच वाटूं लागला होता. म्हणून डॉ. बार्लिंगे याचे मन पूर्वक आभार मानून आम्ही निघण्याच्या तयारीला लागलों.

ते गेल्यावर पंधरा मिनिटांच्या आतच दोन लॉन्चा आल्या, व सिटी मॅजिस्ट्रेट श्री चौबे यांनी आम्हाला लवकर निघण्याची सूचना केली प्रत्येक लॉरीत एक सबइन्स्पेक्टर आणि तीन सशस्त्र पोलिस होते राजेसाहेब, राणीसाहेब, प्रमिलाराजे, काकासाहेब इंगळे प्रभृति मंडळीचा निरोप घेऊन आम्ही लॉरीत बसलों भास्कर आणि मधु हेहि आमच्याबरोबर निघाले

डॉ. बालिंगे याच्या बंगल्यावर लॉन्ग्या येताच दादानीं स्वतः पुढें येऊन आम्हाला मोठ्या अगत्यानें उतरवून घेतलें, व बंगल्याच्या उजव्या हाताला असलेल्या खोल्यात सर्वांची बसण्याची व्यवस्था केली.

आम्ही अशा रीतीनें अत्यंत सुरक्षित स्थळीं येऊन दाखल झालों खरे, पण माझ्या मनाला यत्किंचित्हि स्वस्थता नव्हती. दादा आणि ताई हीं दोघें चिच-भुवनला होती. तीं सुरक्षित असतील कीं त्याच्यावरहि असाच काहीं प्रसंग ओढवलेला असे, या शंकेनें कालपापून त्रस्त झालेलें माझे मन मग चैन पडूं देईना. म्हणून डॉ. बालिंगे यांना मी म्हटलें—

“ दादा, माझी एक विनंति आहे आपल्याला—”

“ काय भाऊराव ? —”

“ माझे श्वशुर विश्वनाथराव नवाथे हे सहकुटुंब चिचभुवनला आहेत कदाचित् तिथेंहि काहीं गडबड झाली असेल तेव्हा त्यांनाहि शक्य तर आताच इथं घेऊन यावं अशी इच्छा आहे माझी —”

“ एवढच ना ? मी गाडी देतो तुम्हाला न गाडीसुद्धि देतो बरोबर तुम्ही घेऊन या त्यांना चिचभुवनला जाऊन—”

आणि, ‘महाराष्ट्र’चे श्री. ना गो ओगले याची जी मोटर त्या वेळीं त्यांच्या बंगल्यावर ठेवलेली होती, ती त्यांनीं लगेच आमच्या स्वाधीन केली.

चंद्रशेखर, भास्कर, मधु आणि मी असे चौघे ताबडतोब चिचभुवनला जाण्यासाठीं निघालो. सूर्य मावळण्याचा घुमार होता. त्यामुळें काळोख पडण्याच्या आत तेथे पोचून त्यांना घेऊन येणें अवश्य होतें पण मला स्वतःला मात्र तिथें जाण्याची इच्छा नव्हती मला सारखें अणें वाटे कीं, नागपूरसारखा हमला जर तिथें झाला असेल, तर बिचारे दादा आणि ताई कुठें गेलीं असतील ? राजेसाहेबांनीं मुद्दाम मोटर पाठवून मला सुरक्षित स्थळीं नेलें व शाताबाईला मधु आणि भास्कर यांनीं कोठीवांनाच्या घरीं पोंचविली तशी कोणती मदत त्या खेड्यावर त्यांना मिळण्याचा संभव आहे ? आणि त्यांना जर कोणत्याच प्रकारची मदत मिळाली नसेल, तर तीं दोघें आज कोणत्या परिस्थितींत असतील ? —

अशा नाना तऱ्हेच्या शंका मनात येऊन मी खचल्यासारखा झालों होतो. म्हणून मी भास्करला म्हटलें—

“भास्कर, माझी कांही हिंमत होत नाही चिचभुवनला यायची. कुणाला ठाऊक तीं दोघें कोणत्या अवस्थेंत असतील ! तुम्हीच जा न् शोध करून घेऊन या त्यांना तोंपर्यंत वाटेंत भोसल्याच्या बंगल्यात थाबतों मी—”

“तुम्ही काहीं येण्याची गरज नाही, भाऊसाहेब ते जिथं कुठं असतील, तिथून आम्ही घेऊन येऊं त्यांना तुम्ही अगदीं निश्चित मनानें बसा भोसल्याकडे—”

मधु म्हणाला. मी वाटत भोसल्याकडे उतरलों आणि ते तिथे चिचभुवनला गेले

श्री. बाबासाहेब भोसुले नेहमीं प्रमाणें अंगणात बसलेले होते. मला पहाताच त्यांना परमावधीचा आनंद झाला आणि त्यानीं सौ हिराबाईंना हाक मारून म्हटलें, “अग, हे भाऊराव आले आहेत. पाह्यलेस का ?—”

तक्षर्गीच हिराबाई उत्सुकतेनें बाहेर आल्या आणि म्हणाल्या, “काय भल-भलत्या बातम्या ऐकतो आहोंत तुम्हा नवराबायकोविषयीं आम्ही कालपासून ! आजचा ‘हितवाद’ पाह्यला, तेव्हा तुम्ही दोघें सुरक्षित आहात असं वाचून हायसं वाटलं जिवाला. पण तुम्ही आलात कसे भाऊराव, इथं या वेळीं ?”

“ओगल्याच्या मोटारींतून—”

“पण तुम्ही राजेसाहेबांकडे आहात ना ? न् मुलं कुठं आहेत ?”

“मुलं आमच्याबरोबरच आहेत, हिराबाई आज संध्याकाळीं डॉ. बालिंगे यांनी पोलिस लॉरींतून आम्हाला आपल्या बंगल्यात नेलें, न् तेथून रात्रीं असेंब्ली रॅस्ट हौसमध्ये नेऊन ठेवणार आहेत आम्हाला. दादाच्या बंगल्यावर पोंचल्या-बरोबर मी त्यांना विनंति केली दादा ताईंना चिचभुवनहून आणण्यासाठीं मोटर देण्याबद्दल. कारण कालपासून सारखी काळजी वाटतेय मला त्याचं काय झालं असेल याची—”

“काळजी अगदीं बरोबर आहे तुमची, भाऊराव चिचभुवनमध्ये काल संध्या-काळींच लुटालूट झाली आमच्या शेतावरला पोरगा पडून आला, ल्हमं सांगितली सारी हकीकत. सगळं काहीं जाळून अगदीं बेचिराख करून टाकलंय—”

“पण बाबासाहेब, दादा ताई कुठें आहेत याची काहीं कल्पना आहे का तुम्हांला ? --”

“कोठून असणार ? त्या पोराला कांहींच सांगता आलं नाही. बामणाच्या

शेतावर काम करणारा म्हणून त्यालाहि मारपीट व्हायची. पण तो कुणबी म्हणून निसटून इथं आल्यामुळं आम्हांला कळलं तरी आमचा केठा वगैरे जाळला गेल्याचं —”

“ मधु, भास्कर न चंद्रशेखर तिघे गेले आहेत आतांच मोटर घेऊन त्यांना आणायला चिचभुवनला. पण, माझ्या पोटात धोडा उठलाय खरोखरी हिराबाई, त्यांचं काय झालं असेल या कल्पनेन ! दोघांची वय झालेली. गेजारून झाला तर त्रासच व्हायचा उलट ! अशा स्थितीत हल्ला झाल्यावर कुठ गेली असतील तीं बिचारी ? ”

‘ खरं आहे तुमचं म्हणणं, भाऊराव ! तुमच्याबद्दल सुध्दां हीच भीति आम्हांला सारखी वाटत होती शिसीकरांकडली काय बातमी आहे ? —’

हिराबाईंनी विचारलं. त्याचे बंधु प्रो वसंतराव शिसीकर प्रभृति डॉ. बाबासाहेब शिसीकर यांचे पाचहि मुलगे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात असल्यामुळं त्या अतिशय काळजीत होत्या वसंतरावाची पत्नी, श्री रामभाऊ साखरदाडे याची मुलगी लीला हीहि तेव्हा तिथेच होती. संघस्थानावर हल्ला झाला, त्याच वेळीं शिसीकर बधूंना पकडून नागपूर तुरुंगात नेण्यात आलं होते. मला जी हकीकत माहित होती, ती सगळी मी भोसुले मंडळीला सांगितली

तो सगळा वृत्तात ऐकल्यावर हिराबाई म्हणाल्या, “ कसं जगायच बाई या परिस्थितीत माणसांनी ? काल आमच्या बगल्यावर सुध्दा इतके दगड आले संध्याकाळी की, शहरातल्या घरामारखी आपलीहि गति होते की कय असं वाटत होतं सारख आम्हाला —”

“ अग, पण तूं भाऊरावांरुडे पाहिलस का ? त्यांच्या चेहऱ्यारुडे पाहून कोणाला तरी वाटेल का त्याच घर लुटल जाऊन ते निराधार झाले आहेत असं ? नेहमीसारखे मजेनं बोलताहेत ! मला वाटत, हेच कुणाचं तरी घर लुटून आले असावेत ! — ”

“ काय बोलता हो तुम्ही हें ? आतां काय ते कपाळाला हात लावून बसतील का घर लुटलं गेलं म्हणून ? यातून पुढं कसा मार्ग काढायचा याचाच विचार करायला हवा आता त्यांनी तुम्हाला आपली त्यांना पाहिल्याबरोबर यद्वा सुचते नेहमी —”

“अहो हिराबाई, यांच्या या थट्टेमुळें विसर पडतो संकटाचा न् दु खांतहि विरंगुळा वाटतो जिवाला ! नाही तर काल दुपारीं जो विध्वंस झाला, तो इत-
का भयंकर आहे कीं, शांताबाईची दशा पाहूनच तुम्हाला कल्पना येईल त्या संकटाची —”

“होना ! ऐकलं बाबा सगळं अगदीं कांहीं कांहीं सुद्धां राह्यलं नाहीं ना घरांत ? ‘हितवादा’त आलंच आहे सारं काहीं पण, तुम्ही दोघं सुखरूप आहांत, हेंच भाग्य समजते मी शांताबाईला का नाहीं आणलीत तुम्ही येतांना ? मीच उद्यां रेस्ट हाऊसमध्ये जाऊन घेऊन येईन तिला -- ”

त्या बोलता बोलता एकदम थाबल्या आणि आवंढा मिळून म्हणाल्या—

“अर्धोच ती रुग्णाईत, अशक्त न् नाजूक ! ती खचून गेली असली या संकटानं तर नवल नाहीं पण भाऊराव, तिला म्हणावं काहीं काळजी करूं नकोस तू जशा आम्ही पाच बहिणी, तशी ती आमच्यात सहावी आज डॉ गाडेकर रहान असते तळ्याच्या पाळीवर, तर शांतीवरहि नसता आला का हा प्रसंग ? जशी ती शांताबाई, तशीच ही शांताबाई ! तुम्ही सागा तिला पुन्हा पहिल्यासारखं घर सजवून देऊं आम्ही तुमचं म्हणून—”

“भाऊराव आल्याबरोबर जें प्रथम बोलावयाला हव होतं, तें तूं आता इतक्या उशिरान बोलते आहेस ! बायकांना डोकं कमी असतं म्हणतात ते काहीं उगाच नाहीं !—”

“तुम्हाला कुणी नको म्हटलं होत हें बोलायला ? पण भाऊरावाना पाहिल्या वर त्याची चौकशी करण्याऐवजी थट्टा सुचली तुम्हाला—”

“पण हिराबाई, तुम्ही आता एकदम हे भाडण थाबवा न् चहा द्या पहिल्यादा मला. तसंच पटवर्धनानाहि शक्य असेल तर निरोप पाठवून बोलावून घ्या—”

“खरंच या सगळ्या गडबडींत तुम्हाला आल्याबरोबर चहा द्यायचा असतो हें अगदीं विसरून गेलें मी ! पण भाऊराव, तुम्ही आता जेवूनच जा जेवण तयार आहे अगदीं—”

“पण, हिराबाई, मला मुळींच भूक नाही. मी चहा घेणार आहे तो सुद्धां केवळ मनाला दुषारी वाटावी म्हणून. दादांताई सुखरूप परत

आलेलीं डोळ्यानीं पाहल्याशिवाय स्वस्थता वाटायची नाहीं जिवाला माझ्या—”

“खरं आहे तुमचं म्हणणं थाबा, मी चहा आणतं हं—”

त्या आत गेल्या काहीं क्षण आम्ही अगदीं स्तब्ध होतो नंतर बाबासाहेबांनीं मला विचारलें—

“एक गोष्ट विचारूं तुम्हाला, भाऊराव ? मुख्य वस्तु बँकेत होत्या का घरीं ?—”

“घरींच होत्या, बाबासाहेब ! लक्ष्मीपूजनाच्या दिवशीं बँकेतून जी दागिन्याची पेटी आणली, ती पुन्हा ठेवली नाहीं तिथ अशा प्रकारची लूट होईल हें स्वप्नात तरी आल होतं का कुणाच्या ? फार कशाला ? सोमवारी साताबाई न्हालेली असल्यामुळें तिनं कानातलीं कुडी, हातातलं रिस्टवॉच न बिलवर हे सुद्धा काढून ठेवले होते कपाटात !—”

“म्हणजे सगळ काही गेलं ?—”

“हो. असं म्हणायला हरकत नाहीं—”

बाबासाहेब यावर काहीं बोलले नाहीत. ते स्तब्ध होते इतक्यात हिराबाईंनीं चहा आणला आणि त्या म्हणाल्या—

“का हो, गप्प का तुम्ही दोंघे ?—”

“अग, बोलण्यासारखं काहीं शिल्लक उरलेलं नाहीं म्हणून !—”

“म्हणजे ? मी समजलें नाहीं—”

“समजायला अवघड काहीं नाहीं त्यात. आपली जी कल्पना होती कीं, मुख्य वस्तु बँकेत असल्याळें त्या लुटीतून बचावल्या असतील म्हणून, ती अजिबात चुकली. अगदीं अक्षरशः सर्वस्व गेलं ! साताबाईचं रिस्टवॉचसुद्धा राहिलं नाहीं—”

“खरं भाऊराव ?—”

“हो. त्यामुळंच ती अगदीं खचून गेली आहे—”

“का नाहीं जाणार बाबा खचून ? आता याच्यापुढं पैसा मिळवून त्याची भरपाई करणं शक्य आहे का या वयात ? छे, छे, हें अगदीं भयंकर झालं काहीतरी. अहो, तुम्ही येईपर्यंत आम्ही अशा भ्रमात होतो भाऊराव, कीं

घर जरी सगळं लुटलं गेलं असलं, तरी मुख्य वस्तु बँकेत ठेवलेल्या असल्या-मुळं त्या सुरक्षित असतील. पण दिवाळी नंतर तुम्ही लगेच बँकेत परत पाठवता ना पेटी नेहमी ?—”

“ नाही. आमची नेहमीची पद्धत अशी की, दिवाळीला पेटी आपणायची न संकातीनंतर पुन्हा बँकेत नेऊन ठेवायची पण माझ्या ऑपरेशनमुळं तें थोडं लाबणीवर पडलं या खेपेला त्या दिरंगाईचा परिणाम अखेर असा झाला—”

“ पण तुम्हाला तरी काय कल्पना हो असं काहीं पुढं होणार आहे म्हणून ?—”

हिराबाई पुन्हा थाबल्या. काहीं क्षण आम्ही अगदीं स्तब्ध होतो. नंतर त्या उसासा टाकून उद्गारल्या—

“ भाऊराव, तुम्ही खबीर आदात सगळं काहीं सोसायला ! मला काळजी फक्त शाताबाईचीच वाटते तुम्ही तिला न मुलाना इथ पाठवा उद्या. नको ! मीच सकाळीं येतं तिथे न घेऊन येईन तिला माझ्या बरोबर ?—”

“ पण या स्थितीत ती यायला तयार होणार नाही असं वाटत मला—”

“ नाही. माझ्या घरीं यायला नाहीं म्हणायची नाही ती—”

“ अग, पण तूं वाद कशाला घालनेस भाऊरावाबरोबर ? उद्या सकाळीं जा न घेऊन ये तिला इथं—”

आणि माझ्याकडे वळून बाबासाहेब म्हणाले—

“ हें पहा भाऊराव, जें झालं तें झालं त्याला काहीं उपाय नाही आता. हिनं तुम्हाला सांगितलंच आहे मघाशीं काय सागायचं तें. आम्हाला जें शक्य होईल, तें सगळं आम्ही करूं—”

त्यानीं अगदीं संथपणानें एक एक शब्द विचारपूर्वक उच्चारित दिलेलें तें आश्वासन ऐकून माझें हृदय भरून आलें—

मला एकदम दहा वर्षांपूर्वीच्या त्या प्रसंगाची आठवण झाली—

१९३८ च्या उन्हाळ्यात आम्हीं स्वतःचे घर बाधावयाचें ठरविलें पण जवळ तर एक कर्मिकहि नव्हती म्हणून आम्ही दोघे बाबासाहेबाकडे गेलो आणि त्यांना आमची अडचण सांगितली. तेन्हा ते म्हणाले, “ तुम्ही इंजिनियरकडून एस्टिमेट आणा. म्हणजे तेवढी रक्कम मी आमच्या कोऑपरेटिव्ह बँकेत ठेवतों तुमच्या नावानं. तुम्ही लागतील तसतसे पैसे चेकनं घ्यायचे इंजिनियरला.

म्हणजे आपोआपच हिशेब राहील दिलेल्या रकमाचा. घर बांधून झाल्यावर मग पाहतो मी रकम कशी फेडून घ्यायची ते—”

आणि, आम्हा दोघावरील त्या दोघाच्या निरतिशय प्रेमामुळेच खरोखरी, वर्षाच्या आत आमचा ‘शातानिवास’ उभा राहिला

आज दहा वर्षांनी त्याचा विध्वंस झाल्यानंतरहि तो पूर्ववत् उभा करून द्यावालाहि तोच दोघे पुन्हा तत्परतेने पुढे आली—

माझ्या सत्तेचाळिस वर्षांच्या आयुष्यात जर कोणती एकच एक गोष्ट पुनः-पुन्हा माझ्या प्रत्ययाला आनी असेल तर ती ही की, माझे मित्र हेच माझे अव्याज आणि अक्षय वन आहे, कोणत्याहि हाकेला धावणारे माझे हुकमी भाडवल आहे—

माझी लेखणी ही माझी कामवेज आणि माझे मित्र हे माझे कल्पवृक्ष ! मला काय कमी आहे या दुनियेत ? आणि मग मी का म्यावे कोणत्याहि आघाताला ?—

हे विचार माझ्या मनात उचंबळून येत आहेत, तोच श्री ए श्री. पटवर्धन यांनी मला हाक मारली—

“ काय भाऊसाहेब ! आम्ही वाचलं सगळं ‘हितवादा’त—”

“ तुम्ही जे वाचलं, तें सगळं खरं आहे, पटवर्धन. पण, मी जे आता तुम्हाला सुद्धा म बोलावलं, तें एवढ्याचसाठी की, ‘ तरुण भारता’चा विचार आता आपण प्रथम केला पाहिजे—”

“ हो मीहि तोच विचार करतोय सारखा. पण, आता तुम्हीं भेटलात तेव्हा उद्यापासून त्याच उद्यागाला लागायच आपण—”

“ यापुढं पाहिजा विचार तो ! शक्य तितक्या लवकर ‘ तरुण भारत ’ सुरू करता आला पाहिजे आपल्याला आपण जिवत आहोंत, इतक्या अमानुष आघातानीहि आपण गारद झालों नाहीत, हें आपल्या शत्रूंना आणि मित्रांनाहि कळायला हवं ताबडतोब ! आणि तें कळायचा मार्ग एकच आहे. तो म्हणजे ‘ तरुण भारत ’ पुन्हा पूर्ववत् सुरू होणे—”

“ मला जाणीव आहे या गोष्टीची. पण तुमची भेट होईपर्यंत काहीं उपयोग नव्हता याबद्दल विचार करून. आतां उद्यापासून त्याच्याच मार्गे लागूं. उद्या मी

बामनरावाना भेटतों न त्यांना घेऊनच येतो तुमच्याकडे. तुम्ही असेंल्ली रेस्ट हौसमध्ये राह्यला येणार ना आजपासून ? तशी काहीं व्यवस्था होतेय असं सकाळींच कळलं मला आज तिथंच भेटतों उद्या आम्ही तुम्हाला—”

“ ठीक दादाचा आज दुपारी फोन आला होता. त्यानाहि हेंच सांगितलं मी कीं, आता प्रथम ‘ तरुण भारता ’चा विचार ! ‘ तरुण भारत ’ म्हणजेच आपण ! तो जर पुन्हा सुरू होऊं शकला नाही, तर आपण जिवंत असूनहि मरून गेलों अपंच समजेन मी ! काय वाटेल तें नुसताना झालेल असं, तरी ‘ तरुण भारत ’ चालू केला पाहिजे पुन्हा ताबडतोब—”

“ तुमचं म्हणण मान्य आहे मला, भाऊसाहेब—”

श्री. पटवर्धन म्हणाले तोंच मोटारीचा कर्णा वाजला म्हणून मी धावतच कटघराच्या दाराशीं गेलों त्याबरोबर भास्करनं माझा हात घट्ट धरून म्हटलें—

“ भाऊसाहेब, दादा-ताईना घेऊन आलो आम्ही—”

रस्त्यावरल्या अंबारात मला मोटारीतील चेहरे नीट दिसत नव्हते. पण त्याचा तो उद्गार ऐकताच मी उद्गारलों—

“ शाबास पारानों ! काय दिवस दाखवला देवानं आज हा !— ”

आणि माझ्या पाठोपाठ आलेल्या बाबासाहेबाना, हिराबाईंना आणि पटवर्धनाना मी म्हटलें—

“ बाबा, आम्ही जातो आता शाताबाई फार काळजीत असेल - ”

“ ठीक आहे. काय खुशाल आहात ना, दादा ?— ”

“ हो — ”

श्री विश्वनाथराव नवाथे यांनी त्यांना उत्तर दिलें आणि हिराबाईंनीं मुद्दाम आमच्यासाठीं दिलेल्या कपड्याचें गाठोडें आत ठेवत्यावर मोटार चालू झाली.

मोटार सुरू होताच मधु मला म्हणाला, “ आम्ही शेतावर गेलों, तर तिथ सगळी जाळपोळ झालेली दिसली कोणी काही सागेना शेवटीं चौकशी करीत करीत स्टेशनवर गेलों तिथं स्टेशनमास्तरनं प्रथम आम्हाला पिचारून घेतलं आम्ही कोण आहोंत तें, नंतर सांगितलं दादा ताई आत असल्याचं आम्ही लगेच आत गेलों. दादा पोथी वाचीत बसलेले होते चंद्रशेखर समोर जाऊन उभा राहिला, तर त्याच्या तोंडून शब्द फुटेना ! — ”

“ अरे, साहजिक आहे बाबा ! आम्हाला शहरातून आलेल्या लोकानीं असं सांगितलं काल कीं, यांचे न मिराचे हालहाल करून ठार मारण्यांत आलं याना न दोषा मुलाचाहि पण पत्ता नाही. तेव्हापासून हे जे पोथी घेऊन बसले, ते उठणं होईना याच्यानं जागचं — ”

ताई म्हणाल्या. त्याच्या आवाजातला कणखरपणा नेहमींसारखा कायम होता. दादा मात्र अगदीं थकल्यासारखे दिसत होते मो त्यांना विचारचें—

“ आपल्या शेतावर केव्हा आला जमाव ? — ”

“ काल सध्याकाळीं ५।। ला एकदम दीड दोनशें लोक गाथींचा जयजयकार करीत, ‘ खून का बदला खूनसे लेएगे ’ अशा आरोळ्या ठोक्रीत, शेतात घुसले. त्यांना येतांना पहाताच मी गुरं सोडून दिलीं गोठ्यातलीं, बंदूक सुताच्यात गुढाळून घेतली, न आम्ही नाल्यात जाऊन लपून बसलों तेथून घराची होळी झालेली डोळ्यानीं पाह्यली आम्ही आमच्या ! दुसऱ्या दिवशीं लपत छपत स्टेशनवर गेलों. आमच्या सुदैवान स्टेशनमास्तर ब्राह्मण होता. त्यानं आश्रय दिला आम्हाला पण शेजाऱ्यानीं मात्र हुकूनहि बघितल नाहीं आमच्याकडे — ”

“ न बघूं देत ! इतक्या सगळ्या प्राणातिक संकटातून निभावून आपण सर्व पुन्हा सुखरूप एकत्र परत आलों, यात आनंद माना तुम्ही ! — ”

“ चंद्रशेखरला पाह्यल्यावर तेंच मी म्हटलं याना ! तुम्ही पुन्हा दृष्टीस पडाल अशी काही आशा नव्हती आम्हाला — ”

“ पण दादा, तुम्ही काही काळजी करूं नका मी मदिन्याच्या आत पुन्हा पाहिल्यासारखा उभा करीन संसार आपला — ”

“ त्याबद्दल खात्री आहे मला ! पण तुम्ही जिवंत आहात कीं नाहीत हाच प्रश्न होता आमच्यातुडें — ”

इतका वेळ गप्प असलेल दादा म्हणाले. त्याचा आवाज खंगल्यासारखा येत होता.

आम्ही डॉ. बार्लिगे याच्या बंगल्याच्या आवारात येताच दादा पुढें येऊन म्हणाले—

“ या नवाथेसोडिब ! फार त्रास झाला आपल्याला — ”

“ हं ! चालायचंच. पण या सगळ्या त्रासातून निभावून पुन्हा आम्ही सगळीं

सुखरूप एकत्र आलों हे सुदैव आहे आपत्यासारख्यांच्या मदतीमुळेच खरोखरी सुयोग आला हा — ”

दादानीं त्यांना उत्तर दिलें.

डॉ बालिंगे आणि त्याच्या सुशील पत्नी यनीं आमची व्यवस्था उत्तम ठेवली होती, व त्याचे धाकटे बंधु ‘इन्किलाब’चे विद्वान् संपादक श्री सुरेश बालिंगे हे आमच्या दिमतीला होते त्याच्या विनोदचतुर संभाषणामुळे आमचा वेळ आनंदात गेला पहिल्याच सलामीला त्यानीं मला हटकले—

“एका कादंबरीचें कच्चे साहित्य मिळालें तुम्हाला या प्रसंगामुळे नाही, भाऊमाहेब ? आम्ही आता उत्पुक्तेन वाट पहात राहू तुमच्या या घटनेवरील कादंबरीची ! — ”

“खरं आहे राजाभाऊ, तुमच म्हणण पण या प्रसंगावर कादंबरी लिहिण्याची गरजच नाही मुळी ! शुक्रवारी सायंकाळी गाधीजींच्या खुनाची बातमी आल्यापासून आतापर्यंत घडलेल्या साऱ्या गोष्टी न संभाषणं हीं जरी जशींच्या तशींच लिहून काढलीं, तरी ती सुद्धा अत्यंत सुरस आणि बोधप्रद कथा होईल एक — ”

“आणि तुम्ही उद्यापासूनच तें काम हातीं घ्या ! नाही तरी ‘तरुण भारता’चा विध्वंस करून तुम्हाला बेमुदत सुटी दिलीच आहे तुमच्या आवडत्या बहुजनसमाजान ! तिचें सार्थक होऊं या अशा रीतीनं— ”

राजाभाऊ हंसत हंसत म्हणाले त्याच्या सहवासात आमचें जेवण मजेंत पार पडलें, व आम्ही रात्री १० च्या सुमारास पोलिसांच्या पहाऱ्यात रेस्ट हाऊसमध्ये जावयाला निघालों.

आमच्या पाठोपाठ डॉ बालिंगेहि स्वतः तेथें आले, व त्यानीं आमची कशी काय सोय झाली आहे हें पाहून सशस्त्र पहाऱ्याचा बंदोबस्त आपल्या समक्ष केला.

ते गेल्यावर आम्ही आपल्या खोलींत येऊन बसलों. आता सर्वांचीं मनं अगदीं निश्चित झालीं होती खरी, पण, सुरक्षिततेबद्दलची ती एक मुख्य चिंता दूर होताच, आतापर्यंत तिच्या दडपणाखालीं दबून गेलेल्या इतर साऱ्या

काळज्या वर उसळून मनाला डंख करून लागल्या आणि शाताबाई मला म्हणाली—

“गेल्या रविवारी सकाळीं जर मला कुणी सांगितलं असतं कीं, तुम्ही निर्वासित हाऊन मंगळवारी रात्री या रेस्ट हाँसमध्ये सरकारच्या आश्रयाला येऊन रहाल म्हणून, तर मी वेळ्यात काढलं असत त्याला—”

“पण या स्थितीतहि एका गोष्टीची गमत वाटली पाहिजे तुला, शाताबाई—”

“कशाची ?—”

“आपल्यासारख्या काँग्रेसबाहेर असलेल्या माणसाना जन्मात कधी एम् एल्. ए होण्याची संधि मिळणार नाही या पक्षनिष्ठ राजकारणाच्या वशिले. बाजोत त्या आपल्याला या एम् एल् ए च्या निवासस्थानी रुबावात राहण्याचा योग या प्रसंगामुळ आला हे आपल केवढ नशीब !—”

आम्ही रेस्ट हाँसमध्ये रहावयाला आल्याची बातमी बुधवार ता ४ च्या दैनिकातून प्रसिद्ध झाली. त्याबरोबर नाना प्रकारचे लोक आमच्या समाचाराला येऊ लागले. बुधवारी सकाळीं आमचें चहापान संपते न सपतें, तोंच अन्नमत्री ना रा. कृ पाटील आले त्यांनीं नमस्कार करताच मी त्यांना हंसून म्हटलें—

“दादा, आम्ही आता आपल्या राजश्रयाला आलों आहोंत—”

त्यावर ते पुन्हा हात जोडून उद्गारले—

“तुम्ही काय म्हणाल तें थोडें आहे, भाऊराव !—”

त्याच्या पाठोपाठच सौ. अनसूयाबाई आणि श्री पु बा काले, नागपूर प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री पुनमचंदजी राका आणि उपाध्यक्ष श्री बजरंग ठेकेदार, श्री. खुशालचंद प्रभृति मंडळी आली सौ अनसूयाबाईची आम्हां दोघावर वडील बहिणीप्रमाणें माया अहे त्यांनीं प्रथम आमच्या गरजांची चौकशी केली, व घरीं गेल्याबरोबर कपडे, भाडीं वगैरे जरूरीचें सामान पाठवून दिलें सौ. हिराबाई भोसले यांनीं आदल्या दिवशीं बरेचसे कपडे माझ्याबरोबर दिले होते आता हें आणखी नवें सामान आल्यामुळें कोणत्याच वस्तूची ददात फारशी उरली नाही दिवसभर समाचारासाठीं येणाऱ्या या मंडळींबरोबर महात्माजीचा खून आणि त्या निमित्तानें साऱ्या महाराष्ट्रभर झालेली जाळपोळ

याच्यासंबंधी चर्चा चालत असे विशेषत, नागपुरातील काही हिंदी आणि मराठी वृत्तपत्रातून गोडसे हे नागपूर, वर्धा, उमरेड, अकोला वगैरे ठिकाणी येऊन गेल्याच्या आणि त्याचा त्या त्या ठिकाणी महासभा किंवा संघ याच्यातर्फे सत्कार झाल्याच्या धादात खोख्या भडक बातम्या त्या वेळीं दुष्ट बुद्धीनें सारख्या धडाकून प्रसिद्ध केल्या जात होत्या त्या सहेतुक अनृत प्रचारामुळे या चर्चेला रोज नवी चालना मिळे, व केव्हा केव्हा त्यातून विनेदहि उपन्न होत असे

उमरेड येथील पब्लिक हायस्कूलच्या स्नेहसंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून येथील हिस्लॉप कॉलेजातील मराठीचे विद्वान प्राध्यापक प्रो डॉ. श. दा. पेंडसे हे तेथे गेले होते श्री. गोपाळराव पाठक याचे बंधु फोटोग्राफर श्री बाबुराव पाठक याच्याबरोबर त्याच्या मोटारीतून ते उमरेडला गेले, व स्नेहसंमेलना-नंतर नेहमीप्रमाणे फोटो काढण्याचा विधिहि झाला

पण, नागपूरच्या हिंदी दैनिकांनी प्रो डॉ. 'पेंडसे' याच्याऐवजी 'गोडसे' हेच श्री पाठक याच्या मोटारीतून तेथे गेले, अशी निखालस खोटी बातमी प्रसिद्ध केली. या त्याच्या प्रचाराचे पर्यवसान त्या हायस्कूलवर हल्ला आणि पाठकाच्या फोटोग्राफीच्या दुकानाची झडती होण्यात झाले, व प्रो डॉ. पेंडसे यानाहि मनस्ताप झाला

या प्रकरणाविषयी बोलताना आमच्या समाचाराला सहकुटुंब आलेले आमचे जुने स्नेही प्रो ना. के. बेहरे म्हणाले, "अहो, 'पेंडसे' आणि 'गोडसे' या दोन नावात 'डसे' हीं अक्षरे 'कॉमन' आहेत ना? तीं अक्षरे 'डसली' सगळ्यांना '—"

गोडसे याच्याविषयी लिहिताना इथल्या एका इंग्रजी साप्ताहिकाने 'चित्पावन ब्राह्मण' असा त्याचा निर्देश करून त्यांपैकी 'चित्पावन' हा शब्द इटॅ-लिक्समध्ये छापला होता. या गोष्टीचा उल्लेख करून प्रो. बेहरे म्हणाले, "गोडसे 'चित्पावन' आहेत असं प्रसिद्ध केल्यान आपल्यासारख्या कऱ्हाडा ब्राह्मणाची कातडी त्यामुळे बचावेल, असं या इंग्रजी साप्ताहिकाच्या संपादकाला वाटल असावं ! पण, ब्राह्मणेतर ब्राह्मणाविषयी विचार करताना त्याची पोट-जात पहात नाहीत, हें कांहीं त्याच्या लक्षात आलं नाही चित्पावनात जसा गोडसे निघाला, तसेच महात्माजींचे केवळ बहिश्चर हृदय आणि अपर आत्मा

असे आचार्य विनोबाजी भावेहि निघाले, हें हा कऱ्हाडा ब्राह्मण गोडश्याच्या पोटजातीकडे बोट दाखवताना विसरलेला दिसतो !— ”

पण, या संभाषणानंतर तीन चार दिवसांनीच गोडसे यांनी रचलेल्या गांधी-जींच्या खुनाच्या कटात त्याचे मुख्य सार्थादार असल्याबद्दल करकरे नावाच्या कऱ्हाडा ब्राह्मणाला अटक झाल्याची बातमी आली !

याच इंग्रजी साप्ताहिकानें, गांधीवादी काँग्रेसनिष्ठ ब्राह्मणाचें इतर ब्राह्मणा-पेक्षा असलेलें वेगळें वैशिष्ट्य प्रदर्शित करण्यासाठी, ‘गांधियन ब्राह्मण’ हा एक नवाच शब्दप्रयोग प्रचारात आणण्याचा प्रयत्न केला. या त्याच्या शक्कली-संबंधी बोलताना वीर हरकरे म्हणाले—

“ ब्राह्मणात अनेक पोटजाती आहेत. त्यात ‘गांधियन ब्राह्मण’ या आणखी एका नव्या पोटजातीची भर पडली आता ! पण ब्राह्मणामागें ‘गांधियन’ हें विशेषण लावल्यानेहि त्याची चामडी किंवा जिंदगी बचावेल असं समजण्याचें मात्र मुळीच कारण नाही ! गांधीजींच्या नावाचा अशा रीतीनं उपयोग करून ब्राह्मणांनी आपला बचाव करण्यात पौरुष तर नाहीच पण मुत्सद्दीपणाहि नाही. त्यापेक्षा ‘मी ब्राह्मण आहे’ असं छातीठोकपणानं जाहीर करून त्याच्या सगळ्या परिणामाना तोंड देण्यातच सच्चाई आणि मर्दपणा आहे— ”

त्याच दिवशी आमच्या समाचाराला आलेले एक देशस्थ ब्राह्मण काँग्रेस कार्यकर्ते गोडश्यासंबंधी बोलताना एकदम उद्गारले—

“ ही चित्पावनाची जात सापासागखी आहे अस नाही वाटत भाऊसाहेब, तुम्हांला ? गोडश्यानं आपल्या दुष्ट कृत्यांन सगळ्या महाराष्ट्राच्या तोंडाला काळं फासलं. चित्पावनाशिवाय असलं क्रूर कृत्य दुसऱ्या कोणत्याहि जातीच्या ब्राम्हणाकडून घडलं नसत — ”

“ मी स्वतः चित्पावन नसल्यामुळ चित्पावनाच्या नालस्तीत सामील होईन अशा अपेक्षेन बेलताहात का, तुम्ही हें ? गोडश्याच कृत्य अत्यंत हिडिस आहे, याबद्दल शंकाच नाही पण, त्याच्या या अधोर कर्माबद्दल सगळ्या चित्पावनांना जबाबदार धरून आपण जर त्यांना साप म्हणत असाल, तर मीहि एक गोष्ट आपल्याला निदान कऱ्हाडा ब्राम्हणाबद्दल तरी सांगू शकेन. ती ही की, चित्पावनाला ज्याप्रमाणं ‘कोब्रा’ म्हणून निंदलं जातं, त्याचप्रमाणं आम्हां

कहाय्यानाहि 'ककोटक' म्हणून निंदणारे लोक आहेत जगातली कोणतीही जात अशा प्रकारच्या भरमसाट नालस्तांतून सुटणार नाही. ब्राम्हणात जसा बाळाजीपंत नातू झाला, तसा मराठ्यातही सूर्याजी पिसाळ झाला, हें विसरूं नका. फार कशाला, ज्या शिवाजीमहाराजाना आपण महाराष्ट्राचे जनक म्हणून इतके पूज्य मानतो, त्या राष्ट्रपित्याच्या प्रत्यक्ष पुत्रानं राज्यलोभापायीं औरंगजेबाला फितूर होऊन त्याच्याविरुद्ध बंड केलं ! व त्याच्या मरणानंतर त्याच्या वेळच्या विश्वासू कर्तबगार मुत्सद्यांना हाल हाल करून ठार मारलं !! शौर्य आणि कौर्य यांच्यांतला फरक फारच सूक्ष्म आहे सत्ता आणि संपत्ति यांच्या लोभानं माणसं कोणतं पाप करतील, याचा काही नेम नाही चित्पावनाना साप ठरवताना तुम्हाला फक्त गोडसे दिसले. रानडे, टिळक आणि गोखले याची आठवण कांहीं झाली नाही हा चित्पावन, हा सारस्वत, हा माध्यंदिन, हा देशस्थ, हा कऱ्हाडा असल्या बारीक सारीक फरकाच्या चिरफळ्या तुम्ही ब्राह्मण आपसात खुशाल काढीत बसा. पण ब्राह्मणेतराच्या दृष्टीनं मात्र आपण सारे ब्राह्मण सारखेच आहोत— ”

समाचाराला आलेल्या या मंडळींत गोडस्याच्या कृत्यामागे असलेल्या मनोवृत्तीचें समर्थन करणारेहि काहीं लोक निघाले, व त्यात ब्राम्हणापासून महाराष्ट्रात सर्व जातींचे सज्जन होते. त्याचा युक्तिवाद असा की, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपलें अवतारकार्य आता संपलें असल्याच्या जाणिवेनं गांधीजींनीं आपण होऊन राजकारणातून निवृत्त व्हावयाला हवें होतें पण, तसें न करता दिल्लीला तळ देऊन हिंद सरकारवर हर एक बाबतींत दडपण आणण्याचा जो अतिप्रसंग त्यांनीं केला त्यामुळे त्याच्यावर गोडस्याच्या गोळीला बळी पडण्याची पाळी आली. शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशनचे एक तरुण कार्यकर्ते जळफळतच मला म्हणाले—

“ गांधीजी हिमालयात जाण्याची भाषा शेवटपर्यंत बोलत राहिले, पण हिमालयात गेले मात्र नाहीत कधी ! उलट हिमालयाएवढ्या चुका करीत अखेरपर्यंत राजकारणात लुडबुडत राहिले. लोक त्यांना 'राष्ट्रपिता' खुशाल म्हणोत. पण मी तरी त्यांना 'फाळणीचा पिता' म्हणेन ! त्याची मनोवृत्ति अगदीं हिटलरसारखी फासिस्ट होती. आमच्या बाबासाहेबांनीं जेव्हा हिंदुस्थानाची फाळणी अपरिहार्य आहे असं दहा वर्षांपूर्वी जाहीर केलं, तेव्हा या सगळ्या काँग्रेसवाल्यांनीं

त्यांची देशद्रोही म्हणून नालंस्ती केली पण, मार्जंटबॅटननं फाळणीची योजना पुढं मांडताच सत्तेसाठी हपापलेल्या काँग्रेसश्रेष्ठींनी तिला बिनदिक्कत संमति दिली. फाळणीसारख्या प्राणातिक प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी लोकमताचा कौल घेण्याची तर राहोच, पण अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचेहि मत अजमावण्याची गरज त्यांना भासली नाही ! तुम्हा ब्राह्मणांचं ' अहं ब्रह्मास्मि ' आहे ना, तसं गांधीजींचं ' अहं भारतोऽस्मि ' होऊन बसलं होतं ! त्याच्या या अतिमानुष अहंकारानं हिंदुस्थानाचा आणि अखेर त्याचाहि स्वतःचा नाश केला असं म्हणेन मी ! गोडसे हा केवळ निमित्तमात्र झाला त्याच्या मृत्यूला—”

“ आता गांधीजी गेल्यावरसुद्धा वार्इट बोलत रहाणार का तुम्ही त्याच्याविषयी ?—”

“ अहो, वार्इट हें केव्हाहि वार्इटच ! ज्याच्या हिमालयाएवढ्या अहंकारी चुकामुळं राष्ट्राचे तुकडे पडले, त्याच्याबद्दल इतिहास तरी काय म्हणेल पुढें ?—”

“ इतिहास काय म्हणेल हें कोणी पाह्यलंय ? पण, मी मात्र गांधीजींना यशस्वी समजत नाही, दुर्दैवी समजतो त्यांनीं अखंड हिंदुस्थानाचा ध्यास घेतला; पण त्यांना हिंदुस्थानाचीं खाडोळीं झालेलीं अखेर पहावीं लागलीं. त्यांनीं हिंदु-मुस्लिम ऐक्यासाठीं अनेकदा प्राण पणाला लावले, पण पाकिस्तान पैदा झालेलें पहाण्याचा प्रसंग अखेर त्याच्यावर आला अस्तृश्याच्या उद्धारासाठीं त्यांनीं आपल्या हातांची अक्षरशः झोळी केली, पण आपल्यावर अस्तृश्याचा विश्वास नसल्याचा कटुतम अनुभव अखेर त्यांना आला महायुद्ध सुरू होतांच पहिल्या सपाठ्याला त्यांनीं आपली युद्धविरोधी भूमिका जाहीर केली, पण जपानवर अमानुष अण्वस्त्र सोडण्याच्या बेतात असलेल्या ब्रिटिश सरकारला युद्धसहकार्याचे वचन देऊन त्यांना अखेर समेट करावा लागला ! सत्य आणि अहिंसा याच्या पायावर मानवी जिवनाची पुनर्घटना करण्याची ईर्ष्या त्यांनीं धरली, पण खुद्द आपल्या मायदेशातच असत्य आणि हिंसा याचा हद्दोस चालू असलेला पहात त्यांना मरावें लागलें ! ! त्यांचा वैयक्तिक जीवनाचा आदर्श ' उच्छृंखलित ' हा होता आणि सामाजिक जीवनाचा आदर्श ' अराज्य ' हा होता. पण प्रत्यक्ष घडलें काय ? त्यांची सगळी हयात हिंदी भाडवलवाल्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्यात गेली; व त्या भाडवलवाल्यांच्या

सल्ल्यामुसार आपलें सारें वजन खर्ची घालून, मृत्यूच्या महिनाभर आधीं, अन्नवन्नावरील नियंत्रणें उठविण्याचें जें कृत्य त्यांनीं केलें, त्यामुळे हिंदी जनता महायुद्धाच्या भयानक काळातहि नव्हे इतकी विलक्षण नागवली जाऊन, हिंदी भाडवलवाल्याना क्रोडों रुपयाचा नफा उकळतां आला ! दक्षिण आफ्रिकेंतील सत्याग्रहापासून तों हिंदुस्थानातील कायदेभंगापर्यंत त्याच्या साऱ्या चळवळींचें जर सयान्वेषणाच्या दृष्टीनं पृथक्करण केलं, तर असा दु खद चमत्कार पावलों-पावलों दिसून येतो कीं, हर एक नैतिक, तात्विक आणि राजकीय लढ्यात त्याना अखेर तत्वच्युति पदरात घेऊन पराभूत व्हावें लागलें. त्याची बुद्धाशी जी पुष्कळदा तुलना केली जाते, ती मलाहि समर्पक वाटते अतिशय. बुद्धाचं सगळें आयुष्य अहिंसेचे पाठ जगाला देण्यात गेल. पण त्याला मरण आलें, तें दुकराचें मास खाऊन अतिसार झाल्यामुळं ! आणि त्याच्या अनुयायाना आहाराच्या बाबतींत काहीहि निषिद्ध किंवा अवध्य नसल्याचें आपण आज पहातच आहोंत. तसंच गाधीजींचंहि झालेलं नाहीं काय ? त्याचे अनुयायी म्हणविणाऱ्या काँग्रेसजनाना सत्तेसाठीं कोणताहि अत्याचार करावयाला दिकत वाटत नाहीं. सॉक्रेटिस आणि ख्रिस्त यांनीं स्वेच्छेनें मरण पत्करलें. पण त्याचें जीवन तत्वच्युतीनं कुठंहि डागळलेल दिसणार नाहीं. उलट तत्वासाठीं पूर्ण जाणिवेनं त्यांनीं आपला देह आपल्या हातांनीं जनतेच्या क्रोधानलात हवन केला. तसं गाधीजींविषयीं म्हणता येईल का ? त्याची विभूति हिमालयासारखी विशाल आणि त्याचे प्रमादहि हिमालयासारखे प्रचंड ! त्या प्रमादाचा परिपाक म्हणूनच कीं काय, ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं जें स्वातंत्र्य हिंदुस्थानाला प्राप्त झालं, तें त्याची चिरफाड करीत, प्रेताच्या राशींतून आणि रक्ताच्या पाटातून वाट काढीत, यादवीची कराल शापवाणी कडाडत आलं ! उतावळ्या विनतेनं अपुऱ्या दिवसाच्या पागळ्या अरुणाला ज्या वेळीं जबरदस्तीनं जन्म दिला, त्या वेळीं तिच्या मनाला तो आपला तेजस्वी पण पंगु पुत्र पाहून झालं नसेल, इतकं दारुण दुःख गाधीजींच्या मनाला स्वातंत्र्याची ती शापित कळा पाहून झालं असल्यास नवल नाहीं ! म्हणून मी त्याना दुर्दैवी समजतों. आपल्या सगळ्या आकांक्षा आणि सगळं कार्य डोळ्यादेखत विफल झालेलं पहाण्याचा प्रसंग यावा, यापरतं दुसरं दुर्भाग्य तें कोणतं ?—”

माणसाची पारख संकटाच्या वेळीं होते म्हणतात. त्याचाहि वैचित्र्यपूर्ण अनुभव या प्रसंगात आम्हाला आला मानवी मनोवृत्तीचे इतके बरेवाईट मासले आम्हाला रेस्टहौसमधील आमच्या चवदा दिवसाच्या वनवासात पहावयाला मिळाले की, त्यामुळे मानवी स्वभावाची अनाकलनीयता जशी आमच्या मनावर बिंबली, तसाच मनुष्याच्या मूलभूत सौहार्दावरील आमचा मध्यंतरी डळमळीत झालेला विश्वासहि दडावला

कारण वाईटपेक्षा चांगलेच अनुभव एकदरीत जास्त आले पण, जे एक दोनच वाईट अनुभव आले, त्याचा मनावर बसलेला धाव मात्र कवीं बुजून जाणार नाही.

विशेषतः, ज्या एका व्यक्तीविषयी, तिच्या अनेक विलोभनीय गुणविशेषांमुळे, मला गेली चोवीस वर्षे पराकाष्ठेचे प्रेम आणि आदर वाटत आलेला आहे, त्या व्यक्तीचे आमच्यावरील या आपत्प्रसंगात जे चमत्कारिक वर्तन झाले, ते मी कधी विसरणार नाही. एका सुभाषितकाराने असे म्हटले आहे की, चंद्राच्या किरणातून ज्या दिवशी अमृतबिंदूऐवजी अग्नीचे स्फुलिंग पडतील, त्या दिवशी जगातले सगळे सौजन्य सपले, अमेच मी समजेन मला प्रिय असलेल्या त्या व्यक्तीचे आमच्यावर ओढवलेल्या प्राणातिक संकटाविषयीचे परिहासविज-
लित जेव्हा माझ्या कानावर आले, तेव्हा या सुभाषिताची आठवण होऊन माझ्या मनाला अतिशय वेदना झाल्या.

ती व्यक्ति म्हणजे आचार्य दादा धर्माधिकारी

१९२४ च्या सप्टेंबरमध्ये नागपुरात आल्यावर पहिल्या सहा महिन्यात ज्या थोड्या व्यक्तींशी माझा गाढ स्नेह झाला, त्यापैकी दादा हे एक, व गांधीवादा-संबंधीच्या तीव्र मतभेदांमुळेहि त्या स्नेहात, निदान माझ्या बाजूने तरी, कधी अंतर पडले नाही त्यामुळे, माझी साहजिकच अशी अपेक्षा होती की, स्नेही म्हणून आणि गांधीवादी म्हणूनही आमच्यावरील या आपत्काळात दादाची वृत्ति आमच्याविषयी सहृदयतेची राहिल.

पण, ता. ४ रोजी श्री दादा वाचासुंदर हे मला भेटावयाला आले असता त्यांनी ता. ३ रोजी दुपारी ३ च्या सुमारास 'महाराष्ट्रा'चे श्री. ना. गो. ओगळे याच्या घरी आचार्यांशी झालेल्या आपल्या संभाषणाचा जो वृत्तांत सांगितला, तो ऐकून माझे मन पराकाष्ठेचे कष्टी झाले.

अन्नमंत्री ना पाटील याच्यासह आचार्य श्री. ओगले यांच्याकडे आलेले होते. तेथे दादाना पद्माताच त्यांनी विचारले, “ का हो, ‘तरुण भारता’चे नुकसान कितपत झालं ? — ”

“ काल आणि आज मिळून बहुतेक सर्व प्रेसची मोडतोड आणि जाळपोळ झालेली आहे. जे थोडे सामान आवारात किंवा रस्त्यावर पडलेले आहे, तेहि लोक गोळा करून नेताहेत ! — ”

त्यावर आचार्य उद्गारले, “ तुमच्या ‘तरुण भारता’चा विध्वंस झाल्याबद्दल मला वाईट वाटत नाही — ”

दादाना त्याचा तो उद्गार साहजिकच लागला. म्हणून ते म्हणाले, “ तुम्ही विनोदानं जरी कदाचित् हें बोलत असलांत, तरीसुद्धा माझ्यासमोर हें बोलायला नको होतं दादा, आज तुम्ही ! माझ्या भावना या बाबतीत काय असतील हें तुम्ही लक्षात घ्यायला हवं होतं— ”

पण आचार्यांनी पुनःपुन्हा हा ‘ विनोद ’ केला, असें नंतर माझ्या ऐकिवात आले

“ भाऊरावाचं घर छुटल्याबद्दल वाईट वाटतं मला. पण ‘ तरुण भारता ’ बद्दल मात्र काहीं वाटत नाही ! ”-असे उद्गार त्यांनी आपल्या समक्ष काढल्याचें अनेक कार्यकर्त्यांनी मला सांगितलें

आचार्यांच्या अभिजात विनोदाचाच कदाचित् हा एक प्रकार असेल, असेंच मीहि मानून चालतो. पण, मनुष्य विनोदानें म्हणूनहि जें काहीं बोलतो, त्यातसुद्धा त्याच्या त्या त्या विषयासंबंधीच्या भावनेची छटा प्रतिबिंबित झालेली नसते का ? ‘ तरुण भारता’च्या विध्वसासंबंधी आचार्यांनी वारंवार केलेला हा ‘विनोद’ अहिंसेच्या तर राहोच, पण ज्या मानवतेचा उद्धोष ते आपल्या प्रत्येक व्याख्यानातून इतक्या कंठरवानें करित असतात, तिच्या कोणत्या कल्पनेला धरून आहे किंवा मानवी सम्यतेच्या तरी कोणत्या संकेताशी सुसंगत आहे ? ‘तरुण भारता’चा विध्वंस हा काय विनोदाचा विषय वाटावा त्याच्यासारख्या ‘सत्य, अहिंसा आणि मानवता’ याच्या पुजाऱ्याला ?—

पण वाटला खरा ! —

उलट, मला मात्र सारखें असें वाटत होतें कीं, कोणी तरी मला येऊन म्हणेल, “ दादा असं कसं बोलतील हो तुमच्या ‘ तरुण भारता ’ विषयी, भाऊराव ?

कोणी तरी गैरसमज करून दिलाय तुमचा ! ” आणि आमच्या इतक्या वर्षांच्या मधुर स्नेहसंबंधात उत्पन्न झालेला किन्तु दूर होऊन जाईल.

पण असें सागणारा एकहि मित्र मला अद्याप भेटलेला नाही.

आणि, आश्चर्याची गोष्ट अशी की, स्वतः दादाहि त्या बाबतीत मुग्ध आहेत.

×

×

×

पण सुदैवानें असले प्रसंग अपवाद म्हणूनच उल्लेखावे लागतील. उलट, आम्ही सकाटांत आहोंत असें कळल्यावर मानवी सहृदयता इतक्या विविधतेनें आमच्या सहाय्याला धांवली की, तिच्या त्या निरपेक्ष सौजन्यानें आमच्या उच्चस्त जीवनात नवा उत्साह उत्पन्न केला. रेस्ट हौसमध्ये फक्त अंगारल्या कपड्यासह आम्ही येऊन दाखल झाल्याचें कळताच सौ हिराबाई आणि श्री. बाबासाहेब भोसले व सौ अनसूयाबाई आणि श्री. पु. ब. काळे यांनी इतक्या तत्परतेनें निरनिराळ्या प्रकारचें सामान आमच्यासाठी पाठविलें की, त्या निर्वासनातहि आम्हाला काहीं कमी पडलें नाही. त्याचप्रमाणें, श्रीमंत गणपतराव बुटी, श्रीमंत बाबुराव देशमुख, श्री. खुशालचंद, श्री. दिगंबरपंत ओगले, श्री. बाळासाहेब ढवळे, श्री. नाना जोग, श्री. नाना ओगले प्रभृति सुद्धानीं भरल्या हातानीं आमच्या भेटीला येऊन आमचा ढासळलेला संसार सावरण्याची तयारी दर्शविली

पण, रेस्ट हौसमध्ये येतांनाच मी मनाशीं असा निर्धार केला होता की, स्वतःसाठी कोणाहिपासून आर्थिक सहाय्य म्हणून घ्यावयाचें नाही ‘तरुण भारता’साठी जर कोणी काहीं दिलें, तर त्याचा तेवढा स्वीकार करावयाचा त्यामुळे, श्रीमंत गणपतराव बुटी यांनी जेव्हा, ता. ४ रोजी माझ्या भेटीला आले असता, वर्षभर पुरेल एवढें धान्य, कपडालता, घरदुरुस्तीसाठी लागणारी रक्कम वगैरे देण्याची इच्छा दर्शविली, तेव्हां मी त्यांना म्हटलें—

“ भग्यासाहेब, मला स्वतःसाठी काहीं नको. धान्य नको, कपडा नको किंवा पैसाहि नको. पण माझी एक विनंति आहे त्याबरोबरच आपल्याला—”

“ बोला, भाऊसाहेब— ”

“ विनंति एवढीच की, ‘ तरुण भारता ’साठी जेव्हा मी आपल्याकडे येईन, तेव्हां मात्र मी मागेन तें आपण दिलं पाहिजे मला— ”

“देईन, आपण काळजी करू नका, भाऊसाहेब. या वेळीं जर अमुन्ही आपल्या उपयोगा पडायचं न्ही, तर केव्हा पडायचं सुग ? पण आपण स्वतःसाठी खरोखरीच काही घेणार नाही माझ्यापासून ? धन्यसुद्धा नाही घेणार —”

“नाही, भय्यासुद्धे, आपण माफ करा मला. आपण इतक्या कळकळीन विचारावं न मी नाही म्हणावं याचं मलाहि वाईट वाटतं. पण मी कुणापासूनच काही घ्यायचं नाही अम ठरवलंय —”

“पण, भाऊसाहेब, असं करून कसं चालेल ? जिथं पहिल्यापासून आता संसाराला प्रारंभ करायचाय पुन्हा, तिथं आपण नको म्हणून कसं निभेल ? —”

“निभेल अशी आशा आहे मला. माझ्या पुस्तकाच पुनरावृत्त (recurring) उपपन्न आहे. त्याच्या जोरावर मी उभा राहू शकेतां पुन्हा आपल्या पायावर पण ‘तरुण भारता’साठी मात्र मी मागेन तें दिल पाहिजे आपण मला —”

“देईन, भाऊसाहेब —”

आणि हें आपलें आश्वासन गणपतरावजींनीं पुढें खरें करून दाखविलें.

उलट, व्यक्तिशः आर्थिक मदत घेण्याच्या बाबतीत त्यांना जो नकार मी दिला, तो मात्र मला पुढें चार दिवसांनीं निरुपायानें मोडावा लागला.

कारण, श्रीमंत बाबुरावजी देशमुख यांनीं माझ्यासाठीं प्राठविलेले पाचशें रुपये घेऊन वीर हरकरे जेव्हा माझ्या भेटीला आले, तेव्हा त्यांना नकार देणें मला शक्य झालें नाहीं.

बाबुरावजींचा आणि माझा गेलीं वीस वर्षे सतत संबध आहे. बीसे वर्षांच्या या कालावधींत निरनिराळ्या सार्वजनिक कामासाठी मी हजारों रुपये त्याच्यापासून घेतलेले आहेत मी मागावें आणि बाबुरावजींनीं यावें, असा जणूं सकेतच ठरून गेल्यासारखा झाला आहे त्यामुळे आमच्या मित्रमंडळींत आम्ही त्यांना विनोदानें ‘कल्पवृक्ष’ म्हणतो ‘तरुण भारता’ला त्यांनीं दिलेली पाच हजार रुपयांची पहिली देणगी ही तर त्या दैनिकाच्या उभारणीची कोनशिल्लाच होय संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेलाहि त्यांनीं एक हजार रुपयांची देणगी मी विनंति करताक्षणींच दिली. पण, त्याच्या रसिक दातृत्वाचा जो चमत्कार मी १९४६ च्या जानेवारींत नागपूर येथें भरलेल्या मराठी पत्रकार परिषदेच्या पाचव्या अधिवेशनाच्या वेळीं पाहिला, तो, मला वाटतें, नागपूरच्याच नव्हे, तर महाराष्ट्रातील

संमेलनांच्या इतिहासातहि केवळ अपूर्व आणि अविस्मरणीय ठरेल. त्या वेळीं ते ' तरुण भारता ' च्या विश्वस्तमंडळात होते, व त्यामुळे आम्ही बोलाविलेलें हें अधिवेशन म्हणजे जणुं काहीं आपल्या स्वतःच्या घरचेंच मंगल कार्य आहे, अशा भावनेनें त्यांनीं त्याचा मुख्य भोऱ उचलला. अधिवेशनाला पांचशें रुपयाची देणगी तर त्यांनीं दिलीच, पण शिवाय सप्तपक्षाचाची बाद-शाही मेजवानी तीनशें पत्रकारांना देऊन त्यांनीं इतरत्र कुठें नव्हे असा त्याचा दरबारी सन्मानहि केला. इतकेंच नव्हे, तर नगराध्यक्षांनीं पत्रकारांना दिलेल्या उपाहाराच्याहि खर्चाची जबाबदारी त्यांनीं घेतली. ' तरुण भारता ' ची सुरवातीला आलेल्या त्यांच्या या निकट सबधामुळे गांधीवधानंतरच्या गुंडगिरीत त्यांनाहि मनस्ताप सोसावा लागला. पण त्याहि बिकट परिस्थितीत मज-विषयींच्या त्यांच्या वैयक्तिक सौहार्दांत मात्र अणुभरहि अंतर पडलें नाहीं.

अशा या ज्येष्ठ बंधुसमान सुहृदाला नकार देणें म्हणजे गेलीं वीस वर्षे हर एक सार्वजनिक कार्यांत त्यांनीं जो माझा पाठपुरावा केला, त्याविषयीं कृतघ्न पणा व्यक्त करण्यासारखें, त्या त्यांच्या असीम सौहार्दाचा उपमर्द करण्यासारखेंच झालें नसतें का ?

त्यामुळे एक प्रकारच्या अनिच्छेनें पण त्याबरोबरच आत्मीयतेच्या उत्कट कृतज्ञतापूर्ण जाणिवेनें मी ती रक्कम स्वीकारली.

आणि अगदीं याच प्रकारच्या कृतज्ञतेच्या भावनेनें मी प्रो. वि. ह. कुलकर्णी यांनीं पाठविलेले शंभर रुपयेहि ठेवून घेतले.

एवढे दोन अपवाद वगळले, तर रेस्ट हौसमधून पुन्हा घरीं परत जाईपर्यंत मी निदान सात हजार रुपयांच्या तरी देणग्या परत केल्या असतील.

पण, मी या देणग्या जरी परत केल्या, तरी त्या देण्यात प्रकट झालेली सह-दयता आणि स्नेहबुद्धि याचें ऋण मात्र मला आमरण फेडता येणार नाहीं किंबहुना, त्या दुःखातहि मला अशी धन्यता वाटली कीं, मडगावपासून कान-पूरपर्यंत जिथें जिथें कुठें मराठी भाषा बोलली जात असेल, तिथें तिथें माझे अकारण अज्ञात सुहृद आहेत, हें कळण्याचा सुयोग या आपत्तीमुळे आला, हें माझे केवढें भाग्य ! मी पुष्कळदा गमतीनें म्हणत असतो कीं, माझीं मुळें सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेली आहेत कारण, आमचें घराणें मूळ गोमंतकातलें असून तिथून आम्ही

प्रथम सावतवाडीला आणि नंतर मुंबईला येऊन स्थायिक झालो, व मी स्वतः मुंबईहून प्रथम पुण्याला आणि नंतर नागपूरला आलो. महाराष्ट्राच्या नैऋत्य टोंकापासून त्याच्या ईशान्य टोंकापर्यंत जे हें आमचें स्थलांतर होत गेलें, त्यामुळें ठिकठिकाणीं आमचे ऋणानुबंधी सुहृद पसरलेले असून, मडगावचे श्री काशिनाथराव नायक याच्याकडे काय, पुण्याचे डॉ. अनंतराव कर्णिक याच्याकडे काय किंवा भंडान्याचे श्री नानासाहेब हर्बोकर याच्याकडे काय कुठेंहि मी गेलों, तरी मला घरच्यासारखेंच वाटतें ज्या वृक्षाचीं मुळें जमिनींत दूरवर आणि खोलवर पसरलेलीं असतात, त्याला लाबलाबच्या नद्याचें आणि तलावाचें पाणी तर शोषून घेतां येतेंच, पण जमिनीच्या पोटात जे असंख्य क्षिरे पाझरत असतात, त्याचाहि कधीं न आटणारा ओलावा त्याला सदैव नव्या जीवनाचा जिव्हाळा पुरवितो, व त्यामुळें तो वृक्ष कितीहि वेळां तोडला, तरी त्याचीं मुळें जोंपर्यंत भूगर्भांत जिवंत असतात, तोंपर्यंत त्याला सारखी नवी पालवी फुटत रहाते आणि नवा बहर येत रहातो. माझी स्थिति त्या वृक्षाप्रमाणें आहे याची अत्यंत आल्हाददायक प्रतीति या गडातराच्या प्रसर्गी मला नाना प्रकारांनीं आली.

पण, या पंधरा दिवसात बनारसपासून बेळगावपर्यंत निरनिराळ्या ठिकाणाहून जीं शेंकडों पत्रें मला आलीं, त्यांनीं मला माझ्या जीवनाचे धागे किती दूरवर पसरलेले आहेत याचा प्रोत्साहक प्रत्यय जसा आणून दिला, तशीच माझ्या या सुहृदाची माझ्या दुर्दम आत्मबलाविषयींची खात्रीहि मला पटवून दिली. आमचे बंधुतुल्य मित्र मुंबईचे मेजर नंदकिशोर गाडेकर याचे ज्येष्ठ बंधु श्री. बाबासाहेब गाडेकर यांनीं ता. १० फेब्रुवारी रोजीं जें सहानुभूतीचें पत्र आम्हाला खारहून पाठविलें, त्यात असे उद्गार काढले होते कीं, “वर्तमानपत्रातून त्याच-प्रमाणें शिसींकर मंडळीकडून नागपूरची माहिती कळली आम्हा सर्वास फार वाईट वाटलें. आपलें नुकसान भरून येणारें नाहीं “ मी निर्वासित झालों,” या आपल्या शब्दातच सर्व काहीं आलें मी आपलें आत्मचरित्र वाचलें आहे. तेव्हा या वेळींहि आपण तितक्याच धीरानें सर्व सोसाल आणि पुन्हा खंबीर-पणानें आपल्या पायावर उभें रहाल याबद्दल मला शंका नाहीं. ” हाच विश्वास जवळजवळ याच शब्दांनीं प्रो चिंतामण विनायक जोशी, श्री देवदत्त नारायण

टिळक आणि श्री. वसंत भगवंत कर्णिक या माझ्या गेल्या दोन तपातल्या प्रिय सुहृदानांही व्यक्त केला होता

गेली चौवीस वर्षे माझा जीवनक्रम जिव्हाळ्याने आणि जिज्ञासेने न्याहाळीत आलेल्या, माझा उदय, मला वेळोवेळीं लागलेलीं ग्रहणें आणि आतांचें हें खप्रास ग्रहण सोत्कंठ, सभय सहृदयतेनें अवलोकीत आलेल्या माझ्या या सुहृदाना माझ्या सामर्थ्याविषयीं असणारी खात्री ही जशी या संकटात मला स्फूर्तिदायक वाटली, तसेंच गेलीं सत्तावीस वर्षे पाठच्या भावासारखे माझ्या पाठीशीं उभे असलेले माझे जिवलग मित्र प्रो. रामचंद्र महादेव मराठे यांचें तत्पर सहाय्यहि माझें आत्मबल शतगुणित करणारें ठरलें. प्रो. मराठे हे काहीं संपन्न नव्हत, — एक अगदीं मध्यम स्थितींतले मितप्राप्ति प्राध्यापक. पण त्यानीं आपल्या चार ओळींच्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, “ तुम्हाला किती पैसे हवे आहेत, तें कळवा. म्हणजे मी शक्य तितके तुम्हाला पाठवीन. मजजवळ जें काहीं आहे, त्यावर तुमचा हक्क आहे.”

हें त्यांचें पत्र वाचताच तेवीस वर्षांपूर्वींचा प्रसंग माझ्या डोळ्यापुढें उभा राहिला. कै. डॉ. हेडगेवार यांनीं १९२५ च्या एप्रिलमध्ये ज्या वेळीं माझें लग्न ठरविलें, त्या वेळीं मजजवळ एक कपार्दिकहि नव्हती. वाडिलाजित कर्जाचा शेवटला हप्ता फेडून मी नुकताच निष्कर्जी झालों होतो. रामभाऊ तेव्हा पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत फेलो होते. मी त्यांना लग्न ठरलें असल्याचे कळविताच त्यांनीं खर्चाची सर्व जबाबदारी घेऊन मला निश्चित केलें

आज आमचा ‘ शातानिवास ’ पूर्वींच्याच रुबाबाने उभा आहे, पूर्वींच्याच पद्धतीनें अभ्यागताचा पाहुणचार चालू आहे व पूर्वींच्याच दिमाखानें माझे सार्वजनिक व्यापहि सर्व सुरू आहेत. या आमच्या पुनरुत्थानाचें श्रेय बव्हंशीं बाबासाहेब भोसले आणि रामभाऊ मराठे यांना आहे. माझ्या जीवनाला कधींहि न आटणारा जिव्हाळा पुरविणारे जिवंत पण अदृश्य क्षिरे आहेत ते !

या सौहार्दाप्रमाणेंच बहुजनसमाजाच्या अविचारी क्रोधाला बळी पडलेल्या ‘ तरुण भारता ’च्या धोरणाविषयींची जी गुणज्ञता श्री. गोविंदराव प्रधान, बॅ. शेषराव वानखेडे, रावसाहेब ग. म. ठवरे, श्री. ना. रा. शेंडे आणि श्री. वा. न. घोरपडे यांनीं व्यक्त केली, तीहि मला अत्यंत प्रोत्साहक वाटली. दादा घोरपडे

याच्याशी माझा स्नेह मी नागपुरात आल्या दिवसापासूनचा आहे. आम्ही एका ताटात जेवलों आहोंत, एका विचारानें वागलों आहोंत आणि एका व्यास-पीठावर बोललों आहोंत. १९२५ च्या होळी पुनवेला ज्या वेळीं आम्ही एका ताटात पुरणपोळी खाली, त्याच वेळीं आमचा भाईचारा आणभाक न करता होऊन गेला. दादाच्या मृदु, चंचल आणि दैववादी स्वभावामुळें त्याचें बुद्धि-प्रधान, गोंडस वक्तृत्व आणि संयुक्तिक, खोचदार लेखन याचा उपयोग पूर्वे महाराष्ट्राच्या अस्मितेच्या विकासाला होऊं शकला नाहीं, हें त्याचें आणि नाग-पूरचेंहि दुर्दैव. पण, आम्हा उभयताना एकमेकांविषयी जो जिव्हाळा पहिल्या दिवशींच वाटला, तो गेल्या चोवीस वर्षांतील स्थलांतरांनीं किंवा मतातरांनींहि कधीं कमी झाला नाहीं.

त्यामुळें, दादा रेस्टहौसमध्ये माझ्या भेटीला आले किंवा त्या सुमारास त्याच्या हातीं असलेल्या ' प्रकाश ' साप्ताहिकातून, नागपुरातील दंगलीसंबंधी ता ७ फेब्रुवारी रोजी केलेल्या भाषणात संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीवर जे शिंतोडे ना प. मिश्र यांनीं अकारण उडविले, त्याचा खणखणात निषेध करून, "पृथ्वीनें रथचक्र गिळल्यामुळें असहाय झालेल्या महारथी कर्णावर शस्त्र चालविण्यात शौर्य नाहीं," असा जो मर्मभेदक इशारा माझ्याविषयीच्या प्रेमांमुळें त्यांनीं पंडितजींना दिला, त्याचेंहि मला नवल वाटलें नाहीं. पण श्री. गोविंदराव प्रधान, बॅ. शेषराव वानखेडे किंवा रावसाहेब ठवरे यांचे आणि माझे संबंध त्या मानाने अगदीं औपचारिक आणि तात्कालिक पण " काँग्रेसच्या बाबतींत," तरुण भारताचें धोरण न रुचण्यासारखें असलें, तरी बहुजनसमाजाची बाजू घेणारें आपल्या प्रातात हें एवढें एकच पत्र आहे, ही गोष्ट ध्यानात घेऊन तरी लोकानीं तुमच्या वाटेला जायला नको होतें," अशा आशयाचे जे उद्गार त्या तिघांनीं खेदपूर्वक काढले, त्यामुळें मला नुकसानभरपाई झाल्यासारखी वाटली विशेषतः, बॅ. वानखेडे आणि रावसाहेब ठवरे यांनीं संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, मराठी बहुजनसमाज आणि अस्पृश्य वर्ग यांच्यासंबंधीच्या ' तरुण भारता'च्या काम-गिरीची मुक्त कंठानें प्रशंसा करून त्याच्या विभ्रंसाविषयी अतिशय हळदळ व्यक्त केली, व तो पुन्हा ताबडतोब सुरू झाला पाहिजे आणि त्याचें धोरणही बदलता कामा नये, असें म्हटलें.

त्यावर मी एवढेंच म्हणालों, “या आपत्तिमुक्त संयुक्त महाराष्ट्र किंवा मराठी बहुजनसमाज याच्याविषयीच्या आमच्या धोरणात रेसभरहि फरक पडणार नाही, अशी ग्वाही मी तुम्हाला देतो. कारण हा माझ्या जीवननिष्ठेचा प्रश्न आहे. त्यामुळे माझ्यावर कोणी कितीहि आघात केले, तरी ती निष्ठा डागळणार नाही किंवा डळमळणार नाही—”

“मला खात्री आहे तुमच्याबद्दल पण काहीं लोकांच्या या कृत्यामुळे तुम्ही गैरसमज करून घेऊं नका बहुजनसमाजाविषयी किंवा त्याच्या कार्यकर्त्या-विषयी—”

शेषरावांनी मला उलट सांगितलें तेव्हा मी त्यांना म्हटलें—

“मी कोणत्याहि एका पक्षाला, जातीला किंवा समाजाला जबाबदार धरीत नाही या विध्वंसावद्दल. काहीं व्यक्तींनी किंवा गटांनी आपला दुष्टाचा साधून घेतला असेल. पण त्याबद्दल मी साऱ्या बहुजनसमाजाला जबाबदार धरणार नाही कधी—”

तथापि, श्री. शेंडे याचा कोणी तरी असा समज करून दिला की, महारांनी आमचें घर लुटलें अशी जी एक वदंता त्या वेळीं प्रसृत झाली होती, तिच्यामुळे माझें मन महार समाजाविषयी कलुषित झालें आहे.

त्यामुळे त्यांनी एक दिवस सकाळीं मला येऊन विचारलें, “भाऊसाहेब, आमच्या लोकांवर खरंच का आपला राग झाला आहे? आपल्या घराच्या लुटीत कदाचित् आमचे काहीं लोक असतीलहि पण त्यांना बिचाऱ्यांना काय कल्पना की, जें दैनिक गेलीं चार वर्षे आपल्या हितसंबंधाचा पुरस्कार इतक्या ईर्ष्येनें करित आहे त्याच्या सपादकाच्या घराचा आपण विध्वंस करित आहोंत म्हणून ! आमचे लोक अडाणी आहेत अगदीं—”

“पण मी कुठ काय म्हटलय तुमच्या लोकाबद्दल, शेंडे ? आणि आमचें घर कोणी लुटलं याची उठाठेव करून तरी काय फायदा आहे आता ? मला काय कुणावर फिर्यादी करायच्या आहेत का कुणाचा सूड घ्यायचा आहे, तर मी या चौकशा करित बसूं ?—”

“पण, मी असं ऐकलं कीं, आपला आमच्या लोकाविषयी फार गैरसमज झालेला आहे—”

“अगदीं खोटी गोष्ट ! माझा कोणाविषयी काहीहि गैरसमज झालेला नाही आणि मला कोणाबद्दल काहीहि, तक्रार करावयाची नाही. जें होऊन गेलं, त्याच्याविषयी विचार करायला मला वेळ नाही, विचार करायची इच्छाहि पण नाही आता पुढला मार्ग कसा काढायचा हाच एक प्रश्न आहे माझ्यापुढें—”

“तें खरं, भाऊसाहेब. पण, काहीं लोक म्हणतात, महारांनीं आपलें घरं लुटलं म्हणून मी म्हणतों कीं, आपण गैरसमज करून घेऊ नका आमच्या जातीविषयीं. आपले आणि ‘तरुण भारता’चे अनंत उपकार आहेत आमच्या जातीवर. ‘तरुण भारत’ जर निघाला नसता, तर झाडीपट्टीतले आमचे महार लोक मराठीला पारखे होऊन हिंदीभाषी झाले असते एव्हाना ! आपण त्यांना मराठीची गोडी लावली, ‘तरुण भारत’ हें त्याचें पत्र आहे असा विश्वास त्याच्यात उत्पन्न केला आणि त्यांना महाराष्ट्राविषयीं विचार करायला प्रवृत्त केलें ! आमच्या महार समाजात महाराष्ट्रीय असल्याची जाणीव आपण जागृत केली, भाऊसाहेब—”

“पण शेंडे, माझा काहीहि गैरसमज झालेला नाही तुमच्या लोकाबद्दल. न महाराविषयींच्या ‘तरुण भारता’च्या धोरणात काहीं बदलहि व्हायचा नाही या प्रसंगामुळं तुम्ही अगदीं निर्धास्त रहा या बाबतींत. १९४२ च्या जानेवारीत ‘महाराष्ट्रा’त असताना कै न्या. रानडे याच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं डॉ. अबेडकर यांनीं केलेल्या भाषणावर मी थोडीशी टीका केली होती त्या टीकेचा राग धरून मॉडेल मिल्सच्या फाटकासमोर हल्ला केला होता तुमच्या लोकांनीं माझ्यावर ! पण, म्हणून काहीं महाराविषयींचा माझा जिव्हाळा कमी झाला नाही त्याच्या त्या अविचाराच्या कृत्यामुळं. मी महाराच्या भवितव्याच्या प्रश्नाकडे महाराष्ट्राच्या पुनर्घटनेच्या दृष्टीनं पहातों, शेंडे ! तेव्हा तुम्हाला काहींही काळजी वाटण्याचें कारण नाही या बाबतींत. आता माझ्यापुढें प्रश्न आहे, तो फक्त ‘तरुण भारत’ पुन्हा कसा सुरू करता येईल हा आहे—”

“होय, ‘तरुण भारत’ शक्य तितक्या लवकर निघाला पाहिजे, भाऊसाहेब. लोक आतुरतेनं वाट पहाताहेत त्याची. पण, ‘तरुण भारत’ सुरू झाला, तर काहीं इसम पिकेटिंग करण्याच्या गोष्टी बोलताहेत न एक सद्गृहस्थ तर अन्न-सत्याग्रह करणार आहेत म्हणे—”

“ मला माहिती आहे कोण काय बोलतो आहे आणि काय करतो आहे तें. तरी सुद्धा मी जिवंत आहे तोंपर्यंत ‘तरुण भारत’ निघाल्याशिवाय राहणार नाही, शेंडे ! — ”

“ आम्हाला खात्री आहे याबद्दल, भाऊसाहेब ! — ”

×

×

×

पण, ‘तरुण भारत’ पुन्हा चालू करणें, हें काम काहीं सोपें नव्हतें आमचे मित्र ‘नरकेसरी छापखाना’ आणि ‘तरुण भारत’ कचेरी यांचा विध्वंस करूनच थाबले नाहींत, तर ‘कॉंग्रेसविरोधी वृत्तपत्रात काम करूं नका’ अशी पत्रकेंही त्यांनी काढलीं होतीं इतकेच नव्हे, तर काहीं व्यक्ति, वृत्तपत्रे आणि गट यांनी ‘तरुण भारता’ चें डोकें पुन्हा वर निघू नये, म्हणून नालस्तीची आणि दमदाटीची अशी दुहेरी मोहिम जोरानें सुरू केली होती. छापखान्याची नासधूम झाल्यामुळें टाईप विकत घेण्यापासून प्रारंभ करणें भाग होतें, व यंत्राची मोडतोड झाल्यामुळें छप ईंचीही सोय दुमरीकडे करण्याशिवाय गति नव्हती. उलट आम्हाला कोणी कोणत्याहि प्रकारची मदत करू नये, म्हणून सर्व प्रकारचा धमकीवजा दुष्ट प्रचार धडाक्याने चालला होता. त्यामुळें खुद्द आमचे प्रेस मॅनेजर श्री. दादा बाचासुंदर हे सुद्धा, तूर्त काहीं दिवस ‘तरुण भारत’ काढण्याच्या भानगडीत आपण पडूं नये, असें बोलूं लागले होते !

उलट, श्री. पटवर्धन यांचा असा निर्धार होऊन चुकला होता की, काय वाटेलां तरी चालेल, पण ‘तरुण भारत’ ताबडतोड सुरू करावयाचा !

सुदैवानें, ‘तरुण भारता’ चे व्यवस्थापक श्री. वामनराव लघाटे यांच्या खंबीर सहकार्याची जोड त्यांना लाभल्यामुळें विध्वंस झाल्यापासून अवघ्या सतरा दिवसांच्या आत ‘तरुण भारता’ चें पुनरुत्थान घडून आलें. ‘तरुण भारत’ जो इतक्या लवकर पुन्हा पूर्ववत् आपल्या पायावर उभा राहिला, त्याचें श्रेय मी श्री. पटवर्धन आणि श्री. लघाटे यांच्या हिंमतीला आणि चिकाटीला देईन. छापखाना आणि कचेरी यांच्या विध्वंसाचें भयानक स्वरूप लक्षात घेता फाटलेल्या आभाळाला ठिगळें लावण्याचाच प्रसंग एका परीनें आमच्यावर ओढवला होता. पण, श्री. पटवर्धन यांचें धैर्य आणि धोरण हीं दोन्ही त्या प्रसंगाला पुरीं पडलीं.

या संगळ्या विध्वंसात मनाला दुरूप वाटण्यासारखी गोष्ट फक्त एकच होती. ती म्हणजे आमच्या कामगार वर्गाची निष्ठा. 'नरकेसरी प्रेस'वर बहिष्कार घालण्याचा प्रचार शहरात इतक्या जोराने चालू असतानासुद्धा आमचा एकहि कामगार भेदरला किंवा बिथरला नाही. बहुतेक सगळे कंपोझिटर मला रेस्ट हासमध्ये येऊन भेटले, व ता. ४ रोजी श्री. लघाटे यांनी कचेरी उघडून सारे व्यवहार सुरू करताच त्यांनीहि उध्वस्त केलेल्या छापखान्याची आवरासावर करावयाला उत्साहाने प्रारंभ केला. शहरातल्या त्या प्रभुब्ध वातावरणात त्यांनी कामावर हजर होण्यात थोडा तरी धोका खात्रीने होता. पण त्याची पर्वा त्यांनी केली नाही. इतकेच नव्हे, तर आमचे एक फोरमन श्री. केशवराव सालुंके यांनी मला अशी ग्वाही दिली की, " 'तरुण भारता'विरुद्ध कोणी काहीहि प्रचार केला, तरी आम्ही त्याला अंतर देणार नाही. " या स्थितीतच श्री. लघाटे यांनी नेहमीप्रमाणे ता. ८ च्या आत पगाराचा बटवडा केल्यामुळे 'तरुण भारता'च्या स्थैर्याबद्दलचा कामगाराचा विश्वास दृढतर झाला. श्री. पटवर्धन हे छपाईची व्यवस्था करण्याच्या उद्योगाला लागले पण, त्याबरोबरच श्री. लघाटे यांनी 'नवा काळ'चे यत्रविशारद, आमचे मित्र श्री. गो. रा. जोग यांना ताबडतोब येण्याविषयी तार करून, शिवाय स्थानिक जाणकाराकडूनहि यंत्राच्या दुरुस्तीचे काम चालू करविले.

पण, आमच्यापुढे पहिला मुख्य प्रश्न प्राथमिक खर्चासाठी जे पाच हजार रुपये ताबडतोब हवे होते, ते उभे करण्याचा होता. म्हणून, श्री. लघाटे यांनी ता. ११ फेब्रुवारी रोजी 'नरकेसरी स्मारक मंडळा'च्या कार्यकारी समितीची सभा बोलावली, व सर्व विश्वस्तानाहि त्या सभेचे निमंत्रण दिले. मी या सभेला असे तीन पर्याय सुचविले की, (१) मंडळाने स्वतः सर्व जबाबदारी घेऊन 'तरुण भारत' सुरू करावा, (२) मजवर जबाबदारी टाकून मला सुरू करण्याची परवानगी द्यावी किंवा (३) या दोन्ही गोष्टी शक्य नसतील, तर मला स्वतःचे नवे दैनिक काढावयाला स्वातंत्र्य द्यावे. विश्वस्तापैकी वीर हरकरे हे या सभेला हजर होते. त्यांनी 'तरुण भारत' हर प्रयत्न करून शक्य तितक्या लवकर सुरू करण्यात आला पाहिजे, अशी आपली उत्कट इच्छा असल्याचे सांगितले; पण त्याबरोबरच पैसा उभा करण्याच्या बाबतीत आपल्याला काही

करणे शक्य नाही, असाहि प्राजळ खुलासा त्यांनी केला. या मुद्यावर बरीच चर्चा झाल्यानंतर शेवटी असा मोघम ठराव करण्यांत आला की, “ ‘ तरुण भारत ’ पुन्हा ताबडतोब सुरू करण्यासाठी अत्यंत जरूर असलेली पाच हजार रुपयांची रक्कम कर्जाऊ वा अन्य तऱ्हेने जमविण्याचा कार्यकारी समितीच्या प्रत्येक सभासदाने प्रयत्न करावा ”

पण, या संदिग्ध ठरावामुळे माझा मार्ग सुकर झाला नाही; उलट संकुल मात्र झाला

कारण, या सुमारास माझ्या एका सन्मान्य मित्रांनी मला असे कळविले होते की, ‘ तरुण भारता ’चे पुनरुज्जीवन करण्याच्या भानगडीत न पडता मी जर स्वतःचे स्वतंत्र दैनिक काढले, तर मला दहा हजार रुपये देणगीदाखल आणि दहा हजार रुपये बिनव्याजी कर्जाऊ देण्याची आपली तयारी आहे तो निरोप आल्यावर मला असा मोह पडला की, या संधीचा फायदा घेऊन आपण स्वतःचे स्वतंत्र दैनिक काढावे.

पण श्री पटवर्धन याना ही कल्पना रुचली नाही. त्यांनी मला असे स्पष्ट सांगितले की, “ आज तुम्ही स्वतंत्र दैनिक काढलेत, तर ते लोकप्रिय आणि यशस्वी कराल, याबद्दल मला मुळीच शंका नाही पण, ‘ तरुण भारत ’ पूर्वीच्याच स्वरूपात पुन्हा सुरू होण्यात जी त्याची आणि व्यक्तिशः तुमचीहि प्रतिष्ठा आहे, ती या परिस्थितीत नवे दैनिक काढण्यात नाही तुमच्या शत्रूंनी तुमचा नाश करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला आहे. त्या त्याच्या दुष्ट आव्हा-नाला तुमचे समर्पक उत्तर ‘ तरुण भारत ’ पूर्वीच्याच स्वरूपात पुन्हा प्रसिद्ध होणे हेच आहे; नवे दैनिक काढणे हे नव्हे ! ”

हा त्याचा सल्ला मला पटला. पण, या सल्ल्यानुसार वागणे म्हणजे ‘ तरुण भारत ’ पुन्हा सुरू करण्याची सारी आर्थिक जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेणे होते. मी ती जबाबदारी पत्करली आणि श्रीमंत गणपतराव बुडी याना भेटून प्राथमिक खर्चाची व्यवस्थाहि केली.

छपाईचा प्रश्नहि तितकाच बिकट होता पण, श्री. पटवर्धन याच्या विनंतीला मान देऊन ‘ हितवाद ’चे व्यवस्थापक श्री. भारद्वाज यांनी, आमचा छापखाना उभा राहीपर्यंत ‘ तरुण भारत ’ छापून देण्याचे कबूल केले. लगेच श्री. लघाटे

यांच्या नावाचें डिक्शेनरेशन करण्यात आलें, व 'हितवाद' कचेरीच्या जवळ धंदोलीवर जागा घेऊन 'तरुण भारत' काढण्याच्या तयारीला आम्ही उत्साहानें लागलों

×

×

×

काल श्री. नाना जोग यांनीं कोंडवेलचें ' 'Studies in a dying culture' ' हें पुस्तक मला नजर केलें. ता. ५ रोजीं माझ्या भेटीला जेव्हा ते प्रथम आले, तेव्हा त्यांनीं मला विचारलें, "तुम्ही जाळपोळीकडे कोणत्या दृष्टीनें पहाता, भाऊराव? इतर काहीं लोक म्हणतात त्याप्रमाणें ही दगळ निव्वळ जातीय म्हणजे ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादानुन उड्डवलेली आहे, असंच तुम्हीहि समजता का?"

"छे! मुळीच नाही जिथें मुळीं ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद हा केवळ धार्मिक किंवा जातीय नसून तो तितकाच आर्थिक आणि सांस्कृतिकहि आहे असें मी मानतां, तिथें ही दगळ केवळ जातीय आहे असें मी कसें समजेन?"

"बरोबर आहे. या दंगलींत अनेक भावना आणि अनेक हेतु यांची सरमिसळ झालेली होती. गांधींचा खून हें केवळ एक तात्कालिक निमित्त झालें. समाजातील संपन्न, सुस्थित, सुसंस्कृत लोकांविरुद्ध जो निरनिराळ्या प्रकारचा असंतोष समाजाच्या खाऱ्याच्या उपेक्षित, अकिंचन, असंस्कृत थरात आज धुमसतो आहे, त्याचाच हा एक स्फोट आहे खरोखरी. Have आणि Have Not, क्रोडोपति आणि कफलक, सुसंस्कृत आणि असंस्कृत, सुस्थित आणि दुःस्थित यांच्यातल्या अनिवार्य लढ्याचाच हा एक भाग आहे -"

"मला पूर्ण जाणीव आहे या गोष्टीची. म्हणूनच मी कोणत्याहि विशिष्ट पक्षाला, जातीला किंवा वर्गाला जबाबदार धरणार नाहीं या दंगलींमूळ ब्राह्मणविषयीं जो राग इतर जातींना वाटतो, तो केवळ धार्मिक किंवा आर्थिक नाहीं आज ब्राह्मणेतरात ब्राह्मणाइतक शिकलेले आणि त्याच्यपेक्षा किती तरी पर्तींनीं जास्त संपन्न असलेले लोक अनेक आढळतील पण, ब्राह्मणाची उच्च संस्कृति आणि उच्च जीवनक्रम, त्याबरोबरच इतर सुसंस्कृतहि जातींविषयीं त्यांना वाटणारी तुच्छता आणि आपल्या श्रेष्ठतेच्या धुंदींत त्यांच्याकडून होणारी इतरांची अवज्ञा या कारणांमुळे त्यांच्याविषयीं सधन, सुशिक्षित, उच्चपदस्थ

ब्राह्मणेतारानाहि चीड बाटते. या दंगलींत जीं समाजकातीचीं ज्वालाप्राही स्फोटक बाजें मिसळलेलीं आहेत, तीं पूर्ण लक्षात आलेलीं आहेत माझ्या—”

“ मला बरं वाटलं तुमचं हें बोलणं ऐकून या दंगलीच्या रूपानं ज्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक असंतोषाला तोंड फुटलें आहे, त्याचं मूलगामी स्वरूप तुमच्या लक्षात यावं आणि त्याचा तुम्ही निराळ्या दृष्टीनं विचार करावा म्हणून मी हें कॉडवेलचं पुस्तक देतोंय तुम्हाला—”

श्री. नाना जोग यानीं दिलेलं तें पुस्तक माझ्या नव्या ग्रंथसंग्रहाची कोन-शिला ठरेल का ? त्याची ही देणगी माझ्या जीवनातील स्थित्यंतराच्या दृष्टीनं किती सूचक आहे ? माझा जुना नष्ट झालेला ग्रंथसंग्रह परंपरागत जीवनाचा प्रातिनिधिक होता, गेल्या तीन पिढ्यांच्या संस्कृतीचा बौद्धिक अवशेष होता. पण या विध्वंसानंतर होणारा नवा ग्रंथसंग्रह ! —तो कोणत्या स्वरूपाचा राहिल ?

×

×

×

आज बरोबर पंधरा दिवसांनीं, सोमवार ता. १६ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं सायकाळीं, आम्ही पुन्हा घरीं परत आलों

ता. १४ रोजीं सायंकाळीं जेव्हा मी प्रथम तें साफसूफ होत असलेलें उध्वस्त घर पाहिलें, तेव्हां माझ्या मनात आलें, “आता या भकास, उजाड घरात राहून आपल्याला काय सुख लाभणार ? इतक्या हौसेनं बांधलेल्या आणि सजविलेल्या या घराचें रितेंपण खायला उठेल आपल्याला ! त्याचें तें भेसूर रितेंपण डोळ्यांना पहावणार नाही, मनाला सोसवणार नाही—”

कारण, घरात जिथें जिथें म्हणून डोळे वळत, तिथे तिथे नेहमीं पहाण्याची संवय झालेली वस्तु दृष्टीस न पडल्यामुळें, मनाचा हिरमोड होई आणि क्षणो-क्षणीं वाटे, नको या उध्वस्त, उदास घरात राहणें !—

घरीं परत आल्यापासून शाताबाई अधिकच अबोल, अधिकच गंभीर झाली. पण, तिच्याशीं काय बोलावें, तिला कोणत्या शब्दांनीं धीर द्यावा, हें मला समजेना.

मला सारखें वाटे, ही जर अशीच खचत गेली, तर कसें होईल ?

पण सुदैवानें सोमवारची ती अस्वस्थ रात्र अखेर, दिवसभराच्या दगदगीनें आलेल्या श्राततेच्या गाढ स्वप्नरहित निद्रेंत विलीन होऊन गेली.

×

×

×

मंगळवारीं सकाळीं उठल्याबरोबर, घराच्या उध्वस्ततेसंबंधींचें मनावर पडलेलें तें सारें दडपण झुगारून देऊन, ' तरुण भारत ' काढण्याच्या उद्योगाला मला ईष्येंनें लागणें भाग पडलें. श्री जोग अद्याप मुंबईहून आलेले नव्हते. त्यामुळें, यंत्रें दुरुस्त होईपर्यंत निदान महिनाभर तरी ' हितवाद ' छापखान्यांत अंक छापून घ्यावा लागेल अशा कल्पनेनें, श्री. पटवर्धन यांनीं धंतोलीवर जागेची व्यवस्था केली होती. श्री. वाचासुंदर यांनीं नवीन घेतलेला टाइप, केसेस वगैरे छापखान्याचें सर्व सामान फोरमनबरोबर लॉरींतून त्या जागीं रवाना केलें, व दुपारीं १२ च्या सुमारास श्री. सदाशिवराव गणें याच्यासह मी तेथें जाऊन पोचलों

श्री. पटवर्धन, श्री. गोविंदराव गोखले, श्री. पा. चि. करकरे, श्री. य. बा. शास्त्री, श्री. लघाटे, श्री. वाचासुंदर प्रभृति मंडळी आधींच तेथें आलेली होती, व कामाला नव्या उत्साहानें प्रारंभ झालेला होता. मी आल्याबरोबर 'न मे भक्तः प्रणश्यति ' हा अग्रलेख आणि 'निर्वासिताचे आभार' हें निवेदन कंपोजला दिलें. गुप्ता मारीत, एकमेकांची थडा करीत खेळीमेळींनें काम करण्याचा जो आमचा नेहमींचा क्रम, तदनुसार आजहि आमचें काम मजेनें चाललेलें होतें. श्री. तात्या करकरे हे आपल्या चोखंदळ स्वभावानुसार नेहमींसारखा लज्जतदार चहा आज नारायण करून देऊं शकणार नाहीं म्हणून कुरकुरत होते, तर विश्वंसा-नंतर आज प्रथमच आपल्या कामाला पुनरारंभ होत असल्यामुळें निदान चिवडा आणून तरी हा सुप्रसंग साजरा करावा, असा यशवंताचा सारखा आग्रह चालला होता. तेव्हा तात्या त्याला म्हणाले—

“ हें पहा शास्त्री, तुम्ही नेहमीं चुकता ते असेच ! मागून मागावयाचा तर भिकार चिवडा का मागता ? आपण चार वर्षांनीं पुन्हा धंतोलीवर आलों आहोत, इथून बंगाली मिठाईचें 'आनंदभांडार' अगदीं जवळ आहे; न नारायण सायकल-बरून चटकन तिथें जाऊन काय वाटेल तें घेऊन येईल दहा मिनिटांत. अशा वेळीं रसमलाई, रसगुळे, संदेश, चमचम वगैरे मागायचें सोडून भाऊसाहेबाजवळ चिवडा मागता याबद्दल काय म्हणावें तुम्हाला ? अहो, चिवडा हें निव्वळ तोंडी लावणं आहे एक. तोंडाला कांहीं तरी चाळा हवा, म्हणून त्याची एकेक फक्की चहाबरोबर टाकायची असते तोंडान ! चिवडा हें कांहीं आनंद व्यक्त करण्याचें खाद्य नव्हे. रसगुळ्याबरोबर चिवडा मागावयाचा म्हटलात, तर अर्थ आहे त्याला काही—”

“तात्या, भाऊरावांनी निवडा दिला तरी पुष्कळ आहे असं म्हणने मी !—”

“ तुम्ही फारच निराशावादी दिसतां, यशवंतराव ! अहो, निदान पेढे तरी मागा—”

अशा प्रकारचा आमचा हास्यविनोद चालू असतानाच अग्रलेखाचीं मुद्रितें आलीं. मी तीं स्वतः एकवार तपासून श्री. करकरे याच्यापुढें ठेवलीं.

तीं वाचतां वाचताच त्याचा चेहरा एकदम गभीर होऊन गेला आणि ते म्हणाले, “ भाऊसाहेब, तुम्ही जें लिहिलेंय, तें आपल्या दृष्टीनं योग्यच आहे. पण, विशेषतः ‘ बुद्धिस्तु मागान्मम ’ या शेवटल्या परिच्छेदातला दर्प डोक्यावर येईल आपल्या हितशत्रूंच्या—”

“ तो दर्प अनाठायी आहे असं म्हणायचंय का तुम्हाला, तात्या ?—”

“ नाही तसं मुलींच म्हणणं नाही माझं तो दर्प शोभून दिसतो तुम्हाला ! फक्त लोकाना आज तो रुचणार नाही एवढंच म्हणणं आहे माझं—”

त्याच्या आग्रहाच्या सूचनेनुसार मी त्या लेखातलीं दोन विधानें किंचित् सौम्य केलीं, व श्री. पटवर्धन यांनीं तो पसंत केल्यावर दुरुस्तीसाठीं फोरमनच्या स्वाधीन कला.

नंतर श्री. पटवर्धन मला म्हणाले, “ श्री. माणि आणि श्री. भारद्वाज यांनीं आपला पेपर छापून घ्यायचं कबूल केल्याबद्दल तुम्ही एकदा समक्ष भेटून आभार मानले पाहिजेत त्याचे, भाऊसाहेब. मग चलता का ‘ हितवाद ’ कडे ? —”

“तुम्ही समक्ष जाऊन आभार मानल्यानं झाला तर आपला फायदाच होईल, भाऊराव—”

“ यशवंता, माझी मुलींच इच्छा नाही आपला अंक बाहेर पडेपर्यंत कोणाला जाऊन भेटण्याची—”

“ असं म्हणून चालणार नाही भाऊसाहेब, आपलं आज. एरवीं तुम्हीं कधींच कुठं जात नाही, याबद्दल आम्ही म्हणतो का तुम्हाला काहीं ? पण आजचा प्रसंग अगदीं वेगळा आहे—”

“ तुमच्या म्हणण्याबाहेर मी कधींच जात नाहीं, पटवर्धन ! तुमचा आग्रहच असल, तर जाऊं या आपण ‘ हितवाद ’ कडे—”

आणि, आम्ही ' हितवाद ' कडे जावयाला निघालो, तोंच ' हितवाद ' चा चपराशी सायकलवरून आमच्या समोर उतरला आणि त्याने श्री. भारद्वाज याचे पत्र श्री. पटवर्धन याच्या हाती दिले.

त्यानी लिफाफा फोडून ते पत्र वाचले आणि मला दिले.

त्या पत्रात श्री भारद्वाज यांनी लिहिले होते—

THE HITAVADA

Ajni Jail Road, Nagpur.

17th February 1948

Dear Mr Patwardhan,

Since we orally agreed to lend one of our printing machines for the publication of the Tarun Bharat on the condition that you supply labour and materials yourself for printing your paper, we understand that there is considerable agitation in the town regarding the re-appearance of your paper. There are reports that even disturbances may occur if your paper resumes publication at the present time and that the disturbances may spread not only to your office but to the place where the paper is printed. We sympathise with you in the situation in which you are placed. We would be glad to give assistance to any newspaper in distress, but situated as we are, you will realise that even the Government and the police could not give you protection on the day the disturbances broke out in Nagpur. The public have nothing against Hitavada. I am sure you yourself will be sorry if on your account the Hitavada were to be brought into trouble. In these circumstances, in your own

safety and our own, we regret to inform that we will not be able to accept the printing of the Tarun Bharat tomorrow. Our advice to you as friends is to take some time and set up your own press and to allow public excitement to subside so that your paper may appear in normal conditions. We are sorry to give you such late intimation about our inability to print your paper, but the developments took place very rapidly in the afternoon necessitating this letter to you.

Yours Sincerely,
K. S. Bharadwaj
General Manager

पत्र वाचल्यावर मी त्यांना विचारलें, “ मग जायचें का आता ‘ हितवाद ’ कडे ? — ”

“ हो आता तर गेलेंच पाहिजे. म्हणजे, त्यांनी ‘ तरुण भारत ’ छपायला नकार का दिला याचा उलगडा होऊन जाईल, न अजूनहि काहीं मार्ग निघणे शक्य आहे की नाही हेहि कळेल— ”

मा कांहीं बोललों नाहीं. श्री पटवर्धन आणि श्री. शास्त्री याच्या पाठोपाठ मी मुकाट्याने ‘ हितवाद ’ कचेरीत गेलों.

नमस्कार झाल्यावर श्री. भारद्वाज म्हणाले, “ आमची फार इच्छा होती तुम्हांला मदत करायची. पण, ‘ तरुण भारत ’ जर आमच्या प्रेसमध्ये आम्ही छापला, तर प्रेसवर हल्ला करण्यांत येईल अस आम्हांला नक्की कळल्यामुळे निरुपायाने नकार द्यावा लागला हा ! माडखोलकर, मला फार वाईट वाटतं या प्रकाराबद्दल— ”

त्यांच्याशी थोडा वेळ बोलणें झाल्याबरोबर आमच्या हे लक्षात आलें की, त्यांच्या हातांत अखेरचा निर्णय नसून, श्री मणि याच्यावरच सर्व काहीं अवलंबून आहे म्हणून, त्याच्या सूचनेनुसार, आम्ही श्री. मणि यांच्याकडे गेलों.

श्री. मणि याच्या सागण्यात असें आलें कीं, 'तरुण भारत' त्यांनीं 'हितवाद' छापखान्यांत छापून देऊं नये म्हणून अनेकांनीं त्यांच्यावर दडपण आणलें असून, शिवाय त्याच्या प्रेसवर हल्ला करण्याचीहि धमकी देण्यांत आली आहे. त्यांनीं आणखी असेंहि बोलून दाखविलें कीं, याहि परिस्थितींत यदाकदाचित् 'तरुण भारत' प्रसिद्ध झालाच, तर त्याचे सारे अंक शुक्रवार तलावात फेकून द्यावयाचे, असे विक्रेत्यांनीं ठरवून टाकलें आहे.

हे त्याचें शेवटलें विधान ऐकून आम्हाला आश्चर्य वाटलें कारण, मारुळकर, गुलाबराव आणि भगवान हे जे आमचे तिथे मुख्य विक्रेते, ते 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर सुरू करा, असें कचेरींत येऊन रोज सारखे म्हणत होते. तथापि आम्ही काहीं बोललों नाहीं शेवटीं श्री. मणि मला म्हणाले—

“लोकांचा राग आज मुख्यतः तुमच्यावर आहे, माडखोलकर. तुम्ही जर आपलें नांव 'तरुण भारत'वरून काढून घेतलं, तर त्याच प्रकाशन सुकर होईल असं वाटतं मला—”

तेव्हा मी चटर्दिशीं त्यांना उलट विचारलें, “समजा, मी माझ नांव काढून घेतलं तुमच्या सूचनेप्रमाणें तर 'तरुण भारत' तुम्ही आपल्या प्रेसमध्ये छापून द्याल का ? तुम्ही जर छापून द्यायला तयार असाल, तर मी नांव काढून घेतों आपलं—”

त्यावर श्री. मणि किंचित् घुटमळले आणि हंसून उद्गारले, “पण, मला वाटतं, तुम्ही प्रकाशनाच्या बाबतींत घाई करूं नये तूर्त, माडखोलकर. हें सगळं वादळ शांत होईपर्यंत महिना दोन महिने तुम्ही थाबलात, तर काय बिघडणार आहे ?—”

“असं कसं म्हणता तुम्ही ? दैनिकाच्या प्रकाशनात खंड पडणं यासारखी त्याच्या पतीला कमीपणा आणणारी गोष्ट नाही दुसरी. खरोखरी, आमचा पेपर कोणत्याहि एका विशिष्ट पक्षाचा नसताना किंबहुना तो सामान्यतः काँग्रेसचाच पुरस्कर्ता असतानासुद्धा केवळ जुने हेवेदावे मनात आणून त्याचा जो विध्वंस दुष्टाभ्यानें करण्यांत आला, तोच नडणार आहे उद्या आम्हाला जाहिरातींच्या बाबतींत ! अशा स्थितींत तुम्ही आणखी महिना दोन महिने अंक बंद ठेवण्याचा सल्ला कसा देतां, मणि ?—”

“तुम्ही म्हणता तें खरं आहे, माडखोलकर. पण लोक आज तुमच्यावर फार चिडलेले आहेत. अशा स्थितीत तुमचा अंक प्रसिद्ध झाला, तर पुन्हा काहीं अनिष्ट प्रकार घडायचे ! म्हणून माझा तरी तुम्हाला असा स्नेहभावाचा सल्ला आहे की, तुम्ही काहीं दिवस वाट पहावी वाटल्यास तुम्ही पं. शुक्ल यांना भेटून त्याचाहि सल्ला या बाबतीत घ्या ते जर तुम्हाला संरक्षण द्यायला तयार असतील, तर मग अंक काढायला हरकत नाही फारशी. तुम्ही जरूर पंडितजींना भेटून त्याचा सल्ला घ्या, माडखोलकर—”

श्री. मणि यांनी अत्यंत कळकळीने केलेल्या त्या सूचना आम्ही ऐकून बेंतल्या आणि श्री लघाटे यांच्याकडे आलों श्री पटवर्धन यांनी त्यांना सर्व हकिगत सांगितली.

नंतर मी त्यांना म्हटलें, “हें पहा पटवर्धन, मणींच्या सूचनेप्रमाणें माझं नाव ‘तरुण भारता’वरून काढल्यानं जर त्याच्याविरुद्ध उत्पन्न झालेला क्षोभ कमी होण्याचा संभव असेल, तर मी नाव काढून घ्यायला तयार आहे आपलं. ‘तरुण भारत’ ताबडतोब सुरू होणं ही मुख्य गोष्ट आहे आज मग तो कोणाच्याहि का नावावर निघेना !—”

“नाहीं भाऊसाहेब इथ तुमचा न माझा मतभेद आहे तुम्ही स्वतःच स्वतंत्र दैनिक काढण्याची कल्पना जेव्हा मला सांगितलीत, तेव्हा जो सल्ला मी तुम्हाला दिला होता तोच याहि बाबतीत देईन. सध्याच्या स्थितीत तुम्ही स्वतंत्र दैनिक काढणं हें जस आपल्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारं आहे असं मी मानतो, तसंच तुमच नाव ‘तरुण भारता’वरून काढून टाकणं हेंहि तितकंच कमीपणा आणणारं आहे असं मी मानतो. आपल्या हितशत्रूंच्या कोल्हेमुईपुढें आपण नमलों असा अर्थ होईल त्याचा ! ‘तरुण भारत’ अगदी पूर्वी होता तसाच निघाला पाहिजे आणि तोहि तुमच्या नावावरच निघाला पाहिजे, भाऊसाहेब—”

मी काहीं बोललों नाहीं. ते पुढें म्हणालं, “आता आपण प्रथम श्री. रामानंद झा यांच्याकडे जाऊ ते आपल्या ‘सेंट्रल इंडिया प्रेस’ मध्ये अक छापून देतात का पाहूं या. तेथून नंतर दत्तोपंत मारळकराकडे जाऊं, न त्यांना सरळच विचारूं अंक शुक्रवार तलावात फेकून घ्यायचा विक्रेत्यांचा विचार आहे कीं काय तें—”

लगेच आम्ही श्री झा यांच्याकडे गेलो. ते आपल्या मित्रास स्वभावानुसार आम्हाला मदत करावयाला उत्सुक होते. पण, 'तरुण भारत' छापून देण्याच्या बाबतीत प्रेसच्या ज्या अडचणी त्यांनी सांगितल्या, त्यामुळे त्यांच्या हातून आमचें काम होण्यासारखें नाहीं, हें लगेच आमच्या लक्षात आलें. तेथून आम्ही श्री. दत्तोपंत मारुळकर यांच्याकडे गेलो, व श्री पटवर्धन यांनी श्री मणि यांनी सांगितलेली माहिती त्यांच्या कानावर घातली.

ल्याबरोबर दत्तोपंत आपल्या सरळ स्वभावानुसार म्हणाले, " हें जें तुम्हाला सांगितलं ना मणींनीं पटवर्धन, त्यात काहीं सुद्धा तथ्य नाहीं. एकाद दुसरा अंक विकणारा इसम कदाचित् बडबडत असेल असं काहीं. पण 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर पुन्हा सुरू व्हावा, अशीच आमची सर्वांची इच्छा आहे. आम्ही, 'तरुण भारत' विकणं हा उत्पन्नाचा प्रश्न आहे आमच्या. तें उत्पन्न बुडवून घ्यायला विक्रेते किती दिवस तयार होतील ? "

" याचा अर्थ असा की, इतर विक्रेते कसेहि वागले, तरी निदान तुम्ही तरी अकविक्रीच्या बाबतीत साथ द्याल आम्हाला—"

" हो, हो ! तुम्ही बिलकूल शंका बाळगूं नका त्याबद्दल मनात, भाऊसाहेब ! मी, गुलाब, भगवान वगैरे आम्ही सगळे या मताचे आर्होत की, ' तरुण भारत ' ताबडतोब सुरू झाला पाहिजे पुन्हा. तुम्ही केव्हा एकदा अंक काढत याची वाटच पहाताहोत आम्ही खरोखरी—"

" मग मी तुम्हाला आताच सांगतो दत्तोपंत, गुरुवारी अंक प्रसिद्ध होईल आमचा—"

" पण छापणार कुठं, पटवर्धन ?—"

" आमचं माडीवरल ट्रेडल चालू स्थितीत आहे. त्याच्यावर छोटा अंक काढू गुरुवारी सायंकाळी. त्याची प्रतिक्रिया काय होते ती पाहू, न मग मोठा अंक काढू. जोग येतीलच बहुधा एक दोन दिवसांत—"

" ठीक. चांगली कल्पना आहे. अंक तूर्त लहान निघाला तरी हरकत नाहीं. पण ' तरुण भारत ' लोकापुढं ताबडतोब येणं ही आज मुख्य गोष्ट आहे—"

" मीहि प्रथमपासून याच मताचा होतो, दत्तोपंत. " ' तरुण भारताच्या नावानं तुम्ही तळहाताएवढं चिठोर जरी काढलंत, तरी

चालेल. पण तुम्ही शक्य तितक्या लवकर जगापुढं आलं पाहिजे ! ” असं सारखं सागतोय मी याना. सुदैवानं आमचं ट्रेडल माडीवर असल्यामुळं हळघातून बचावलं. त्याच्यावर यापूर्वीच छोटा अंक काढता आला असता आम्हाला. पण, याचा आग्रह नेहमीप्रमाणं मोठा अंक काढायचा होता, त्यामुळं इतके दिवस लाबलं पण आता ठरलं. गुरुवारी ट्रेडलवर निघेल तेवढाच अंक काढूं. पण पुन्हा कुणाच्या दारात म्हणून जायचं नाही छपाईसाठी. मग विक्रीची जबाबदारी चेतां तुम्ही, दत्तोपंत ?—”

“ हो, हो ! तुम्ही अगदीं निर्धास्त असा त्याबद्दल—”

×

×

×

आणि खरोखरीच, श्री. पटवर्धन याच्या या निर्धारानुसार, गुरुवार ता. १९ फेब्रुवारी १९४८ रोजी दुपारी ३॥ वा ‘ तरुण भारता’चा ८॥ × १३॥ आकारातील छोटा अंक प्रसिद्ध झाला.

‘ जनतेच्या सेवेसी ’ या मथळ्याखालीं जो छोटा अप्रलेख मी या अंकात लिहिलेला होता, त्यात अशी आशा व्यक्त केली होती कीं, “ पण ‘ तरुण भारत ’ आज वाचकांच्या सेवेला हजर होत आहे, ” तोहि अपुऱ्या, अधुऱ्या स्वरूपात ! त्याची छपाईचीं यंत्रें अद्याप दुरुस्त झालेलीं नाहीत, व इतरहि आवश्यक सामानसुमानाची जुळवाजुळव झालेली नाही. त्यामुळें तूर्त काहीं दिवस तरी, चतकोर भाकरीच्या तुकड्याप्रमाणें, हा छोटेखानी अंकच आम्हाला वाचकांना सादर करावा लागणार आहे. पण, नागपूरची सहृदय जनता या विदुरा-घरच्या कण्या, हे सुदाम्याच्या पडशीतले पोहे, हीं शबरीचीं बोरें दिलदारपणानें गोड करून घेतील, अशी आम्हाला खात्री आहे. ”

या अकावर ‘ संपादक, प्रकाशक आणि मुद्रक ’ अशा तिन्ही नात्यांनीं माझें नांव प्रथमच प्रसिद्ध झालें ! ” “ माडखोलकर संपादक असेपर्यंत आम्हीं ‘ तरुण भारत ’ निघू देणार नाही ! ” अशा डरकाळ्या फोडीत असलेल्या आमच्या हित-शत्रूंच्या दुष्ट आव्हानाला ती घोषणा म्हणजे जणुं त्रिवार उत्तरच होतें. त्या प्रक्षुब्ध परिस्थितीत माझ्या नावाचें ‘ डिक्लेरेशन ’ करण्याची मला मुळीच इच्छा नव्हती. पण, श्री. पटवर्धन आणि श्री. लघाटे यांच्या आग्रहानुसार, मला तें करणें भाग पडलें.

या घोषणेप्रमाणेच ' तरुण भारता ' वरील ब्रीदवाक्यही मी बदललं गेलीं चार वर्षे 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' हें भगवद्‌वचन ' तरुण भारता'च्या अग्रलेखावर त्याचें ब्रीदवाक्य म्हणून झळकत असे पण त्याऐवजी ' न मे कर्मफले स्पृहा ' हें भगवद्‌गीतेतील दुसरें वचन मी या विध्वंसानंतरच्या पाहिल्या अंकावर घातले तो बदल पाहून माझे एक मित्र उद्गारले, " उण्यापुऱ्या तेवीस हजार रुपयाच्या तुटपुंज्या भाडवलावर अवघ्या चार वर्षांत भरभराटीला आणलेलें दैनिक ज्यानीं धुळीस मिळविण्याचा प्रयत्न केला, त्या आततायी विध्वंसकाना यापेक्षा अधिक सात्त्विक पण तितकेंच तेजस्वी उत्तर दुसरें कोणतें देणें शक्य होतें ? "

त्या दिवशीं अंक नक्की प्रसिद्ध होईल, याची श्री. मारुळकर याच्याशिवाय कोणत्याच विक्रेत्याला कल्पना नव्हती. श्री. गुलाबराव प्रभृति जे विक्रेते सकाळीं नेहमीप्रमाणे चौकशी करण्यासाठीं आले, त्यांना " दुपारीं एकवार येऊन पाहून जा, " अशी नुसती मोघम सूचना श्री. लघाटे यांनीं केली होती त्यामुळें, दुपारीं ३॥ वाजता श्री. मारुळकर याच्या हाताखालचीं मुलें जेव्हा " तरुण भारत ! तरुण भारत ! " असा पुकारा करीत आमच्या कार्यालयातून बाहेर पडून टिळक रस्त्यावर धावूं लागलीं, तेव्हा अनेक लोकाना आश्चर्याचा धक्का बसला आणि त्यांच्या हातातले ते छोटे अंक हा हा म्हणता खपले.

मी खिडकींत उभा राहून त्या रस्त्यातल्या दृश्याकडे पहात होतो. मला क्षणोक्षणीं वाटत होतें, अंकाचा गट्टा हातात घेऊन रस्त्यानें धावणाऱ्या त्या मुलाना कुणी अडवतो किंवा मारतो कीं काय ? कारण, गेल्या तीन दिवसांत सर्व प्रकारच्या दुष्ट धमक्या आणि नीच कंझ्या आमच्या कानावर आलेल्या होत्या, ' हितवाद ' ने ' तरुण भारत ' छापण्याचें नाकारलें ही बातमीहि प्रसिद्ध करण्यात आली होती, व स्वतः ला अट्टल गांधीवादी म्हणविणाऱ्या एका काँग्रेस-वाल्यानें तर " ' तरुण भारत ' छापूं नका आणि विकू नका ! ' तरुण भारता ' ला गाडण्याची हीच वेळ आहे ! ! " असा नामर्दपणाचा प्रचार आपल्या कर्धी मधीं निघणाऱ्या टाचर्या वृत्तपत्रातून चालविलेला होता ! त्यामुळें माझे मन अतिशय साशंक, अतिशय संचित झालेलें होतें

पण, अंकाचे पहिले गट्टे खपवून मुलें जेव्हा तासाच्या आतच दुसऱ्यांदा

मागणी करावयाला आली, तेव्हा दत्तोपंत मला हर्षभरानें म्हणाले, “मी सागत नव्हतो तुम्हाला भाऊसाहेब, काहीं होणार नाही म्हणून ? नागपुरातले काहीं उपध्यापी इसम तुमच्या वाईटावर असले, म्हणून काय झालं ? सर्व सामान्य बाचकवर्गाला ‘ तरुण भारत ’ हवा आहे, हें पक्कें माहित आहे आम्हांला—”

आणि तें काहीं खोटें नव्हतें. पहिल्याच दिवशीं आमचे छोटे अंक तीन हजार खपले, व त्यानंतर ता. २६ रोजी पूर्ण अंक निघेपर्यंत खप सारखा वाढतच गेला. मी या छोट्या अंकात ‘ खडीसाखरेचे खडे ’ या सदराखाली महात्माजींच्या जीवनातील काहीं हृदयगम प्रसंगाच्या ज्या आठवणी लिहिल्या, त्या इतक्या लोकप्रिय झाल्या कीं, ‘ तरुण भारत ’ विकणारीं मुलें “ अहो, ‘ तरुण भारता ’ चे ‘ खडी साखरेचे खडे ’ घ्या ! ” असें रस्त्यानें ओरडत !

आमच्या या छोट्या अंकाचें लोकाकडून जसें सोत्कठ स्वागत झालें, तसेंच आमच्या सुहृदाकडूनहि झालें.

ता. १९ रोजी अंक प्रसिद्ध झाल्यावर अभ्यां तासाच्या आतच भास्करचा अभिनंदनाचा फोन मला आला त्यानंतर सायंकाळीं ७ पर्यंत टेलिफोनची घंटा सारखी खणखणत होती. जो तो अभिनंदनपूर्वक कळकळीनें विचारीत होता, “ पण मोठा अंक केव्हा काढता हो ? या छोट्यानें काहीं समाधान होत नाही मनाचें !—”

‘ तरुण भारता ’ चा तो पहिला छोटा अंक ज्या वेळीं निघाला, त्या वेळीं श्री. खुशालचंद आणि श्री मो. प. दामले हे आमचे दोघे स्नेही श्री. लघाटे यांच्या खोलींत बसलेले होते. त्यांनीं तो अंक मुद्दाम कौतुकांनें विकत घेतला आणि श्री. खुशालचंद वर आणखी उद्गारले देखील, “ हें पहा भाऊराव ! मी आणि दामले दोघेही काग्रेसवाले आहोंत आमच्या हातून तुमच्या पहिल्या अंकाची ‘ बोहनी ’ झाली आज ! हा शकुन समजा तुम्ही. आतां काहीं भीति नाही तुमच्या ‘ तरुण भारता ’ला—”

× × × ×

त्या दिवशीं सायंकाळीं जेव्हा आम्ही उमरेड रस्त्यावर नेहमीप्रमाणें फिरायला गेलों, तेव्हा मधु मला म्हणाला—

“तुम्ही आज आनंदात दिसता फार, भाऊसाहेब ! तीस जानेवारीनंतर मी आज प्रथमच पाहातांय तुम्हाला इतक्या खुर्षीत—”

“खरं आहे तुझं म्हणण, मधु . ता. २ फेब्रुवारीला ‘नरकेसरी’ प्रेसचा विध्वंस झाल्याचं तुम्ही सांगितल्यापासून आज दुपारी त्याचा अंक निर्विघ्न विकला जाईपर्यंत जीव थाऱ्यावर नव्हता माझा. गेले सतरा दिवस एकच चिंता माझ्या मनाला अहोरात्र जाळीत होती. आणि ती म्हणजे ‘तरुण भारत’ परत कसा सुरू होईल ही. माझ्या डोक्यापुढ, मी स्वतः पुन्हा कसा उभा राहीन, हा प्रश्नच नव्हता. प्रश्न होता, तो फक्त ‘तरुण भारत’ पुन्हा आपल्या पायावर उभा राहण्याचा त्यामुळं, आज ‘तरुण भारता’ चं पुनरुत्थान झालेलं पाहून, चंद्रशेखरचा एखाद्या जिवावरचा दुखण्यातून पुनर्जन्म झाल्यानं ज्या प्रकारचा आनंद मला झाला असता, त्याच प्रकारचा आनंद आज मला झाला आहे—”

“भाऊसाहेब, ‘तरुण भारता’ वर तुमचा इतका जीव आहे याची कल्पना नाही कुणाला—”

“अरे, जीव आहे म्हणून तर गेलीं चार वर्षे नव्या दैनिकाच्या संपादनाचीं सात आठशें रुपये पगाराचीं घरीं चालत आलेलीं निमंत्रणें झिडकारून मी शंभर दीडशें रुपयावर चिकटून राहिलोंय ‘तरुण भारता’ ला ! पण खरं बोलायचं म्हणजे मधु, माझा जीव ‘तरुण भारता’ वर नाही—”

“मग कशाला रेस्ट हाऊसमध्ये असताना ‘तरुण भारत’ पुन्हा सुरू होण्यासाठीं तुम्ही आपल्या जिवाचा इतका आटापिटा केलात, भाऊसाहेब ?—”

“आटापिटा केश खराच. पण तो केवळ ‘तरुण भारता’ साठीं नाही. माझ्या आणि पटवर्धनाच्या दृष्टींत जो फरक आहे, तो इथेंच. त्यांना ‘तरुण भारत’ हा ‘तरुण भारता’ साठीं म्हणूनच प्रिय आहे माझं तसं नाही मला ‘तरुण भारत’ हवा, तो माझ्या विशष्ट कल्पनाच्या प्रचारासाठीं हवा, संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं हवा. संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झाल्यावर उद्या ‘तरुण भारत’ काहीं योगायोगानं बंद पडला किंवा मला त्यातून निघावं लागलं, तर फारसं वाईट वाटणार नाही माझ्या मनाला ‘तरुण भारता’ न माझी एक महत्वाकांक्षा सफल केली आणि एक ध्येय शक्यतेच्या काठीं आणलं—”

“ कोणती महत्वाकाक्षा ?—”

“ महत्वाकाक्षा मराठी दैनिक काढून यशस्वी करण्याची. गेल्या तीस वर्षांत नागपूरमध्ये मराठी दैनिक काढण्याचे अनेक प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झाले. पण त्यातला एकही प्रयत्न यशस्वी झाला नाही. इतकंच नव्हे, तर तुला माहितच आहे की, नागपुरात मराठी दैनिक चालणार नाही, असं आपले दादा ओगलेसुद्धां म्हणत असत नेहमी! उलट, गेल्या पंधरा वर्षांत हिंदी दैनिके मात्र दोन निघून तीं स्थिरपद झालीं. त्यामुळं मला सारखं असं वाटे की, आपण मराठी दैनिक काढून तें लोकप्रिय करून दाखवाव. आमच्या टस्टनं ती संघी मला मिळवून दिली आणि नागपुरात मराठी दैनिक उत्तम रीतीनं चालूं शकतं, हें मला सिद्ध करून दाखवता आलं—”

“ आणि ध्येय ?—”

“ संयुक्त महाराष्ट्राचं. ‘ तरुण भारता ’ सारखं लोकप्रिय दैनिक जर माझ्या हाताशीं नसतं, तर संयुक्त महाराष्ट्राचा इतका प्रभावी प्रचार मी खचित करूं शकलों नसतों. दत्तोपंत पतेदार नेहमीं म्हणतात कीं, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचं मुखपत्र महाराष्ट्रात फक्त एकच आहे आणि तें म्हणजे ‘तरुण भारत’—”

“ आणि तरी तुम्हाला उद्या ‘ तरुण भारत ’ बंद पडल्याबद्दल वाईट वाटणार नाहीं म्हणता ?—”

“ हो. आयुष्यात कोणत्याच गोष्टीचा लोभ किंवा अभिलाष असा कधीं माझ्या मनाला वाटला नाहीं. ज्या वेळीं जें साधन मला हाताशीं सापडलं, त्याचा उपयोग करून घेतला आहे मी आपल्या कार्यासाठीं. ‘ तरुण भारत ’ ह मी साधन समजतों, साध्य समजत नाहीं, मधु ! ‘ तरुण भारता ’ वर ज्यांनीं आघात केला, त्यांना संयुक्त महाराष्ट्राच्याहि चळवळीवर आघात करायचा होता, हें जाणून आहे मी. त्याच्या दृष्टीनं ‘ तरुण भारता ’ चा नाश म्हणजे माझा नाश होता, माझ्या जीवितकार्याचा नाश होता. म्हणून ‘ तरुण भारता ’ च्या पुनरुत्थानासाठीं इतकी धडपड चालली होती माझी—”

X

X

X

आज सकाळीं ‘ तरुण भारता ’चा नेहमींसारखा मोठा अंक प्रसिद्ध झाला.

काल रात्री ९॥ वाजतां पहिला फर्मा मशिनवर काढून श्री. जोग यानीं जेव्हा तो माझ्या हातीं दिला, तेव्हां मी हर्षभरानें त्यांना म्हटलें, “ हे तुमचे चपकार मी जन्मभर विसरणार नाहीं, जोग ! ता १४ रोजीं सायंकाळीं शहरात आल्यावर हें मोडलेलें मशीन जेव्हा वामनरावांनीं प्रथम मला दाखवले, तेव्हा माझें मन निराशेनें खचून गेलें अगदीं. या मशिनवर पुन्हा अंक निघूं शकेल, असं काहीं वाटलें नाहीं त्या वेळीं मला. तुम्ही खरोखरी जादुगार आहात, जोग !— ”

कारण, प्राणानिक जखमा होऊन रणागणावर मरून पडलेल्या एकाद्या वृद्ध योद्ध्याचा शुकाचार्यानीं संजीवनीमंत्रानें जिवंत करावें, त्याप्रमाणें छिन्नभिन्न झालेलें तें जुनें पुराणें मशिन श्री. जोग यानीं मोठ्या कौशल्यानें चार दिवसाच्या आत दुरुस्त करून पुन्हा चालू केलें होतें

ता. २० रोजीं ते मुंबईहून आले, तेव्हाच मी त्यांना सांगितलें, “ आम्ही काहीं नवें मशिन घेऊं शकत नाहीं आज तरी आणि यदाकदाचित् घेतलें, तरी सुद्धा तें इथं येऊन उभें राह्यला दोन अडीच महिने सहज लागतलें तेव्हा तुम्ही प्रथम आहेत हीं दोन्ही यंत्रे कितपत दुरुस्त होऊं शकतात तें पहा तीं दुरुस्त होण्यावरच ‘ तरुण भारत ’ चालणं अवलंबून आहे सध्या—

त्यानीं दोन्ही यंत्रे काळजीपूर्वक तपासलीं आणि दुपारीं चहाच्या वेळीं आम्हाला सांगितलें कीं, दोन्ही यंत्रे चार पाच दिवसाच्या आत चालू करून देतो !

त्याचें तें आश्वासन ऐकून मला विलक्षण आनंद झाला

आणि मी त्यांना म्हटलें, “ ता. १४ रोजीं दुपारीं शंकरराव देव दिल्लीहून मद्रासला जात असता इथल्या विमानतळावर जेव्हा मी त्यांना भेटलों, तेव्हा ता. २७ ला त्याच्या भेटीसाठीं मुंबईला जायचें कबूल केलेंय मी. म्हणून ता. २६ ला तुम्ही पूर्ण अंक काढून दाखवला पाहिजे मला. तो स्वतःच्या डोळ्यानीं पाहिल्याशिवाय काहीं मुंबईला जाणार नाहीं मी— ”

“ तुम्ही बेफिकीर रहा, भाऊसाहेब ! मी जमलें तर ता. २५ लाच मोठा अंक काढून दाखवीन तुम्हाला— ”

आणि आपलें हें आश्वासन, अहोरात्र अविश्रात खपून, त्यानीं अखेर खरें करून दाखविलें.

बुधवारी रात्रभर मशिनपार्शी उभे राहून त्यांनी आपल्यासमोर अंकाची छपाई पुरी करून घेतली.

आज सकाळीं उठल्याबरोबर जेव्हा मी तो पुरा मोठा अंक पाहिला, तेव्हा मी त्यांना म्हटलें, “ तुम्ही जीवदान दिलेंत ‘ तरुण भारता ’ ला, जोग ! नागपुरातला एकहि प्रेस आज आम्हाला मदत करायला तयार नाही. तुम्ही जर मशिन दुरुस्त करूं शकला नसतात, तर आम्हाला ट्रेडलवर छोटा अंक तरी काढीत बसावं लागल असतं किंवा नवें मशिन येईपर्यंत पत्र तरी बंद ठेवावं लागलं असतं ! या प्राणातिक पेंचातून ‘ तरुण भारता ’ ला सोडवलेंत तुम्ही. आता निश्चित मनानं मुंबईला जाईन मी दुपारी—”

आम्ही हें बोलत असतानाच मधु आला आणि अंक पाहून म्हणाला, “ काल रात्री पंख्याशिवाय चालू केलेल्या त्या मशिनमधून ईकरना एक एक अंक काढताना जेव्हा मी पाह्यं, तेव्हा सकाळीं पुरा अंक दृष्टीस पडेल आपल्या असं वाटलं नव्हतं मला, भाऊसाहेब—”

“ पण माझी मात्र खात्री होती मधु, आज पुरा अंक निघेल म्हणून. कारण यांनी वचन दिलें होतं मला—”

श्री. जोग काही बोलले नाहीत. आपल्या मितभाषी स्वभावानुसार नुसते हंसले मात्र.

पण माझे डोळे भरून आले होते.

“ मशिनवर मोठा अंक काढावयाचा याचा प्रयत्न जर यशस्वी झाला नसता, तर ट्रेडलवर महिना दोन महिने छोटा अंक काढू असं म्हणत होते पटवर्धन—”

“ पण तसला चत्कोर अंक काढून मी काय करूं शकलों असतों, मधु ! पंख कातरलेल्या पक्ष्यासारखी अवस्था झाली असती माझी ! तो पक्षी झडा-या एका फादीवरून दुसऱ्या फादीवर उडूं शकतो जेमतेम, पण आकाशात भरारी मारणं काही शक्य होत नाही त्याला तशी अवस्था झाली असती माझी ! आज संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रचारासाठी मला पूर्ण प्रभावी दैनिक हवंय आपल्या हाताशी. ट्रेडलवर चत्कोर अंक काढून ‘ तरुण भारता ’ ची धुगधुगी अजून कायम आहे एवढंच दाखवूं शकलों असतों की नाही जगाला आम्ही ? पण

त्याचा काय उपयोग होता ? ते कातरलेले पंख घेऊन खुरडत रखडत कसं तरी जगण्यापेक्षा मरण पुरवले असतं मला ! जगायचच, तर गरुड म्हणून अस्मानात झेप घेत न मरणाच्या मारीत जगतां आलं पाहिजे मग सूर्यबिंबाला कबटाळण्याच्या साहसात संपातिप्रमाणं पंख जळून गेले तरी बेहेतर—”

शान्तानिवास, नागपूर शहर

ता २६ फेब्रुवारी १९४८

×

×

×

आज राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा पहिला वाढदिवस.

आणि महात्माजींच्या निर्वाणालाहि आज साडेसहा महिने पूर्ण होतात.

गांधीजींचा खून आणि त्यानंतर महाराष्ट्रात सर्वत्र झालेले अत्याचार याचा विचार ज्या वेळीं मी या कालावधीनंतर करतो, त्याहि वेळीं मला असेंच वाटतं की, या दोन्ही घटनांमुळे महाराष्ट्राची पराकाष्ठेची हानी झालेली आहे—

एका आततायी ब्राम्हण तरुणाने गांधीजींचा अमानुष खून केला आणि त्याचा सूड म्हणून माथेफिरू ब्राम्हणेतरींनी ब्राम्हणांचीं घरे सर्रास जाळलीं !—

पण, जगाच्या दृष्टीने, हिंदी जनतेच्या दृष्टीने, काप्रेसच्या वरिष्ठ श्रेणीतील मुत्सद्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतरे हे दोघेहि सारखेच अत्याचारी, सारखेच आततायी आणि सारखेच अमानुष ठरले, त्यांनी केलेल्या या अघोर कृत्यांमुळे महाराष्ट्राचा दुर्लौकिक साऱ्या दुनियेंत झाला, त्याचें भविष्य डागडून गेलें, धोक्यात आलें.

या दुर्दैवी घटनानंतर ता. १ मार्च रोजीं मी पुण्यास गेलों असतां माझे एक विद्वान् संपादक मित्र मला म्हणाले, “महात्माजींचा खून करून गोडस्यांनीं पंच महापातकें केलीं. त्यांनीं गांधीजींचा खून केला, स्वतःचा खून केला, ब्राम्हण जातीचा खून केला, हिंदु महासभेचा खून केला आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा खून केला ! आणि हें महापातक करून त्यांनीं साधलें काय ? तर स्वातंत्र्याकांक्षा मुत्सद्देगिरी, स्वतंत्रप्रज्ञता, चारित्र्य, त्याग आणि शौर्य यांच्याबद्दल साऱ्या जगाच्या प्रशंसेला पात्र झालेल्या महाराष्ट्राची दुष्कीर्ति ! !”

महात्माजींच्या खुनाच्या भीषण दुष्परिणामाचें वर्णन, मला वाटतें, अपेक्षे अधिक समर्पक शब्दांनीं कोणी करूं शकणार नाहीं.

या घृणास्पद घटनेमुळें कोणता एकच एक बोध जर विचारी महाराष्ट्रीयांच्या होरपळलेल्या हृदयावर आणि भाबावलेल्या बुद्धीवर तीव्रतेनें बिंबला असेल, तर तो हा कीं, राजकारणांत साध्याइतकींच साधनेंहि शुचि आणि सात्त्विक असली पाहिजेत हा जो महात्माजींचा महान् सिद्धांत, त्याच्या पायावर यापुढें महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाची, विशेषतः त्याच्या राजकारणाची, पुनर्घटना झाली पाहिजे

कारण, महाराष्ट्राचे गेल्या शंभर वर्षांचें केवळ राजकारणच नव्हे, तर सार्वजनिक राष्ट्रीय जीवनच मुळीं सारें द्वेषदूषित आहे मतभेदाचें पर्यवसान मतद्वेषात व्हावें आणि मग त्या मतद्वेषानें अखेर दहशतवादाची फणा काढावी, असा गेल्या शंभर वर्षांचा महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय आणि राजकीय चळवळींचा इतिहास आहे. लोकहितवादी, दयानंद आणि फुले यांच्यावर चिपळूणकरांनीं केलेले प्रहार किंवा रानडे, आगरकर आणि गोखले यांच्याशीं टिळकाचे झालेले संघर्ष यात ज्या मनोवृत्तीचें निर्गल प्रदर्शन झालें, ती मनोवृत्ति विद्वेषी आणि विषारी नव्हती, असें कोण म्हणूं शकेल ?

पारतंत्र्याच्या काळात लोकाना चीड आणण्यासाठीं, परकी रक्तशोषक साम्राज्यसत्ता आणि तिचे पुरस्कर्ते यांच्याविरुद्ध जनतेत चेंव उत्पन्न करण्यासाठीं दहशतवादाची चिथावणी देणाऱ्या तशा प्रकारच्या विद्वेषी, विषारी प्रचाराची गरज होती, असें म्हणता येईल कदाचित् पण, आता देश स्वतंत्र झाल्यावर, लोकसत्ता स्थापन करण्याची तयारी चाललेली असताना देखील, तीच पूर्वीची दहशतवादी मनोवृत्ति आपण सार्वजनिक जीवनात चालू द्यावयाची काय ?

आपल्याला अमान्य किंवा अप्रिय असलेल्या विचारप्रणालीला गारद करण्यासाठीं ती दहशतवादी मनोवृत्ति चालू द्यावी असें ज्यांना वाटतें, त्यांनीं हें लक्षात ठेवावें कीं, ती मनोवृत्ति सुसंस्कृत लोकशाहीच्या विकासाला विघातक आहे; समाजाच्या बुद्धीला सतत चालना देणाऱ्या विचारस्वातंत्र्याला विघातक आहे; व मानवी व्यक्तिवाच्या पूर्ण आविष्काराला आवश्यक असलेल्या मुक्तात्मतेलाहि विघातक आहे. त्या दहशतवादी मनोवृत्तीचा धिंगाणा जर देशात चालू राहिला,

तर तिच्यातून झुंड्याही तरी पैदा होईल किंवा झोटिंगशाही तरी जन्माला येईल.

पण स्वतंत्र हिंदुस्थानाला निर्बुद्ध झुडशाही नको आहे किंवा निरंकुश झोटिंगशाहीहि नको आहे. सर्व प्रकारच्या शोषक प्रवृत्तीपासून अलिप्त असलेली व संयम, सदाचार आणि सेवा यांचे व्रत घेतलेली सुसंस्कृत लोकशाही त्याला यशस्वी करून दाखवायची आहे त्या लोकशाहीच्या यशातूनच 'भारतीय राष्ट्रकुटुंब' (Indian Commonwealth of Nations) आविर्भूत होईल आणि ते जगाच्या राजकारणाला नवे सात्त्विक वळण लावील.

म्हणून, साधनाची शुचिता हे त्याच्या राज्यनीतीचे, राजकीय चारित्र्याचे आणि सार्वजनिक जीवनाचे यापुढे पायाभूत तत्त्व झाले पाहिजे.

आज 'शोषण' हे सर्व राज्यनीतीचे मूलभूत तत्त्व आणि सर्व मानवी जीवनाचा मूलाधार होऊन बसलेले आहे. त्यामुळे, एक व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तीला, एक जाति दुसऱ्या जातीला, एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाला आणि एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राला शोषित करून पुष्ट होऊं पहाते शोषणाच्या या सर्वंकष प्रवृत्तीतूनच भाडवलशाही, साम्राज्यशाही, झोटिंगशाही आणि वर्गीय हुकूमशाही या अत्याचारी शाह्याची पैदास होऊन जग सतत युद्धाच्या ज्वाळात होरपळत राहिलेले आहे. या शोषणाच्या प्रवृत्तीचा समूळ नायनाट करून 'समाधान' हेच सर्व राज्यनीतीचे साध्य, सर्व मानवी जीवनाचा मूलाधार झाले पाहिजे. अशुचि साधनांनी प्राप्त होणारी सत्ता आणि संपत्ति त्याज्य वाटल्याशिवाय, त्याच्याविषयी घृणा उत्पन्न झाल्याशिवाय ही क्रांति कशी घडून येणार ? ही क्रांति तत्त्वतः वैचारिक, मूलतः मानसिक आहे.

महात्माजींचे सर्व जीवन, त्याच्या स्वतःच्या विशिष्ट कल्पनांनुसार, ही क्रांति घडवून आणण्यात खर्ची पडले त्याचा मृत्यु हे या क्रांतिकार्यातील बलिदान होय.

त्याचे बलिदान शोषणरहित समाजाच्या स्थापनेचे हे क्रांतिकार्य किती बिकट, किती भीषण आहे, याचे निदर्शक नाही काय ?

त्यांनी स्वतंत्र भारताच्या मुक्त भूमीवर देह ठेवला ही गोष्ट खरी, पण आपल्याला प्राणाहुनीहि प्रिय असलेल्या सर्व तत्वाचा चक्काचूर झालेला पहात त्यांना मरण आले, हेहि तितकेंच खरे !

म्हणून, त्या क्रांतीच्या मार्गावर शोषित आणि पीडित मानवजातीला नेणे, हे स्वतंत्र भारताचे, त्याच्या नवसंस्कृतीचे साध्य असले पाहिजे.

तरच आपण पितृऋण फेडले, असें मुक्त भारताला अभिमानाने म्हणता येईल.

X

X

X

आज हिंदुस्थान स्वतंत्र होऊन एक वर्ष पूर्ण झाले.

हा एक वर्षाचा अनुभव काय सागतो ?

तो अनुभव असें सागतो कीं, ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानाला जे हे स्वातंत्र्य दिले, ते वरदान ठरले नाही, तर आव्हान ठरले.

कारण, ज्या स्वरूपात आणि ज्या पद्धतीने ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानाला हे स्वातंत्र्य बहाल केले, त्यात जणुं अशी प्रच्छन्न धमकी तुच्छतेने देण्यात आली होती कीं, “तुम्ही स्वातंत्र्यासाठी इतका अट्टाहास चालविलेला आहे ना? मग ध्या तर हे स्वातंत्र्य ! आम्ही तुम्हाला स्वेच्छेने देतो ! ! मात्र, आता हिंमत असेल, तर त्या स्वातंत्र्याला आपण पात्र असल्याचे तुम्ही जगाला सिद्ध करून दाखवा ! ! !”

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या पहिल्या वर्षाच्या ऊर्मीत त्या स्वातंत्र्याच्या पोटी यादवीची किती स्फोटक, ज्वालाग्राही बीजे दडलेली आहेत, याची जाणीव प्रायः कोणालाच झाली नाही, व स्वतःविषयीच्या कृतकृत्यतेच्या आणि ब्रिटनविषयीच्या कृतज्ञतेच्या भावनेने भारलेले राष्ट्रनेते परस्परप्रशंसित मग्न होऊन गेले.

त्या आनंदाच्या भरात, स्वातंत्र्य देत असतांना ब्रिटिश सरकारने आपल्या देशाचे केवळ दोन तुकडेच नव्हे, तर संस्थानावरील सार्वभौम सत्ता नष्ट झाल्याचे जाहीर करून त्याची राई राई एवढी अनेक खाडोळी करून टाकली आहेत, हे हि त्याच्या लक्षात आले नाही.

पुराणात अशी एक कथा आहे कीं, आपली साप न माता दिती दिला आपला नाश करूं शकेल असा अमर पुत्र होणार असल्याचे जेव्हा देवेंद्राला कळले, तेव्हा स्वर्गलोकाचा तो छद्मी सम्राट साधुवेषाने त्या गर्भवती, व्रतस्थ ऋषिपत्नीच्या सेवेला राहिला, व व्रतक्लेशांनी श्रात झालेल्या त्या साध्वीला एकदा

सार्यकाळीं अशुचि अवस्थेंत अवानक झोंप लागली असता, इंद्रानें योगमायेन तिच्या उदरात प्रवेश करून आतील तेजस्वी गर्भाचे वज्रानें सात तुकडे केले. पण तो गर्भ अशा रीतीनें छिन्नविछिन्न करूनहि त्याच्या मनांतली भीति कमी झाली नाहीं म्हणून स्वतःचें साम्राज्य अबाधित रहावें एवढ्याच एका आसुरी ईर्ष्येन प्रेरित झालेल्या इंद्रानें त्या सात तुकड्यांचे पुन्हा प्रत्येकीं आणखी सात तुकडे केले !

ब्रिटिश सरकारनें प्रथम केलेली हिंदुस्थानाची फाळणी व नंतर हिंदुस्थाना-बरोबरच संस्थानेहि स्वतंत्र झाल्याचें जाहिर करून त्याचे पुन्हा आणखी केलेले शेकडों तुकडे पाहून पुराणातील मरुद्गणाच्या जन्माची ही उद्बोधक कथा कोणाला आठवणार नाहीं ? आणि अशा प्रकारचें शापगर्भ स्वातंत्र्य हिंदु-स्थानाला बहाल करण्यात सद्भावनेपेक्षा भेदनीति आणि वरदानापेक्षा आव्हान देण्याचीच पिशुन बुद्धि अधिक प्रभावी होती, असें कोण म्हणणार नाहीं ?

त्या आव्हानाची सर्वप्रासी भयानकता फाळणीच्या रूपाने, जनतेचें स्थलांतर आणि संहार याच्या रूपानें, काश्मीर आणि हैद्राबाद याच्या अघोषित याद-वीच्या रूपानें पहिल्या चार महिन्यातच अधिकाधिक भीषणतेनें प्रत्ययाला येत गेली.

आणि या सगळ्या घटनाचें पर्यवसान अखेर महात्माजींच्या खुनात झालें गांधीजींचा खून ही आकस्मिक किंवा पृथक् घटना नाहीं. स्वतंत्र हिंदी राष्ट्र गर्भावस्थेंत असतानाच त्याचीं शकलें करणारी ब्रिटिश भेदनीति हीच खरोखरी त्याच्या हत्येबद्दल जबाबदार आहे

ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या गेच्या शंभर वर्षांच्या भेदनीतिमुळें पारतंत्र्याच्या काळातहि अखंड राहिलेल्या हिंदुस्थानाचीं स्वतंत्र होत असताना खाडोळीं पडलीं, आपल्या पुरातन मातृभूमीचीं तशा रीतीनें तीं खाडोळीं पडलेलीं पाहून सूडाच्या भावना तळतळत उठल्या, व त्या आततायी, आधळ्या भावनांनीं आपला सारा राग अखेर गांधीजींवर काढला.

हिंदु-मुसलमानात फूट पाडून उदयोमुख हिंदी राष्ट्राचा तेजोवध करणें हें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचें साध्य; तर हिंदु-मुसलमानात जूट घडवून आणून एक-संध प्रबळ राष्ट्र निर्माण करणें हें महात्माजींचें साध्य होतें. या दोन साध्यातील

संघर्ष गाधीजींच्या खुनाला कारण झाला. त्यांचा मृत्यु ही पाकिस्तानच्या जन्माची प्रतिक्रिया आहे. पाकिस्तानची पैदास हें ज्या ब्रिटिश भेदनीतीचें एक फलित, त्याच भेदनीतीचें दुसरें फलित गाधीजींचा खून हेंहि

ख्रिस्ताला देहाताची शिक्षा निरुपायानें दिल्यावर,—“या साधुपुरुषाच्या हत्येचें पाप माझ्या मार्यांनीं नाही ! . त्या पापाचे जबाबदार तुम्ही आहात ! !”—
(I am innocent of this good man's blood. It is your affair !)
असे उद्गार काढून पायलटनें हात धुतले. पण, गाधीजींच्या रक्तानें डागळलेले ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे हात जगातील कोणत्याहि तीर्थोदकानें धुतले जाणार नाहीत. कोणत्याही प्रायश्चित्तानें पुनीत होणार नाहीत. ब्रिटिश साम्राज्य-वाद्यांनीं केलेला हिंदी राष्ट्राचा तेजोवध हाच राष्ट्रपित्याच्या वधाला अखेर कारण झाला.

राष्ट्राचा तेजोवध आणि राष्ट्रपित्याचा वध !—त्याच्या दाहक स्मृतीनें विव्दल झालेल्या मनाला आजचा हा स्वातंत्र्यदिन जर शापदिनासारखा वाटला, तर त्यात नवल काय ? आणि त्यामुळें डोळ्यातून आनंदाश्रूंचें चादणें वरसण्याऐवजीं जर दुःखाश्रूंचे स्फुलिंग उसळले, तर त्यात तरी नवल काय ? राष्ट्र स्वतंत्र झालें, पण छिन्नभिन्न होऊन ! आणि, ब्रिटिश साम्राज्यशाहीनें केलेला तो त्याचा तेजोवध राष्ट्रपित्याच्या वधाला कारण होऊन ! सम्राट् अशोकाचें जें धर्मचक्र आज स्वतंत्र हिंदी राष्ट्र आपल्या पञ्जावर डौलानें मिरवीत आहे, त्या धर्मचक्रानें हजार वर्षांपूर्वीं तक्षशिलेपासून लंकेपर्यंत सारा भारतवर्ष आपल्या शिलाशासनानीं पवित्र आणि प्रभावित केला होता पण, आज स्वतंत्र भारताच्या ज्या प्रदेशावर त्या धर्मचक्राची दिव्य प्रभा—“चरथ भिखवे, चारीकं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय !”—या भगवान् बुद्धाच्या आदेशाचा जणुं उद्घोष करित शताधिक शतकांनीं पुनश्च पसरली आहे, त्या प्रदेशात तक्षशिला नाही आणि लंकाहि नाही भारतीय राजमुद्रेवरील सम्राट् अशोकाचे ते सिंह-त्या सम्राटाच्या शिलाशासनांतील धर्मादेश पीतनदीपासून तों दक्षिणोदधिपर्यंत गाजलेले ज्यांनीं पाहिले—ते त्या प्रियदर्शनाचे सिंह !—त्यांना स्वतंत्र भारताचा आजचा संकोच, आजचा विध्वंस आणि आजचीं एकमेकांना कायमचीं दुरावलेलीं शकलें पाहून काय वाटत असेल ? हिमालयाच्या अरण्यांत दिल्लीपाला

भेटलेल्या गौरीच्या सिंहाप्रमाणे त्या अशोकाच्या सिंहाना जर वाचा फुटली, तर ते भारतीय जनतेला आक्रंदून सागतील, “ राष्ट्राला तेजोवध आणि राष्ट्रपित्याचा वध याचा शप घेऊन आलेले हे स्वातंत्र्य खरे स्वातंत्र्य नाही. त्याच्या प्राप्तीबद्दल आनंद कसला मानता आणि उत्सव तरी कसला करता ?—”

आणि, “ बहुजनहिताय बहुजनसुखाय ” या भगवान् बुद्धाच्या आदेशाचा उद्घोष करणारे ते धर्मचक्र जर, “ विनाशायान् दुष्कृतान् ” हे व्रत घेतलेल्या श्रीकृष्णाच्या सुदर्शनचक्राप्रमाणे, पुनश्च प्रवर्तित आणि प्रभावित झाले, तर स्वतंत्र भारताला, या बदललेल्या परिस्थितीत, आज कोणता आदेश देईल ?

ते धर्मचक्र स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या या पहिल्या वाढदिवशी उ सवमग्न हिंदी जनतेला असा गंभीर, असा कराल आदेश देईल की, “ हे भारतसंतान, राष्ट्राचा तेजोवध आणि राष्ट्रपित्याचा वध याच्याबद्दल जबाबदार असलेल्या ब्रिटिश भेदनीतीने केवळ या प्राचीन पुण्यभूमीचीच दुःशकले केलेली आहेत असे नाही, तर ज्या पूर्वेवर दीड हजार वर्षांपूर्वी माझी पावन प्रभा पसरलेली होती, त्या साऱ्या पूर्वेकडील प्रबुद्ध भूमीला आज त्या भेदनीतीचे ग्रहण लागलेले आहे त्या भेदनीतीच्या पाशातून पूर्वेला मुक्त करण्यातच भारताच्या मुक्ततेचे साफल्य, स्वातंत्र्याचे सार्थक आहे. त्या भेदनीतीच्या रक्तशोषक वर्चस्वातून ज्या दिवशी संपूर्ण पूर्व मुक्त होईल, त्याच दिवशी शोषणरहित समाजस्थापनेच्या महान् क्रांतिकार्याला प्रारंभ होईल. भारताच्या मुक्ततेचा दिन हा त्या विराट् क्रांतीचा मुहूर्त ठरला पाहिजे !—”

आणि, गोऱ्या साम्राज्यशाहीच्या वर्णवर्चस्वाविरुद्ध दक्षिण आफ्रिकेच्या दलित भूमीवर ज्यांनी प्रथम सत्याग्रहाचे रणशिंग फुंकले, त्या गांधीजींच्या जीवनाचाहि हाच आदेश नाही काय ?

या आदेशाच्या परिपालनातच महात्माजींच्या जीवनकार्याची पूर्तता आहे, भारतीय स्वातंत्र्याची सफलता आहे

किंबहुना ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या आव्हानालाहि या आदेशाचे परिपालन हेच समर्पक उत्तर ठरेल.

आणि, स्वतंत्र भारताला जें हें महान् कातिकार्य करावयाचें आहे, त्यांत महाराष्ट्राचा भाग कोणता राहील ?—

तो महाराष्ट्र कीं, दडकारण्यातील राक्षमराज्याचा उच्छेद करून अगस्त्य आणि रामचंद्र यांनीं पुण्यसलिला गोदावरीच्या परिसरात ज्याची स्थापना केली

तो महाराष्ट्र कीं, ज्यानें गेल्या हजार वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या काळात परकीयाच्या आक्रमणाला शह देऊन पुनःपुन्हा स्वतंत्र होण्याचे यशस्वी प्रयत्न केले

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याला शिवाजी, रानडे आणि टिळक यांच्या-सारख्या कातदशा राष्ट्रनिर्मात्यांनीं भारतीय राजकारणान् अनन्य प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली

तो महाराष्ट्र कीं, ज्यानें ज्ञानेश्वर, चोखामेळा, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या उदात्त चारित्र्याच्या रूपानें मानव्याचे दैवी आदर्श अखिल मानवजातिपुढें मूर्तिमंत उभे केले

तो महाराष्ट्र कीं, “ जेतुला अर्थी आपुली थोरी असे तेतुलाहि अर्थी आणिकासी थोरी करी, ” असा ज्याच्या महुंतीचा महिमा चक्र-धरानीं गाडला

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याला समर्थानीं—

भेटो कोणी एक नर घेड माहार चांभार

त्याचें राखावें अतर याचे नाव भजन

दुःख नेदावे कोणाला उचनीच जरी जाला

अंतरात्मा ओळखिला तोचि जाणा सज्जन

या एकात्मतेच्या उपासनेची दीक्षा देऊन सद्याद्रीच्या गिरिकुहरात आनंद-वनभुवन निर्माण केलें.

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याच्या बुद्धियोगाची परंपरा भाडारकर, राजाराम-शास्त्री भागवत, आगरकर, राजवाडे, केतकर, दत्तरी, अंबेडकर, ध. रा.

गाडगीळ, जात्रडेकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्यासारख्या मनीषींनी आपल्या स्वतंत्रप्रज्ञेनें दिगती गाजविली

आणि

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याने फुले, कर्वे, शिंदे, देवरा, भाऊराव पाटील, विनोबाजी भावे, आप्पासाहेब पटवर्धन, कुंदर दिवाण यांच्यासारख्या त्यागी समाजसेवकांच्या रूपानें विधायक कार्याच्या विविध प्रणाली उपनयन केल्या—

—पण तो महाराष्ट्र आज दुभंगून गेला आहे. ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर आणि स्पृश्य—अस्पृश्य या वादानीं छिन्नविछिन्न झाला आहे

गेल्या बुधवारी सकाळीं श्री ए श्री पटवर्धन, श्री बाळामाहेब ढवळे आणि मी काहीं कामानिमित्त वऱ्हाड—मध्यप्रांताचे गृहमंत्री ना प द्वारका-प्रसाद मिश्र यांच्याकडे गेलो असता संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावरून बोलताना पंडितजी मला म्हणाले—

“ तुम्ही आणि शंकरराव देव असे फक्त दोघेच काय ते ब्राह्मण आज मिशनरीच्या उत्साहाने संयुक्त महाराष्ट्रासाठी काम करीत आहात पण, मला भीति वाटते, माडखोलकर, संयुक्त महाराष्ट्राचें तुमचें स्वप्न ज्या वेळीं मूर्तावस्थेला येईल, त्या वेळीं तुमचे ब्राह्मणेतर दोस्त तुम्हाला महाराष्ट्रात शांततेनें आणि समृद्धीनें नादून देणार नाहींत. आणि तुम्हाला महाकोसलमध्ये येऊन आमचा आश्रय घ्यावा लागेल !” (You and Shankarrao Deo are the only two Brahmins who are working to day for United Maharashtra with missionary zeal But, I am afraid Mr Madkholkar, when your dream of United Maharashtra is realised, your Nonbrahmin friends will not allow you to live in Maharashtra in peace and prosperity And you will have to migrate to Mahakosal and seek our shelter)

पंडितजींनीं हंसत हंसत मिस्किलपणानें काढलेले ते उद्गार माझ्या अगदीं जिव्हारीं झोंबले. पण मी काहीं बोललों नाहीं. कारण त्या उद्गारात वस्तुस्थितीच प्रतिबिंबित झालेली नव्हती काय ?

पण, माझ्या मनात आलें, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद हा काय फक्त महाराष्ट्रातच आहे ? आणि तो काय महात्मार्जांच्या खुनानंतरच प्रथम वणव्याप्रमाणें अचानक उफाळला ? त्या वादाचा मागोवा घेत गेलें, तर त्याची मुळें थेट ऋग्वेदाच्या काळात आणि सप्तसिंधूच्या प्रदेशात सापडतील. वसिष्ठ आणि विश्वामित्र, भृगु आणि कार्तवीर्य, द्रोण आणि द्रुपद यांच्यातील वैमनस्यानें सारें वैदिक आणि पौराणिक वाङ्मय रक्तलाछित झालेलें नाहीं काय ? भृगूंच्या रागांनें ब्राह्मणक्षत्रियांच्या उदरातील गर्भसुद्धा कापून काढणारे कार्तवीर्य आणि कार्तवीर्यांचा सूड घेण्यासाठीं एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय करणारा भार्गवराम !— ब्राह्मण-क्षत्रियांतील पिढ्या न पिढ्या भडकत गेलेल्या त्या भीषण वैरामीला नंतरच्या भारतीय इतिहासात कुठें तोड सापडेल ? मग महाराष्ट्रातील ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाबद्दल एवढा गवगवा करण्याचें काय कारण आहे ?

आणि त्या वादाच्या भीतीनें आजपर्यंत कोणत्या वृतात्म ब्राह्मणांनें आपला देश किंवा आपलें नियत कर्तव्य सोडलें आहे ? पित्याच्या वधानें चवताळून जाऊन क्षत्रियांच्या रक्तानें त्याला तिलाजली घावयाला उद्युक्त होणारा परशुरामासारखा उग्रकर्मा ब्राह्मण एकादाच ! उलट, विश्वामित्रानें जबरदस्तीनें आश्रमाबाहेर काढलेली कामधेनु हंबरडा फोडीत वसिष्ठापुढें येऊन उभी राहिली असता त्या ब्रह्मर्षानें तिला उत्तर दिलें, “ नांदिनी, हा विश्वामित्र तुझे बलात्कारानें हरण करित आहे अशा स्थितीत मी काय करूं शकतो ? मी तर क्षमाशील ब्राह्मण आहे ” (कि कर्तव्यं मया तत्र ? क्षमावान् ब्राह्मणोऽहम्) आणि, चिडलेल्या पराभूत विश्वामित्रानें ज्या वेळीं त्याच्या शभर पुत्राची कत्तल करवून त्याचा वंशक्षय केला, त्याही वेळीं त्या मुनिसत्तमाला विश्वामित्राच्या कौशिककुलाचा उच्छेद करण्याची बुद्धि झाली नाहीं, तर पुत्रशोकांनें पोळलेला तो महर्षि आत्मविनाशाला प्रवृत्त झाला ! कारण त्या तपोधनानें शांति हाच ब्राह्मणाचा परम धर्म (शम एव परो धर्मः) मानला होता.

तेव्हा, उद्या संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होऊन जरी त्यात ब्राह्मणेतरांचें राज्य स्थापन झालें, तरी त्या कारणामुळें कोणता ज्ञानी, शमधन ब्राह्मण आपला हा मायदेश सोडून जाणार आहे ? ज्ञानोपासना हें ज्याचें जीवनव्रत आहे व जाति आणि वर्ग याचा समूल नाश होऊन एकात्म जनसमाज महाराष्ट्रात उत्पन्न

व्हावा हें ज्याचे जीवनस्वप्न आहे, अशा तपःस्वाध्यायात आयुष्य घालविणाऱ्या सेवारत ब्राह्मणालाहि संयुक्त महाराष्ट्रात स्थान रहाणार नाही काय ? अफझल-खानाच्या वधानंतर महाराष्ट्र जेव्हा निर्भय झाला, तेव्हा ' उदंड जाहलें पाणी स्नानसंध्या करावया ' असे धन्योद्गार समर्थानीं काढले. त्या त्याच्या उद्गारात आत्मतुष्ट ब्राह्मणाची स्वाभाविक जीवनाकाक्षा अमिव्यक्त झालेली नाही काय ? स्नानसंध्याला म्हणजेच तपाचरणाला आणि ज्ञानोपासनेला निर्विघ्न आणि निश्चित स्थान मिळणें, एवढेंच कोणत्याहि ब्राह्मणाचें, वियेच्या कोणत्याहि एकनिष्ठ उपासकाचें एकमेव अभिलाषित असावें, असेच जणुं समर्थानीं आपल्या त्या हर्षोद्गाराच्या रूपानें जगाला सागून टाकलें ! अशा विनीत सेवाभावानें प्रेरित झालेल्या तपःस्वाध्यायशील ब्राह्मणालाहि संयुक्त महाराष्ट्रात थारा मिळणार नाही का ?

जर मिळणार नसेल, तर त्या धृतात्म्याने, देशत्यागाची कल्पनाहि मनात न आणता, ज्या महाराष्ट्राच्या अन्नोदकावर त्याचा भौतिक पिंड परिपुष्ट झाला आणि ज्याच्या संस्कृतीच्या प्रभावाने त्याची बुद्धियोगी अस्मिता परिणत झाली, त्या महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीवरच आपला देह ठेवावयाला तयार झालें पाहिजे. नाझींच्या छळामुळें देशोधडीला लागलेल्या स्टीफन इवाङ्गनं आत्म-हत्या करण्यापूर्वीच्या आपल्या अंतिम निवेदनात असे उद्गार काढले होते कीं, " माझ्या मातृभूमीचा पराभव झालेला मी पाहिला आणि माझी अध्यात्म-भूमि जी युरोप तीहि आत्मनाश करित असल्याचें मी पाहिलें. आता मी साठीच्या घरात येऊन ठेपलों आहे माझ्या उध्वस्त जीवनाची पुनर्घटना करावयाला मला अमित शक्ति लागेल. आणि माझा सर्व उत्साह तर, जणुं काहीं मला स्वतःचा मायदेश उरलेला नाही अशा रीतीनें, वर्षानुवर्ष देशोदेशीं वणवणा भटकण्यात खर्च होऊन गेलेला आहे. म्हणून, माझी अशी खात्री होऊन चुकली आहे कीं, मानवी स्वातंत्र्य आणि माझे स्वतःचेहि विचारस्वातंत्र्य ही जगातील सर्वश्रेष्ठ संपदा आहे अशा भावनेनें केवळ अध्यात्मिक कार्याला जें आपलें जीवन मी वाहिलें होतें, त्या माझ्या जीवनाचा अंत करण्याची बेळ आतां आली आहे. " (After I saw the country of my own Language fall, and my spiritual land-Europe-destroying itself and

as I reach the age of sixty, it would require immense strength to reconstruct my life, and my energy is exhausted by long years of peregrination as one without a country. Therefore, I believe it is time to end a life which was dedicated only to spiritual work, considering human liberty and my own as the greatest wealth in the world) संयुक्त महाराष्ट्रात मानानें जगणें अशक्य आहे असा अनुभव जर दुर्दैवानें यदाकदाचित् पुढें आलाच, तर स्टीफन इवाङ्गच्या या उद्गाराचें स्मरण करीत या महाराष्ट्रभूमिवरच मृत्यूला कवटाळणें मला प्रिय वाटेल

×

×

×

—असा हा दुर्भंगेला महाराष्ट्र कीं, ज्याचे ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य पुत्र आज एकमेकांचे गळे कापावयाला आणि घरें जाळावयाला उद्युक्त झालेले आहेत, तो स्वतंत्र भारताच्या उत्कर्षाला काय हातभार लावणार ? भाऊबदकीमुळे, प्रादेशिक आणि जातीय वैमनस्यामुळें, परस्पराविषयींच्या दुरंत अविश्वासांमुळें ज्याला स्वतःचे एकीकरण आणि अस्त्युदय साधणें अशक्य होऊन बसले आहे, तो हा महाराष्ट्र भारतीय राजकारणात काय पराक्रम गाजविणार ?

उलट, जातीयता आणि प्रातीयता यांचे आरोप करून जो तो आज महाराष्ट्राला निंदित आहे; त्याच्या एकीकरणाच्या स्वाभाविक आकांक्षेचा उपहास करून त्याचा तेजोभंग करीत आहे त्याच्या प्रादेशिक, राजकीय आणि आर्थिक दुर्दशेकडे कोणाचेंही लक्ष नाहीं.

या दुरवस्थेंतून महाराष्ट्राचें डोकें वर कसें निघेल ?

ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य हे त्याचे तिन्ही समाजघटक एकात्म झाल्यानें; त्यांच्या जीवनाचे प्रवाह एकमेकांत मिसळून जातिवर्गविहीन (casteless and classless) असा नवा एकसंध महाराष्ट्र समाज निर्माण झाल्यानें ! एकात्म आणि एकसंध महाराष्ट्र हाच भारतीय संघराज्याचा आणि भारतीय राष्ट्रकुटुंबाचा स्वबंर्पूर्ण, बलशाली घटक होऊं शकेल. त्याच्या विशाल संसारात बरोबरीच्या नात्यानें भाग घेऊं शकेल.

म्हणून आज स्वातंत्र्योत्सवाच्या या मंगलदिनी आपण अशी प्रतिज्ञा करू या की,—

या महाराष्ट्रात आम्ही सर्व महाराष्ट्रीय आहोंत, ब्राह्मण नाही, ब्राह्मणेतर नाही, अस्पृश्य नाही

या भरतखंडात आम्ही सर्व भारतीय आहोंत, हिंदु नाही, मुसलमान नाही, ख्रिस्ती नाही.

या प्रतिज्ञेने महाराष्ट्राचे जीवन परिपूत, प्रभावित आणि पुनर्घटित झाले, तरच त्याचा उद्धार होईल.

आणि मग तो भारताच्याहि उज्जतीला हातभार लावू शकेल.

ता. १५ ऑगस्ट १९४८

शानानिवाम, नागपूर शहर

उपसंहार

‘ न मे भक्तः प्रणश्यति ’

विध्वंसानंतर

*ता. २, फेब्रुवारी १९४८ रोजी नागपूर शहरात झालेल्या अत्याचारात ‘ नरकेसरी ’ छापखाना आणि ‘ तरुण भारत ’ कार्यालय याचा जो विध्वंस झाला, त्यानंतर पंचवीस दिवसांनी आज पुनश्च ‘ तरुण भारत ’ वाचकांच्या सेवेला आपल्या नेहमीच्या पूर्ण स्वरूपात सादर होत आहे. ता. ३१ जानेवारी रोजी सकाळी महात्माजींच्या अमर स्मृतीला अनन्यभावाने श्रद्धाजालि अर्पण करणारा ‘ तरुण भारता ’ चा अंक प्रसिद्ध झाला, त्या वेळी कोणाच्या स्वप्नीहि आले नसेल की, पुढील छत्तीस तासात नागपूर शहरामध्ये सर्वत्र जाळपोळ, लुटालूट आणि दंगल माजून शोकाच्या अश्रूंतून कोधाच्या ज्वाळा उफाळतील ! अखिल हिंदी जनतेला अतिशय प्रिय आणि पूज्य असलेल्या वृद्ध राष्ट्रपित्याचा एका आततायी मार्थोफरू तरुणाच्या हातून खून व्हावा, या अघोर घटनेबद्दल कोणालाहि चीड आणि त्वेष येणे अगदी स्वाभाविक आहे पण, त्या लोक-क्षोभाचे पर्यवसान गांधीजींच्या गेल्या सत्तावीस वर्षांच्या अहिंसेच्या शिकवणुकीला सर्वथैव विसंगत अशा अपक्रुत्यात होईल, अशी कल्पनाहि मनाला शिवली नव्हती पण दुदैवाने तसा प्रकार घडला खरा ! नागपूर शहरातील या दंगलीत ‘ नरकेसरी ’ प्रेसची छपाईची तिन्ही यंत्रे आणि इतर सर्व सामान यांची नासधूस होऊन त्याचे सुमारे पन्नास हजार रुपयांचे नुकसान झाले, व ‘ तरुण भारत ’ कार्यालयातील तिजोरी फोडून तिच्यातीलहि हजार रुपयांची

* ता. २६ फेब्रुवारी १९४८ च्या अकातांल अग्रलेख

लूट करण्यात आली. या विश्र्वसातून ' तरुण भारता ' चें डोकें पुन्हा वर निघणे दुष्कर आहे, अशी चिंता जर त्याच्या हजारां वाचकांना आणि हित-चिंतकांना वाटली असली, तर त्यात नवल काय ? पण, त्याच्या सदिच्छेच्या प्रभावामुळें, सुहृदाच्या पाठबळामुळें आणि कामगारवर्गाच्या अढळ निष्ठेमुळें उध्वस्त झालेल्या ' तरुण भारता ' चें आज पुनरुत्थान होत असून, वाचकाची सेवा तो उत्तरोत्तर नव्या तेजानें करावयाला समर्थ होईल, अशी आम्हाला उमेद वाटते. ता. २ फेब्रुवारी रोजी झालेल्या दंगलीत ' तरुण भारता ' ची जी हानि झाली, ती त्याच्यासारख्या अल्पवयी दैनिकाला प्राणातिक वाटण्यासारखी आहे, हें निस्संशय पण, त्या अपरिमित हानीच्या गंडातरातहि सर्व पक्षाच्या आणि सर्व जातींच्या सुहृदाच्या आत्मीयतेचा जो जिऱ्हाळा त्याच्या अनुभवाला आला, त्यामुळें त्याचा आत्मप्रत्यय आणि आत्मबल हीं दोन्ही शतगुणित झालीं आहेत

श्रद्धा यत्किंचिताहि ढळली नाही

ता. २ फेब्रुवारी रोजी ' तरुण भारता ' वर जो हा प्राणातिक आघात अचानक झाला, त्यामुळें त्याची श्रद्धा ढळली असेल किंवा लोकशाहीवरील त्याचा विश्वास डळमळीत झाला असेल, असें समजण्याचें कारण नाही. गेलीं चार वर्षे ज्या निष्ठेनें त्यानें जनतेची सेवा केली, त्याच निष्ठेने तो याहिपुढें, आपल्या विशिष्ट कल्पनानुसार, तिची सेवा करील जनता हीं आईप्रमाणें प्रेमळ पण कोपिष्ट आणि समुद्राप्रमाणें शांत पण बादळी असते एरवीं आपल्या हेलावणाऱ्या लाटाच्या हिंदोळ्यावर हजारां जहाजे वाहून नेऊन मानवजातीच्या समृद्धीला हातभार लावणारा महासागर एकादे वेळीं खवळला आणि त्यानें हजारो जीवांना जलसमाधि दिली, म्हणून आपण त्याच्या नेहमींच्या सामान्यतः शांत वृत्तीवरील विश्वास थोडाच सोडून देतो ? किंवा, रागाच्या भरात आपल्या पोटाच्या गोळ्याला बद्दून काढणारी आई, संतापाचा आवेग ओसरताच, त्याला पुनश्च आपल्या पोटाशीं घेऊन त्या ताडन करणाऱ्या कठोर हातांनीं नंतर कुरवाळते कीं नाही ? जनतेचा राग आणि लोभ यांची जात बव्हंशीं याच

प्रकारची आहे, व म्हणून तिच्या लोभामुळे जसे अस्मान ठेंगणें झाल्यासारखें वाटता कामा नये, तसेंच रागामुळे तें कोसळत्यासारखेंहि वाटतां कामा नये. अर्थात् ता. २ रोजी 'तरुण भारता' वर काय किंवा त्याच्या संपादकावर काय जी लोकक्षोभाची आपत्ति कोसळली, तिच्यामुळे त्याच्या धारणेंत काय किंवा धोरणात काय कोणत्याहि प्रकारचा फरक पडणार नाही. संयुक्त महाराष्ट्र ताबडतोब निर्माण झाला पाहिजे, त्या संयुक्त महाराष्ट्रात मराठी बहुजनसमाजाचें लोकराज्य स्थापन झाले पाहिजे व हें ध्येय साध्य होण्यासाठीं महाराष्ट्रातील जातिभेद आणि वर्गभेद हे समूळ नष्ट झाले पाहिजेत, ही त्याची निष्ठा अचल आहे, व बहुजनसमाजाच्या हितसंबंधाचा पुरस्कार तो पूर्वीइतक्याच दक्षतेनें करील. किंबहुना, ता. २ रोजी प्रकट झालेल्या लोकक्षोभात समाजातील संपन्न (Have) आणि अकिंचन (Have not) वर्गातील संघर्षाची जी चुणूक लुटालुटीच्या रूपानें दिसून आली आणि जाळपोळीला जो जातीय विद्वेषाचा दप आला, तो पाहून तर समाजवादाच्या तत्त्वावर महाराष्ट्राच्या जीवनाची पुनर्घटना शक्य तितक्या लवकर झाली पाहिजे, ही ' तरुण भारता ' ची भावना दृढतर झाली. त्याबरोबरच, सध्यांच्या अंतर्बाह्य प्रक्षुब्ध परिस्थितीत मध्यवर्ती सरकार आणि प्रांतिक सरकार हीं दोन्हीहि लोकरक्षण आणि लोकहित याच्या माधनेसाठीं जे जे उपाय योजतील, त्यांना तारतम्यानें पाठिंबा देणें हेंहि ' तरुण भारत ' नेहमीप्रमाणें आपलें कर्तव्य समजेल. महात्माजींच्या मृत्युमुळे सर्वांत मोठी राष्ट्रीय हानी आणि तीहि अगदीं अपरिमित अशी जर कोणती झाली असेल, तर ती ही की, जनतेतील निरनिराळ्या अनिष्ट प्रवृत्तींना आणि अत्याचारी प्रेरणाना कक्षात ठेवून देशात शांतता आणि सद्भावना याचा परिपोष करणारी सर्वश्रेष्ठ चित्शक्ति नष्ट झाली आहे, म्हणजेच पर्यायानें नवोदित हिंदी राष्ट्र आणि हिंदी संघराज्य हीं दोन्ही दुर्दैवानें जन्मतःच पोरकीं झालीं आहेत आणि, तींहि अशा आणीबाणीच्या वेळीं कीं, जेव्हा काश्मीरच्या प्रश्नावर पाकिस्तान युद्धाला उभें ठाकण्याच्या डरकाळ्या फोडीत आहे. अशा नाजूक बिकट प्रसंगी मध्यवर्ती काय किंवा प्रांतिक काय दोन्ही सरकाराच्या स्थैर्याविषयी जागरूक रहाणें अवश्य आहे, असें कोणता जबाबदार मनुष्य समजणार नाही ?

‘ बुद्धिस्तु मागान्मम - ’

ता. २ फेब्रुवारी रोजी ‘ तरुण भारता ’ वर जी आपणित कोसळली, तिच्या जसा एका परीने लोकलोभ कारण झाला, तसाच दुसऱ्या परीने त्या आपत्तीतून त्याचें डोळे वर निघावयालाहि लोकलोभ कारण झाला, असें अभिमानानें म्हणतां येईल. गेल्या पंधरा दिवसात हजारों लोकानीं प्रत्यक्ष वा पत्रद्वारा त्याच्या प्रकाशनाविषयीं आस्थेनें चौकशी केली आणि शेंकडों लोकानीं आपापल्या शक्तिनुसार त्याला शक्य तें सहाय्य करण्याची तयारी दर्शविली. आजचें त्याचे पुनरुत्थान हें या त्याच्याविषयींच्या आतुर जनतेच्या प्रेमाचेंच एक प्रकारें फळ नव्हे काय ? पण, व्यक्ति काय किंवा संस्था काय या कोणत्याहि प्राणातिक संकटाला तोंड देऊन ज्या पुनश्च आपऱ्या पायावर उभ्या राहतात, त्या त्यांच्या पुनरुत्थानाला बाहेरून होणाऱ्या प्रेमळ सहाय्यापेक्षाहि त्याचें आंतरिक सामर्थ्य, विशिष्ट ध्येयावरील श्रद्धेमुळें आणि निष्ठेमुळें त्यांना प्राप्त होणारें आत्मबल हेंच खरोखरी अधिक कारण होत असतें. ‘ तरुण भारता ’ चें मुख्य बल जर कोणतें असेल, तर तें हेंच होय, व या आत्मबलाच्या जोरावरच अवघ्या चार वर्षांत तो सर्व प्रकारच्या विरोधावर मात करून वाढला आणि स्थिरपद होण्याच्या स्थितीला येऊन पोचला. व्यक्तीचे काय किंवा संस्थेचे काय हितशत्रु हे तिची बाह्य साधनसंपदा फार तर नष्ट करूं शकतील. पण, ज्या

द्धीच्या आणि आत्मबलाच्या अमोघ प्रभावानें व्यक्तीचा आणि संस्थेचा उत्कर्ष होतो, त्याचा नाश करावयाला जगातील कोणती शक्ति समर्थ आहे ? कौरवांनीं द्यूतात जिंकलेले पाडव हे जेव्हा नेसत्या वस्त्रानिशीं वनवासाला जावयाला निघाले, त्या वेळीं आधळ्या धृतराष्ट्राला आपल्या अत्याचारी मुलाच्या त्या कपटी कृत्याची शरम वाटून त्यानें द्रौपदीला वर मागण्याची विनंती केली. तेव्हा, त्या मानिनीनें असा वर मागितला कीं, “ माझ्या पराभूत पतींना फक्त त्याचीं शस्त्रास्त्रें तेवढीं परत मिळावीत ! ” लोभी धृतराष्ट्राला असें वाटलें होतें कीं, जुगारात गमावलेलें आपल्या पतींचें इंद्रप्रस्थाचें राज्य ती परत मागेल. पण, त्या तेजस्विनीनें त्याला असें मार्मिक उत्तर दिलें कीं, ‘ माझ्या पतींचीं शस्त्रे त्यांना परत मिळालीं, म्हणजे ते सर्व पृथ्वीचें राज्य संपादन करूं शक-

तील ! 'अपमानित, क्रुद्ध चाणक्यानेंहे, " एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका । ...बुद्धिस्तु मागान्मम "—“ सर्व साधनामध्ये केवळ अद्वितीय आणि हजारों सैन्याहून बलशाली अशी माझी बुद्धि तेवढी कायम राहूंदे ! ” अशीच प्रार्थना परमेश्वराला केली नव्हती काय ? 'तरुण भारता—' ची बुद्धि आणि आत्मबल हों दोन्ही जोंपर्यंत कायम आहेत, तोंपर्यंत त्याला कोणताहि आघात गारद करूं शकणार नाहीं. म्हणून त्याच्या या पुनर्स्थानाच्या प्रसंगी आमची जगन्नियंत्याला फक्त एवढीच वितम्र प्रार्थना आहे कीं,—

आकाशिच्या कुन्हाडी । माथां खुशाल पाडी ।

आघात सोसण्याचें सामर्थ्य मात्र द्यावें ॥

ता. १७ फेब्रुवारी १९४८

